

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 4

ТЕРНОПІЛЬ

2016

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1. – Ч. 4. – 175 с., іл.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24 травня 2016 р. (протокол № 10).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вежбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент
(заступник головного редактора)

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Ігор Пилипів

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Сильвестр Чопик

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Ігор Райківський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13.07.2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2016

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

Оксана Гомотюк

ДУХОВНІСТЬ ЕЛІТИ КНЯЖОЇ ДОБИ: ОРІЄНТИРИ, ПОШУКИ, ЗДОБУТКИ

У контексті аналізу писемних пам'яток княжої доби окреслено інтелектуальні орієнтири тогочасного суспільства, визначено їх носіїв. Зроблено спробу довести наявність української національної ідеї у цей період та досліджено її сутність, шляхи реалізації. Підкреслено вплив Церкви на формування ідейних цінностей суспільства.

Ключові слова: князь, православна віра, духовність, Київська Русь, Галицько-Волинська держава.

Українська національна ідея, її генеза є наскрізною проблемою сучасного науково-інформаційного простору. Ретроспективний погляд на українську історію переконує у її доленосній ролі для консолідації суспільства, вагомості у контексті боротьби на поворотних етапах, зокрема у боротьбі з монголо-татарами, в часи Української національної революції XVII ст., розгортанні руху опору імперським та окупаційним режимам, в утвердженні національної ідентичності українців. Як засвідчує аналіз сучасної наукової та публіцистичної літератури й донині формулювання української національної ідеї належить до найбільш дискусійних теоретичних постулатів.

Кожне покоління висуває свій вектор дії, що базується на усвідомленні спільного минулого; усвідомленні майбутнього через особливу місію; чиннику соціальної дії, зумовленого усвідомленням спільного минулого та майбутнього. Національна ідея у внутрішньому вимірі спрямована на вирішення внутрішніх проблем нації (відродження національної культури, здобуття державності тощо) та у зовнішній площині, що визначає місце нації в розвитку людства або його частини. Національна ідея актуалізує визначальні прикмети народу, що заповнює свою «нішу» у світовому просторі. Недаремно І. Франко наголошував, що «ми мусимо навчитися чути себе українцями, ... поперед усього пізнати ту свою Україну, ... щоб ми розуміли всі прояви її життя...» [1, с. 443].

Так, національна ідея будь-якого народу ґрунтується на усвідомленій міфічній чи реальній його місії, дарованій людям певної землі Богом, нездоланною і невблаганною Долею, особливим, характерним лише даній національній території поєднанням просторових і часових чинників. Докладніше історичні та природні передумови місії української нації розглянуті проф. Л. Масляком [2, с. 75–79]. Як підкреслював академік П. Кононенко, національна ідея є не варіантом світогляду чи ідеології, а аналогом буття і самосвідомості нації в усій її генезисній часово-просторовій перспективі, тобто – у всій повноті її якісної та кількісної, змістової і формальної категоріальності [3, с. 9]. Ідея не просто відображає світ, а й містить у собі прагнення, хотіння, бажання, суб'єктивну мету, спрямовану на перетворення наявної дійсності. В. Лісовий [4, с. 453–479] закликає до обговорення конкретних шляхів й засобів самоутвердження нації, оскільки без збереження своєї самобутньої культури нація втрачає своє обличчя.

Історичні відомості про наше минуле дають можливість реставрувати генезис та розвиток української національної ідеї, її реалізацію, що актуалізує означену проблематику. По-друге, вивчення минулого не тільки збагачує знання про нього, але й допомагає формувати спеціалістів-гуманітаріїв, виховувати національно-патріотичні почуття сучасного покоління. Оскільки у системи освіти, через те вона і система, є знакова місія – зберегти і примножити інтелектуальний, культурний, духовний потенціал нації, формувати патріотизм, національну гордість, то викладання гуманітарних предметів передбачає націєтворчу функцію, а особливо, коли йдеться про майбутніх економістів, фінансистів, які зобов'язані керуватися у своїх діях державницьким мисленням. По-третє, навколо подій середньовічної історії точиться запекла політична боротьба між патріотичними силами і проросійським середовищем щодо походження княжої держави, права успадкування її духовної та матеріальної культури.

Мета дослідження полягає у доведенні наявності української національної ідеї у добу Київської Русі та Галицько-Волинської держави та шляхів її реалізації.

Для початку слід з'ясувати чи була національна ідеї у русько-української спільноти та шляхи і здобутки в її реалізації на підставі наявних пам'яток.

У контексті нарощування наукових знань Київської Русі, Галицько-Волинської держави, що презентують форматування національної ідеї варто виокремити її вплив на програму

державотворення. Зміни у формі – піднесення і розквіт Київської Русі, що розпочалися за Володимира Великого, розширення її території до 800 тис. км², розвиток архітектурного будівництва, викликали якісні позитивні характеристики змістового наповнення освітнього процесу, потребу появи нових галузей знань: української літератури, мови, філософії, богослов'я, історії, культурології, права, математики, географії, етнографії, біології, медицини, астрономії та ін. Прийняття християнства державною релігією виводило Руську державу до європейського співтовариства, давало можливість нових дипломатичних контактів. У такий спосіб руська інтелектуальна еліта долучалася до знань, поширених у Візантії – творів Піфагора, Сократа, Платона, Демокрита, Аристотеля, Епікура та інших мислителів Давньої Греції та Риму. Уривки з тих творів входили до складу численних збірників під назвою «Пчела». У Русі були відомі натурфілософські твори християнських авторів Іоанна Дамаскіна, Георгія Писиди, Козьми Індикоплова та ін.

Аналіз тогочасного інтелектуального надбання підтверджує наявність самобутньої наукової традиції, яка розвивалася у тісному зв'язку із християнським світом, вносила у духовну скарбницю людства ідеали гуманізму, демократизму. Попри відмінні літературні спрямування, художньо-естетичні уподобання, сприйняття дійсності, об'єднуючою ідеєю інтелектуалів стало визначення місця і ролі україно-руської спільноти, її держави у тогочасному світі. Ця теза є домінуючою у різноманітних творах: повчаннях, посланнях, моліннях, житіях, проповідях, літописах. Окрім цього виразно простежується адаптованість історіософських роздумів до практики життя. Як зазначав В. Горський, якщо у західноєвропейській культурі здебільшого реалізується «платонівсько-аристотелівська» лінія філософії, яка передбачає прагнення до істини, незалежної від людини і людства, то в киево-руській культурі переважає «александрійсько-біблійна», яка орієнтується не так на здобуття безсторонньої істини, як правди, що будується як драма людського життя. «Любомудр»-філософ ідентифікує себе як факт в середині буття. Філософські висновки є наслідком пошуку сенсу життя. Центральним завданням теоретичних роздумів був аналіз земних проблем, можливість їх вирішення особистим прикладом [5, с. 23].

Носіями нових знань стали князі, оскільки відомими є факти особливого поцінування Ярославом Мудрим книжної мудрості, що проявлялося у заснуванні однієї із найбільших у Європі бібліотеки у Софії Київській, («і до книг був прихильний, читав часто і вдень, і вночі, і зібрав писців много, і перекладали вони із грецької на словенську і Письмо» [6, с.177]. Це ж стосується його наступників князів Святослава та Всеволода. Означену місію виконували й галицькі князі Ярослав Осмомисл, Данило Романович та ін. Окрім князів, формуванню наукових знань сприяли ченці, літописці, книжники, учителі, оратори-проповідники, перекладачі. Україна може гордитися такими репрезантами інтелектуальної еліти як Іларіон Київський, Нестор-літописець, Данило Заточник, Кирило Туровський, Клим Смолятич, Сильвестр, Никон Великий та ін.

За формою сучасні дослідники виокремлюють три осередки книжної мудрості, правда, за змістом їх без перебільшення можна назвати українознавчими осередками, де нарощувалися наукові знання, формувалися перші візії української національної ідеї, кристалізувався науковий світогляд. До першого відносять книжників оточення Ярослава Мудрого – Ярослав Мудрий, Іларіон, Григорій, Данило Заточник, Лука Жидята, Яків Мономах, Іоан, Нестор, поет Янь, Данило Ігумен, Клим Смолятич. Прикметною рисою осередку стало розуміння дійсності у тісному тандемі світського та релігійного, що створювало унікальний синтез релігії, суспільно-політичного, соціокультурного життя [7, с. 63]. Визначальною рисою другого – стало історико-релігійне спрямування, захист церковної ідеології, увиразнення характерних рис православ'я на відміну від католицизму, що оформилося у діяльності книжників Києво-Печерського монастиря: Феодосій Печерський, Нестор, Кирило Турівський. Книжники третього осередку – Михайлівського Видубицького монастиря – ігумен Мойсей, Володимир Мономах, Сильвестр ревно захищали ідеологію Мономаховичів. Після занепаду Київської Русі літописні, книжні, наукові традиції продовжувалися у Галицько-Волинській державі.

Орієнтація Ярослава Мудрого на династичні зв'язки із західним бондомом, що презентував католицьку Європу, свідчили про нові штрихи та вектори державотворчої діяльності. Це виразно простежується у заснуванні нового осередку – Києво-Печерського монастиря та призначенні митрополитом русина Іларіона. Прозахідна політика кореспондується із ідеями західного римського права, проведеного у «Правді Руській» – знаковій пам'ятці правової, суспільно-політичної, наукової думки українського суспільства раннього середньовіччя. Важливим моментом упорядкування внутрішнього життя держави стала систематизація існуючих та видання нових законів, де замість колишньої кровної помсти запроваджено право закону, а кожна стаття утверджувала верховенство гуманізму та демократизму. «Статут Великого князя Ярослава» наголошував: «горе тому, хто оправдує нечестивого заради мзди і від правдивого правду віднімає, бо Бог, який дає нам владу, піддає суду ваші діла і помисли ваші перевірить, оскільки ви є слугами царства його» [8, с. 106];

«кому мало дано, з того менше спитають, а кому багато дано, з того і багато спитають, окрім тих, хто з великим терпінням встановив правду, утвердив істину». Ці думки, що є надзвичайно актуальними для сьогоденного суспільства, стали визначальними при укладанні «Правди Руської», свідчили про глибокий демократизм руської спільноти, що не знищився упродовж багатьох віків, а ще більше закріплювалися вічеві традиції у наступному козацькому демократичному устрою. Розгляд конкретних соціально-побутових ситуацій створював умови для торжества приватної власності, захисту провідних соціальних верств, закріплював структурованість суспільства, був спробою узаконення князівської влади над руською спільнотою. У той же час, домінування князя в управлінській системі Київської Русі, синтез усіх гілок влади в одній особі сприяло консолідації суспільства.

Якщо «Руська Правда» стояла біля витоків історико-правової думки, то «Слово про закон і благодать» (між 1037–1050 рр.) Митрополита Іларіона свідчило не лише форматування історичних, правових традицій української науки, але й розпочинало глибокі філософські роздуми над законом, благодаттю, совістю, свободою вибору, національною ідеєю. В. Горський справедливо назвав його першою пам'яткою давньокиївської філософської думки [9, с. 357]. Високомистецька проповідь логічно вибудовувалася у взаємодоповнюючих частинах – релігійна проблематика, богословська тематика у контексті розвитку суспільства, історична – у рецепції народ, князь та власне молитва за землю руську. У площині міркувань над біблійними сюжетами, характерними рисами періоду Старого та Нового заповіту, автор «Слова ...» утверджує позитиви християнізації Русі, наголошуючи при цьому, що сам князь Володимир Великий «запалав духом, щоб самому християнином і всій землі його стати» [10, с. 124]. Твір дає нащадкам інформацію про шлях запровадження християнства на Русі, при цьому особливо актуалізується постать князя Володимира – тричі автор звертається до князя, проводить паралелі у світовій історії, виокремлюючи значення Петра і Павла для Риму, Івана Богослова для Азії, Фоми для Індії, Марка для Єгипту. Такі паралелі наводили на думку на можливість канонізації Володимира-Хрестителя, його названо «учителем» і «наставником благовір'я», постать презентувала високі моральні чесноти «у правду зодягнений, міццю підперезаний, в істину взутий, розумом увінчаний і благодійністю, як гривою і прикрасами золотими» красується [10, с. 129].

Мислитель, дотримуючись ідеї спадковості, наступності історичного процесу, відводить належне місце у руській історії як Володимирі Великому, так і його наступнику Ярославу Мудрому, котрий продовжує розпочате, примножує славу і велич, як Соломон після Давида. На підставі компаративного аналізу «закону і милості», Старого і Нового Заповіту, вміло поєднуючи світське і релігійне, автор поціновує високі моральні та християнські чесноти як для пересічного русича, так і для державної політики Руської землі, «яку знають і до якої прислухаються по всіх чотирьох кінцях землі» [10, с. 124].

Митрополит бачив за історією Київської Русі цілісний процес, розуміючи наступність основних етапів. Знакові події минулого пов'язані із перед християнським періодом, християнізацією Русі та очікування Божого суду. Прикметно, що твір засвідчує рівноправність Київської держави у тогочасному співтоваристві. Саме Іларіон, як зауважує В. Горський один із перших висловлює історіософські роздуми про місце історії Русі у світі, його «Слово» набуває значення прообразу, на який спирається подальша традиція вітчизняної культури, принаймні до XVIII ст. [9, с. 358].

Автор проповіді володіє належним літературним умінням, вживає яскравих порівнянь, що увиразнює головні думки релігійно-політичного твору. Читачі мають нагоду зрозуміти важливість суцільних проблем державотворення, головна із яких лежить у площині захисту історії, народу, держави, а Київська Русь постає у єдності землі, народу, князівських очільників. Так, завершується проповідь «Молитвою до Бога усієї землі нашої». Митрополит в очікуванні страшного суду, наполегливо просить у Всевишнього за свою країну: «тих, що йдуть раттю, прожени, мир утверди, ворожі країни усмири, голод поверни в достаток, князями нашими постраши сусідні країни, боярам пошли мудрості, городи умнож, церкву твою плекай, багатство своє бережи. Мужів, і жон їхніх, і дітей спаси» [10, с. 131]. Зрозуміло, що це не лише прохання, а програма державотворення, основні засади якого будуються на християнських та моральних чеснотах, повазі до руського народу, його землі з центром у Києві. Таким чином, національна ідея базувалася на утвердженні величчя Київської Русі, визначення за нею рівноправного місця у тогочасному світі.

Однією із провідних форм нарощування знань про минуле княжої держави були літописи, зміст яких дає уявлення про філософське розуміння тогочасної дійсності, бачення історичного процесу, політичні уподобання та ерудицію духовної еліти. Ці найдавніші пам'ятки писемності були відомі ще у IX ст., тому дають змогу простежити події ранньої Київської держави, донині слугуючи джерелознавчої базою для українознавства.

Давньоукраїнські літописи представлені в Лаврентіївському, Радзивіллівському, Іпатіївському зводах. Київський літопис склав основу Іпатіївського літописного зводу і включає інформацію

близько 80 років. На тлі феодальної роздробленості актуалізовано проблему захисту Руської землі, а відтак воєнну проблематику. Тому до складу літопису увійшла «Воїнська повість про князя Ізяслава», «Літописне оповідання про похід Ігоря на половців року 1185», «Слово про побудову Видубицької стіни», «Слово про похід Ігорів». Серед центральних тем провідне місце зайняло відображення боротьби за київський стіл князя Ізяслава, нащадка, внука [11, с. 329] князя Володимира, упродовж 1146–1154 рр. Автору літопису вдалося скласти детальну хронологію подій, починаючи із 25 березня 1151 р. по 8 квітня (Великдень) 1151 р., коли князь Ізяслав став повноправним господарем київської землі, хоча неодноразово у контекст подій вплетено вбивство князя Ігоря киянами. Написана у традиціях середньовічної лицарської літератури повість викликає повагу до руського воїна, який відчуває відповідальність за своє оточення і військо. «Ви за мною вийшли есте з Руської землі, своїх сіл і своїх дібр лишившись. І я також своєї дідизни й отчизни не можу зректись. Тож або голову я свою зложу, або ж отчину свою добуду і все ваше добро» [11, с. 334] – переконливо заявив князь Ізяслав. Ідея Руської землі, ідея киевоцентризму, ідеї єдності князівств у боротьбі за спільний інтерес, культивована представниками тогочасної провідної еліти, навколо яких зуміли об'єднувати тогочасне суспільство, викликає шану і повагу.

Важливо, що патріотичні вчинки освячувалися і підтримувалися церквою, духовенством, та й князі, й дружинники вкотре засвідчували відданість християнству. «І так, В'ячеслав, і Ізяслав, і Ростислав, воздавши хвалу богові, і його пречистій матері, і силі животворящего хреста, з честю і похвалою великою рушили до Києва» [11, с. 349]. Автору літопису вдалося передати провідні ідеї тогочасного суспільства. Так, Софіївський собор залишався символом світла християнського вчення, тому князі просили благословення та поклонялися йому. Висока духовність руського суспільства, його еліти є прикладом для сучасного суспільства.

До Лаврентіївського зводу увійшла «Повість врем'яних літ», укладена на початку XII ст. за авторства печерського ченця Нестора. Твір надійшов у наступних редакціях ігумена Видубицького монастиря Сильвестра та невідомого автора. До «Повісті ...» входили такі структурні частини як «...Кожному народу є спільний писаний закон...», «...Встановити мир і укласти договір...», «Воїнська повість про князя Святослава», «Дискусія про віру і прийняття християнства князем Володимиром», «Заповіт Ярослава Мудрого», «Слово похвальне книзі» та ін. Кожна із частин доносила свою думку. Якщо у частині «...Кожному народу є спільний писаний закон...» ознайомлювали із звичаями та традиціями інших культур, у той же час читач впевнювався у правильному християнському виборі, то «Заповіт Ярослава Мудрого» наголошував на негативних наслідках міжусобиць, а тому запроваджувався розподіл влади між синами. Використав Нестор чимало іноземних джерел, уривки з творів візантійських авторів: «Хроніки» Георгія Амартола, «Життя» Василя Нового, біблійних книг. Аргументованості літопису додають офіційні державні документи – договори Русі з греками.

«Повість...» презентує розуміння тогочасною провідною верствою знакових аспектів та подій державотворення, пов'язаних із потребою встановлення мирних стосунків із Візантією, оскільки русько-візантійський вектор був головним у зовнішній політиці; із належною військовою доктриною; із проблемою збереження і поширення християнської віри; культурної розбудови країни. Літописець вправно відтворює погляди тогочасних науковців на розселення слов'ян, на час заснування Київської держави, заслуги князів Олега, Ігоря, Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха.

Відзначимо, що літопис проводить паралелі із подіями світової історії, зроблено спроби аналізу причин християнізації Русі, оцінку ключових політичних гравців, що дозволяє вести мову про новий етап розвитку наукових знань, формування історичної свідомості, початком систематичної фіксації результатів діяльності. Варто акцентувати увагу на ерудицію тогочасних інтелектуалів, які були знайомі із провідними творами середньовіччя, недарма ж окрема частина присвячена оді книзі, адже «книжність» була серед важливих чеснот суспільства, яке усвідомлювало, що «книги вказують нам і навчають нас, як іти шляхом покаєння» [7, с. 177].

Вагомо, що літописи формували виховний ідеал тогочасної спільноти, що стало невід'ємною рисою українознавства. Це простежується як у заклик любити книгу – «джерело мудрості», «бездонну глибину» [7, с. 177], так і потребою захисту країни – «... не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістьми» [7, с. 155]. Для становлення системи поглядів на українське буття важило розуміння тогочасною духовною елітою засадничих ідей, пов'язаних із усвідомленням єдності руської землі, її величі, причетності до «роду руського» [7, с. 143], що проходить червоною ниткою крізь основні пам'ятки середньовічної християнської держави.

До вершин історико-філософської думки відносимо «Кієво-Печерський патерик», складовими якого стали «Слово про перших чорноризців печерських», «Житіє Феодосія ігумена Печерського», підготовлене Нестором. Житіє стало новим жанром давньоруської літератури наприкінці XI ст. Написане у 80-х рр. XI ст. «Житіє...» започатковує жанр біографістики в історичній думці, вміло

поєднуючи світові традиції написання подібних творів із специфікою національного характеру. Автору вдалося сформулювати зразковий приклад служіння Богу і Церкві, поєднуючи християнські та моральні чесноти, утверджуючи церковну інтелігенцію у суспільстві. Підтримується ідея розуміння між церквою та князівською владою, адже «найбільше любив блаженного христорубивий князь Ізяслав, що сидів тоді на престолі батька свого і часто кликав його до себе, багато разів і сам приходив до нього і, наситившись духовними бесідами, повертався» [12, с. 215]. Образ руського чернецтва презентує ще одну важливу рису поведінки, що мали би стати зразком для спільноти – надзвичайну смиренність і працелюбство, неодноразово підкреслюючи це у біографії Феодосія – «ще і в пекарню часто ходив і з пекарями з великою радістю тісто вимішував...» та ін. [12, с. 217].

Сам Феодосій був автором достойних творів на релігійну тематику, що ревно стояли на захисті православної віри, форматуючи українську національну ідею на захист православної віри. Незалежність православної віри символізувало незалежність держави, оскільки у середньовічній Європі церква була основним фундаментом державної конструкції. Його життя стало зразком високого служіння церкві, у неповні двадцять п'ять років ставши священником, згодом ігуменом Печерського монастиря, був проводирем чернецтва. Твори Феодосія «Послання преподобного Феодосія», «Повчання преподобного Феодосія», «Повчання прп. Феодосія Печерського на Велику Чотиридесятницю», введені до наукового обігу у 40–50-х рр. XIX ст., об'єднані захистом православної церкви від католицизму. «Тому слід цуратися віри латинської, ні звичаїв їхніх дотримуватися...», наголошував Феодосій [12, с. 180]. Можна констатувати, що ідея української нації, презентована його поколінням, яке жило в умовах розвитку та утвердження церковно-аскетичного напрямку додала нових штрихів до розуміння розбудови, могутності та величі Руської землі на основі православ'я.

Ідея турботи про Церкву виразно простежується у творчості відомого політичного діяча, мислителя Володимира Мономаха. Його праці «Грамматика до Олега Святославовича», «Молитва», «Повчання» істотно впливали на формування історичної, філософської думки і стали віддзеркаленням поглядів князівської знаті першої третини XII ст. Досвід життєвого шляху Володимира Мономаха дозволив визначити три важливих чесноти для нащадків: покаєння, сльози, милостиня [13, с. 264]. Володимир Мономах закликав до підтримки убогих, бідних, вдів з метою спасіння своїх душ. Формулою добродесного життя стала пошана до старшого покоління як до отця, а до «молодих – як братів», не лінуватися, навчатися, «як батько мій, дома сидючи, вивчив п'ять мов [13, с. 265–266]. Сила князівської влади базувалася на духовній та світській мудрості. Окрім цього добродесність князя має виразно «сердечний» характер, оскільки «Повчання» супроводжується апеляцією до «серця і душі» нащадків, що сигналізувало про позиціонування «філософії серця» в українській ментальності.

Князь виступав адептом заповіді захисту слабшого, що очевидно імпонувало йому як особистості, так і було вимогою часу з огляду на потребу закріплення недоторканості уділів та їх автономності. Кожна епоха додавала своє розуміння ідеї нації, що перебувало у прямій залежності від завдань часу. Так, період Володимира Мономаха додав до усвідомлення спільності походження й спільності минулого – «ми роду руського», «землі руської», потреби захисту православної віри і розбудови держави, ідею єдності Русі. Тому автор «Повчання» категорично відмовляється «приєднатися до братів», «вигнати Ростиславовичів», «і волость їхню відібрати» [13, с. 262].

Ідея єдності стала визначальною у пам'ятці давньоукраїнської культури, літератури, історичної думки – «Слові о полку Ігоревім», написаного не пізніше 1187 р. [14, с.6]. Твір побудований на реальних подіях української історії – поході новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців 1185 р., частково нагадуючи інформацію про цей похід, поміщену в Іпатіївському зводі за 1185 р. В умовах політичної роздробленості (за сто років, з 1146–1246 рр., київський стіл переходив 46 разів до різних представників князівських династій) національна ідея набуває нового звучання – об'єднання зусиль провідної верстви проти внутрішньої ворожнечі, що особливо актуалізувалося в умовах зовнішньої агресії.

Цей знаменитий твір знайдено графом Мусінім-Пушкіним у монастирі на Московщині та оприлюднено у 1800 р. Згідно задуму, пам'ятку поділено на декілька частин. Перша демонструє язичницькі впливи на світогляд русичів – віра у сонячне затемнення, зловісні прикмети та ін. Та новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича це не зупиняє, як і його сина та племінника. Перший бій завершився перемогою, але другий мав неочікуваний результат через зраду і втечу наближених до князя осіб. У другій частині присутній заклик князів до єдності та помсти ворогам устами київського князя Святослава. Плач Ярославни, дружини Ігоря ще більше напружує ситуацію. У загальну канву логічно вписується одна із головних ідей: неможливість одноосібно подолати ворога. Автор «Слова ...» добре обізнаний з історією українського народу, що дозволяє йому наводити приклади із князювання 30 осіб із детальним аналізом їх внеску у руське

державотворення. Таким чином, твір є відображенням того рівня історичних знань, що були характерними для руських інтелектуалів XII ст., засвідчив поєднання християнських цінностей та язичницьких уявлень й слугував декларацією державницької платформи провідної верстви, яка зрозуміла значення єдності для існування Русі-України.

Національну ідею як ідею єдності Русі, незалежності руської Церкви та самостійності держави декларовано у єдиному творі письменника, церковного та суспільно-політичного діяча Кліма Смолятича «Посланні, написаному Климом, митрополитом руським, священнику Фомі I розтлумачене Афанасієм-ченцем». Клима Смолятич завдяки підтримці київського князя Ізяслава у 1147 р. став митрополитом Русі, другим після Іларіона русичем-митрополитом.

У формі дискусії між Климом та Фомою про тлумачення Святого Письма розгорнуто роздуми про послідовні етапи розвитку людства «закон», «благодать», «істину». Автор реконструював античні твори Гомера та Платона, проявив глибокі знання Євангелія, акцентуючи увагу не лише на глибоко релігійних справах, але й звернувся до політичних сторінок, пов'язаних із постаттю улюбленого князя Ізяслава. На тлі міжусобної боротьби за київський престол руська еліта зуміла сконцентрувати зусилля на богословських питаннях.

Ораторська література презентована працями не лише Кліма Смолятича, Луки Жидяти, але й Кирила Туровського. Кирило Туровський був єпископом з ініціативи турівського князя Юрія Ярославовича. Історичним фоном його твору «Причта про людську душу, і про тіло і про порушення Божої Заповіді, і про воскресіння тіла людського, і про страшний суд, і про муки» стало загострення між князівських суперечок, а відтак пов'язано із діяльністю володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського, що прагнув незалежності від Києва. Глибокі роздуми про філософію життя, смиренність, законпослушність, слідування Божим заповідям розгортаються на фоні притчі про сліпого і кульгавого як тандему духовного і тілесного у людському житті. Як зазначають дослідники, притча сповідувала ідею наявності власної церковної ієрархії, незалежної від Візантії, що створювало б додаткові позитиви існування незалежної і політично стабільної Руської держави [6, с. 89]. Таким чином, українська національна ідея отримала нові штрихи у контексті не лише захисту православної віри, але й позиціонування її автокефальності.

Ідея Руської землі виразно окреслюється у епічних творах, що також містять історичний компонент українознавчих знань. До них відносимо «Слово про погибель руської землі», що було складовою великого твору, написаного в умовах боротьби з монголо-татарами. Хоча твір не дійшов до нас у повному обсязі, але на підставі уривку зрозумілі почуття автора, який усвідомлює велич Руської землі, що підкреслено описом її кордонів та утвердженням могутності у стосунках із половцями, угорцями, шведами, норвежцями, візантіяцями та ін., наповненої «...садами монастирськими і будовами церковними, князями грізними і боярами чесними – вельможами численними, Всього єси наповнена, земля Руськая, о правовірна віра християнська!» [15, с. 424].

Руську землю як цілісність оспівано у пам'ятках періоду Галицько-Волинської держави. Продовжувалася літописна традиція, що вилілася у формі Галицько-Волинського літопису як логічного продовження Київського літопису. Інформацію про події галицько-волинської історії, а найбільше українсько-польські та українсько-угорські стосунки знаходимо у структурі Київського літопису, зокрема повісті про князя Ізяслава. «Повість про осліплення Василька» – теребовлянського князя Василька Ростиславовича у 1097 р. волинським князем Давидом Ігоровичем – увійшла до складу «Повісті врем'яних літ». Сегментація подій галицько-волинської історії у загальноруську канву, що презентували пам'ятки середньовіччя, цілком відповідали подіям реальної історії, де образ «галицько-волинського князівства» структуровано у Київську Русь, що згодом став її логічним продовжувачем, відновлюючи традиції державотворення на західноукраїнських землях. Утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави з центром у Галичі було подією великої історичної ваги, оскільки сформувався міцний політичний організм, що мав продовжити державницьку традицію Київської Русі. Оволодівши значною частиною давньоруської спадщини, нова держава за розмірами своїх володінь не поступалася Священній Римській імперії.

Як і у період Київської Русі, Церква залишалася провідником національної ідеї, виступала на захист державності, впливала на розвиток наукової думки, але й у її векторі діяльності спостерігаємо певне розширення контактів у західному напрямку. Це особливо проявилось у період державотворчої діяльності Данила Галицького, його наступників, що контактували з Римом.

Наукові традиції у формі літописів продовжуються у Галицько-Волинській державі. Галицько-Волинський літопис, підготовлений у XIII ст., присвячений подіям 1201–1292 рр. Його складовими частинами стали правові документи – акти, грамоти; уривки з історичних творів, воєнні повісті, епізоди з інших літописів, донесення послів, візантійський хронограф, хроніки Георгія Амартола, «Олександрія». Використання широкої джерельної бази, елементи аналізу історичних подій свідчили про вищий рівень розвитку наукових знань. Оскільки літопис розпочинається 1201 р., то зрозуміло, що основна увага зосереджена на постаті сина Романа Мстиславовича – Данилі

Галицькому, нелегкому шляху до князівського столу, укріпленню держави, боротьбі з монголо-татарами. Друга частина літопису проводить опис з елементами аналізу князювання Василька Романовича, сина Володимира та Мстислава Даниловича на теренах Волині.

Ідея єдності Руської землі є провідною у цей період також. Тому галицькі літописці з повагою і шаную змальовують портрет Романа Мстиславовича, який зумів зібрати «докупи» руські землі. Володаря, нащадка роду Мономаховичів, величали «великим князем», «царем», «самодержцем всея Русі». Традиції наступності українського буття, спадковості поколінь, що формували національну пам'ять, майстерно передано через постать Романа Мстиславовича, який мужньо вів боротьбу із половецьким степом. Така увага літописців до військових подій була даниною часу з однієї сторони, а з іншої спонукала до роздумів про роль зовнішнього фактору в українській історії, що особливо актуалізовано за правління Данила Галицького у контексті боротьби з монголо-татарами.

У творі оспівуються подвиги Данила Галицького, прославляються його мужність і мудрість. Він – захисник рідної землі, дипломат і будівничий. Літописець оправдовує політику щодо галицького боярства, що не завжди займала конструктивну позицію. Цілісність держави була запорукою успішної боротьби із монголо-татарами, польськими, угорськими, литовським завойовниками. Цілеспрямована внутрішня і зовнішня політика, що оспівана літописцем, дозволила об'єднати усю Південно-Західну Русь, узалежнити Київ, адже у свідомості еліти володіння Києвом давало «права» на володіння всією Руссю.

Галицько-Волинський літопис ширше, аніж пам'ятки попередньої доби розмірковує над походженням князівської влади, стосунки князя із провідною верствою, у даному випадку – галицьким боярством, розподілу повноважень між двома владними угрупованнями. Це дозволяє розуміти як обстоювання авторитету князівської влади, що мало би бути запорукою внутрішньої та зовнішньої стабільності держави, яка без всяких сумнівів є спадкоємицею Київської Русі.

Як і образ київських князів, так і галицько-волинських, презентував найбільші чесноти суспільства. Автор Волинського літопису, особливий поціновувач книжної мудрості, величав Володимира Васильовича «філософом», «книжником». Князь підтримував освіту, був меценатом монастирів, чимало книг переписав власноруч.

Таким чином, аналіз писемних пам'яток періоду Київської Русі та Галицько-Волинської держави засвідчує присутність національної ідеї серед провідної верстви. Об'єднуючою ідеєю інтелектуалів середньовічної доби стала ідея приналежності до руської землі, її єдності на православних засадах, що згодом пройде червоною ниткою через устремління еліти литовсько-польського періоду, увиразниться у козацьку добу. Прикметною особливістю середньовічних знань була їх релігійна спрямованість, що конкретизувало вплив церкви на суспільно-політичні реалії, моральні та ідейні устої суспільства.

Список використаних джерел

1. Франко І. Поза межами можливого / І. Франко / Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / [Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 435–446.
2. Масляк Л. Місія української нації й українська національна ідея / Л. Масляк // Українознавство. – 2003. Ч. 2–3(7–8). – С. 75–79.
3. Кононенко П. П. Українська національна ідея. Проблеми методології / П. П. Кононенко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства [за заг. ред. П. П. Кононенка]. – К.: Укр. агентство інформації та друку, 2008. Т. XIX. – С. 7–24.
4. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / В. Лісовий / Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / [Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2006. – 684 с.
5. Горський В. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начале XII вв. / В. Горский. – К., 1988.
6. Сліпушко О. Кисворуська держава: Суспільно-політична і художня спадщина доби Середньовіччя (X – середина XIV століть) / О. Сліпушко // Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст.: у десяти томах / редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т.І. Кисворуська держава: суспільно-політична і художня спадщина доби Середньовіччя (X–XIII ст.) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 60–106.
7. Повість врем'яних літ / Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст.: у десяти томах / редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т.І. Кисворуська держава: суспільно-політична і художня спадщина доби Середньовіччя (X–XIII ст.) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 142–179.
8. Статут великого князя Ярослава // Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст.: у десяти томах / редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т.І. Кисворуська держава: суспільно-політична і художня спадщина доби Середньовіччя (X–XIII ст.) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 106–107.
9. Павленко Ю. Цивілізаційна природа України та глобальні протиріччя сучасного світу / Ю. Павленко // Давньоруське любомудріє: Тексти і контексти / Нац. ун-т «Киево-

Могілянська акад.»; Упор.: О. Вдовина, Ю. Завгородній. – К.: Вид. дім «Києво-Могілянська академія», 2006. – С. 357–374. 10. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать // Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах /редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т.І. Київоруська держава: суспільно-політична і художня спадщина доби Середньовіччя (Х–XIII ст.) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С.114–134. 11. Київський літопис // Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах /редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т.І. Київоруська держава: суспільно-політична і художня спадщина доби Середньовіччя (Х–XIII ст.) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С.329–382. 12. Нестор. Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена печерського // Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т.І. Київоруська держава: суспільно-політична і художня спадщина доби Середньовіччя (Х–XIII ст.) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 198–241. 13. Володимир Мономах. Повчання // Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т.І. Київоруська держава: суспільно-політична і художня спадщина доби Середньовіччя (Х–XIII ст.) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 262–271. 14. Павличко Д. Українська національна ідея: Інавгурац. Лекція почес. професора Нац. ун-ту «Києво-Могілян. акад.», 1 верес., 2002 р. / Д. Павличко. – К: Вид.дім «КМ Академія», 2002. – 58 с. 15. Воїнська повість про Данила Галицького // Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / редкол.: І. М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. І. Київоруська держава: суспільно-політична і художня спадщина доби Середньовіччя (Х–XIII ст.) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 424–426.

Оксана Гомотюк

ДУХОВНОСТЬ ЭЛИТЫ КНЯЖЕСТВА: ОРИЕНТИРЫ, ПОИСКИ, ДОСТИЖЕНИЯ

В контексте анализа письменных памятников княжества обозначены интеллектуальные ориентиры тогдашнего общества, определены их носители. Сделана попытка доказать наличие украинской национальной идеи в этот период и исследованы ее сущность, пути реализации. Подчеркнуто влияние церкви на формирование идейных ценностей общества.

Ключевые слова: князь, православная вера, духовность, Киевская Русь, Галицко-Волынское государство.

Oksana Homotuk

SPIRITUALITY OF THE ELITE IN THE PERIOD OF PRINCES: REFERENCE-POINTS, SEARCHES, ACHIEVEMENTS

On the background of general conformities to law of becoming of scientific knowledges in dark ages the presence of the Ukrainian national idea is well-proven in princely days and its essence, ways of realization, is analyzed. The influence of church on forming of ideological aims of society is underlined.

Key words: prince, orthodox faith, spirituality, Kiev Rus, Galycko-Volynska state.

УДК 904.5:572.087.5(477.82)

Юрій Долженко, Олексій Златогорський

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ XIV–XV СТ. З РОЗКОПОК У С. РАТНІВ

У статті проаналізовано останки людей, похованих у с. Ратнів у XIV–XV ст. Проведено порівняльний аналіз морфологічних комплексів даної вибірки переважно з населенням Східної Європи XVI–XX ст. Визначено, що, згідно із даними краніометрії, простежується зв'язок чоловічої досліджуваної вибірки із такими групами, як Луцьк і Батурич. Жіноча група із Ратнева, за даними краніометрії, статистично близька до серії Середнього Подніпров'я – Жовнино. За дискретно-варіюючими ознаками, у яких чоловіки та жінки розглядалися разом, специфічними для досліджуваної вибірки виявилися порівняно низькі частоти надорбітних отворів, що вказує на західний вектор зв'язків цієї групи людей.

Ключові слова: краніологія, антропологія, історія, Ратнів, археологія.

Під час весняних розвідок 2015 р. працівниками державного підприємства «Волинські старожитності» виявлено поселення Ратнів-9. Пам'ятка знаходиться у північно-східній частині с. Ратнів на відстані за 240 м на захід від ставка та за 400 м на південь від русла р. Черногузки. Географічні координати центру пам'ятки 50°40'49.78" пн. ш. та 25°11'36.39" сх. д. Пам'ятка займає південну частину пагорба з пологими схилами, який на півдні, південному заході та сході обмежений болотистою місцевістю. Ознак трун чи цвяхів зафіксовано не було. Враховуючи той факт, що поховання знаходилися нижче рівня знахідок литовсько-польської доби, можна припустити, що цвинтар функціонував приблизно у XIV–XV ст. Виявлено та ексгумовано 26 поховань. Усі вони являли собою безінвентарні ґрунтові тілопокладання з розміщенням тіла горілиць на глибині від 0,6 м – до 1 м від рівня виявлення: 21 кістяк орієнтований головами на захід (зі значними відхиленнями на південь); 4 кістяки орієнтовані головами на схід; 1 кістяк орієнтований головою на південь [14].

У 12 випадках вдалося прослідкувати положення рук. В одинадцяти похованнях руки були складені на животі померлого, права рука піднята вище, до району серця, ліва рука більш опущена до тазу, в одному випадку руки були паралельні тілу. Таким чином, можна говорити про безперервність заселення с. Ратнів, починаючи, з XV ст., можливо, навіть з XI ст., тоді як перша літописна згадка про населений пункт датується 1577 р. [14].

Історія антропологічного вивчення населення західних регіонів України козацького часу та сучасності започаткована ще В. Бушковичем [26] і продовжена В. Алексєєвим [1, с. 51, 331–332]. Дослідником опрацьовано і об'єднано в одну групу 17 чоловічих та 6 жіночих черепів західних українців XVIII–XIX ст. Деякі черепи з Волині досліджувалися і за етнічною краніоскопією О. Козінцевим. Вони увійшли до збірної серії українців [15, с. 9]. Вивчаючи територіальні варіації антропологічних особливостей у східнослов'янського населення XX ст., Т. Алексєєва відмітила, що на території Волині, правобережжі Дніпра, Волинського Полісся і Підляшшя виокремлюється більш широколиций варіант, ніж над Дніпром, на Лівобережжі, Прикарпатті та Закарпатті [3, с. 241]. Також, результати соматологічних досліджень вказують на те, що на Волині та Правобережному Поліссі збереглися архаїчні протоєвропейські риси, які, згідно із даними палеоантропології, були властиві дуже давній – мезолітичній та неолітичній – людині України [9; 17]. Одним із перших на це звернув увагу Ф. Вовк, зауваживши, що в північній смузі України «...заховалось старовинне населення країни» [7, с. 16]. Однотипні і дерматогліфічні дослідження українців Волинської та Рівненської областей провадив С. Сегеда [21, с. 202]. Антропологічний склад населення середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя вивчала Т. Рудич [19, с. 166–218]. У монографії дослідниці порівнюються матеріали з розкопок пізньосередньовічного могильника у Меджибожі (Поділля) [20, с. 214]. У 2014 р. вийшли дві статті по краніології Братської церкви та кафедрального собору у Луцьку автора даної роботи у співавторстві з краєзнавцями Луцька [5, с. 111–123].

Усього з території села досліджено 13 черепів та їх уламків (табл. 1), придатних для краніометрії (8 чоловічих і 5 жіночих). Статтєво-вікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо у жіночому монастирі – церкві Святої Великомучениці Параскеви. Настоятель церкви – архімандрит Онуфрій з Ратнева. Виміри черепів здійснювалися за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном вказувалася нумерація ознак, а назомаллярний та зиго-максиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [2, с. 55; 30]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилося за методом Л. Бакстона та Г. Моранта [27]. У таблицях лінійні розміри вказані в мм, кути – в градусах. Параметри позначені наступним чином: n – число випадків, m – середня арифметична величина, m

(m) – помилка середньої арифметичної, σ – середні квадратичні відхилення, ms – помилка середнього квадратичного відхилення.

Таблиця 1

Середні розміри та індекси чоловічих черепів з ґрунтових поховань у села Ратнів (XIV–XV ст.)

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	180,1	8	4,4	1,56	1,11	173,0	188,0
8	Поперечний діаметр	148,0	8	6,3	2,24	1,58	140,0	158,0
17	Висотний діаметр	136,4	8	4,4	1,54	1,09	130,0	144,0
5	Довжина основи черепу	101,5	8	3,1	1,08	0,76	97,0	106,0
9	Найменша ширина лоба	96,9	8	5,7	2,0	1,41	88,7	105,7
45	Виличний діаметр	137,1	8	5,5	1,95	1,38	130,5	146,4
40	Довжина основи обличчя	95,7	6	4,2	1,72	1,22	87,8	100,1
48	Верхня висота обличчя	66,4	7	4,4	1,67	1,18	60,1	73,0
47	Повна висота обличчя	120,3	4	10,1	5,07	3,59	109,5	134,0
43	Верхня ширина обличчя	106,8	7	5,4	2,06	1,46	99,7	116,0
46	Середня ширина обличчя	96,9	7	5,5	2,08	1,47	89,0	103,6
55	Висота носа	51,0	7	3,0	1,12	0,79	46,8	54,5
54	Ширина носа	24,3	7	1,3	0,48	0,34	21,8	25,9
51	Ширина орбіти	41,7	7	2,0	0,75	0,53	39,1	44,2
52	Висота орбіти	32,7	7	1,6	0,61	0,43	29,8	34,5
20	Вушна висота	118,9	6	4,1	1,65	1,17	115,2	125,2
SC (57)	Симотична ширина	7,7	5	1,8	0,80	0,57	5,0	10,0
SS	Симотична висота	3,6	5	0,9	0,40	0,28	2,0	6,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	19,6	5	1,5	0,67	0,48	17,0	21,0
MS	Максилофронтальна висота	7,0	5	1,3	0,57	0,40	5,0	8,2
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,6	5	1,1	0,51	0,36	22,0	25,0
DS	Дакріальна висота	12,7	5	1,2	0,54	0,38	11,0	14,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,8	5	1,5	0,66	0,47	-3,0	-7,0
32	∠ Кут профілю чола від nas.	89,4°	5	4,5	2,01	1,42	84,0°	93,0°
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl	78,4°	5	5,3	2,38	1,68	72,0°	86,0°
72	∠ Кут загально лицьовий	88,8°	6	2,8	1,14	0,80	85,0°	92,0°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	89,8°	5	2,9	1,32	0,93	85,0°	93,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	84,4°	5	1,1	0,51	0,36	83,0°	86,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	29,0°	5	3,5	1,55	1,10	24,0°	32,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	138,5°	7	5,1	1,91	1,35	133,5°	146,3°
∠ Zm`.	Зигмаксилярний кут	130,9°	7	4,3	1,61	1,14	124,0°	137,0°
10	Найбільша ширина чола	124,4	8	8,3	2,93	2,07	108,8	132,0
11	Ширина основи черепу	128,9	8	3,6	1,27	0,90	122,0	132,3
12	Ширина потилиці	111,7	8	5,6	1,98	1,40	103,0	119,0
24	Поперечна дуга	335,8	8	12,0	4,23	2,99	325,0	353,0
26	Лобна дуга	126,1	7	4,1	1,53	1,08	120,0	131,0
29	Лобна хорда	111,5	8	2,4	0,83	0,59	108,0	115,0
Sub. №8.	Висота вигину лоба	25,0	8	2,2	0,78	0,55	22,0	29,0
27	Тім'яна дуга	130,0	7	9,1	3,46	2,44	120,0	144,0
28	Потилична дуга	112,7	7	7,1	2,70	1,91	105,0	122,0
30	Тім'яна хорда	117,7	8	7,0	2,47	1,75	104,0	123,0

31	Потилична хорда	94,2	8	5,9	2,09	1,47	85,0	104,0
OS	Висота вигину потилиці	25,9	8	3,1	1,11	0,79	22,0	30,0
	Надперенісся	2,5	8	0,9	0,33	0,23	1,0	4,0
	Надбрівні дуги	1,9	8	0,4	0,13	0,09	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний бугор	2,0	7	0,6	0,22	0,15	1,0	4,0
	Соскоподібний відросток	2,4	8	0,9	0,32	0,23	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	4,0	6	0,9	0,37	0,26	3,0	4,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	525,6	8	10,0	3,54	2,50	513,0	539,0
Індекси:								
8:1	Черепний	82,2	8	3,9	1,39	0,99	76,6	87,8
17:1	Висотно-поздовжній	75,7	8	2,5	0,89	0,63	72,3	80,0
17:8	Висотно-поперечний	92,2	8	4,4	1,56	1,10	84,8	97,1
9:8	Лобно- поперечний	65,5	8	2,6	0,93	0,66	61,6	70,5
20:1	Висотно-поздовжній	65,7	6	2,6	1,07	0,76	61,8	69,5
20:8	Висотно-поперечний	80,1	6	2,8	1,16	0,82	75,5	83,4
10:8	Коронарно-поперечний	84,1	8	3,8	1,34	0,95	75,6	88,0
9:10	Широтний лобний	78,0	8	4,0	1,41	1,00	73,3	86,4
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,6	8	1,4	0,48	0,34	90,7	94,4
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,4	7	2,7	1,04	0,73	45,3	52,1
9:45	Лобно-виличний	70,7	8	2,8	1,01	0,71	65,8	74,6
10:45	Коронарно-виличний	90,8	8	3,9	1,38	0,98	82,6	95,6
40:5	Виступання обличчя	93,9	6	2,3	0,95	0,67	90,5	96,8
47:45	Загальний лицевий	89,2	4	4,5	2,24	1,58	83,9	94,7
48:45	Верхній лицевий	48,4	7	3,2	1,22	0,86	44,5	51,8
54:55	Носовий	47,8	7	2,7	1,03	0,72	43,9	51,6
DS:DC	Дакріальний	53,8	5	3,4	1,53	1,08	50,0	58,3
SS:SC	Симотичний	46,7	5	6,2	2,78	1,97	40,0	53,3
MS:M								
C	Максилофронтальний	35,8	5	4,9	2,20	1,56	29,4	41,4
52:51	Орбітний	78,5	7	5,1	1,93	1,36	72,2	86,3
63:62	Піднебінний	88,2	6	11,5	4,71	3,33	77,9	109,2
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,2	4	9,0	4,50	3,18	104,8	126,3

\bar{M} – середня арифметична величина, n – число випадків, σ – середні квадратичні відхилення, m (M) – помилка стандартної квадратичної величини, ms – помилка стандартного квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, складені Г. Дебецем [2]. Визначення статі похованих провадилося за особливостями будови черепа та кісток посткраніального скелета, зокрема тазового відділу. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік [24; 31].

Для характеристики краніологічної серії із Ратнева використовувалася методика, яка відноситься до однієї із галузей расознавства – етнічної краніоскопії, запропонована О. Козінцевим [15; 16]. При інтерпретації даних використані комп'ютерні програми, створені Б. та А. Козінцевими в 1993 р., а також А. Громовою у 1996 р. В основу краніологічної характеристики добірки покладені середні арифметичні розміри та індекси черепів, представлені в табл. 1–2.

Таблиця 2

Середні розміри та індекси жіночих черепів з ґрунтових поховань у села Ратнів (XIV–XV ст.)

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	170,6	5	4,6	2,04	1,44	167,0	178,0
8	Поперечний діаметр	140,6	5	4,0	1,78	1,26	136,0	146,0
17	Висотний діаметр	133,0	4	3,8	1,91	1,35	130,0	135,0
5	Довжина основи черепу	94,4	4	2,3	1,14	0,81	91,5	97,0
9	Найменша ширина лоба	94,4	5	3,6	1,62	1,14	88,5	98,0
45	Виличний діаметр	125,8	5	5,1	2,29	1,62	118,5	131,6
40	Довжина основи обличчя	91,1	4	1,7	0,86	0,61	89,0	93,2
48	Верхня висота обличчя	64,1	5	5,2	2,31	1,63	59,3	72,2
47	Повна висота обличчя	112,4	5	9,1	4,05	2,87	105,7	128,0
43	Верхня ширина обличчя	99,9	5	3,5	1,59	1,12	94,8	103,0
46	Середня ширина обличчя	92,9	5	4,3	1,93	1,36	86,0	97,0
55	Висота носа	49,0	5	3,3	1,50	1,06	44,3	52,8
54	Ширина носа	23,3	5	1,9	0,85	0,60	21,0	25,3
51	Ширина орбіти	41,0	5	1,8	0,82	0,58	38,9	42,9
52	Висота орбіти	32,2	5	3,1	1,40	0,99	28,4	36,4
20	Вушна висота	116,3	4	3,2	1,59	1,13	112,1	119,4
SC (57)	Симіотична ширина	8,1	5	2,8	1,24	0,88	4,0	11,5
SS	Симіотична висота	4,2	5	1,3	0,58	0,41	2,0	5,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,4	5	1,4	0,64	0,45	16,2	20,0
MS	Максифронтальна висота	7,8	5	0,8	0,37	0,26	7,0	9,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,5	5	2,4	1,10	0,77	19,0	25,0
DS	Дакріальна висота	13,2	5	1,4	0,65	0,46	11,1	15,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,8	4	1,3	0,63	0,44	-3,0	-6,0
32	∠ Кут профілю чола від nas.	91,0°	4	4,2	2,08	1,47	86,0°	96,0°
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl	84,8°	4	4,2	2,10	1,48	82,0°	91,0°
72	∠ Кут загально лицьовий	85,8°	4	1,5	0,75	0,53	85,0°	88,0°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	87,5°	4	1,3	0,65	0,46	86,0°	89,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	76,8°	4	6,6	3,28	2,32	71,0°	85,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	26,2°	5	6,1	2,71	1,92	19,0°	33,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	136,7°	5	5,1	2,30	1,63	128,0°	140,5°
∠ Zm`.	Зигмаксиллярний кут	125,8°	5	3,2	1,44	1,02	121,0	129,0°
10	Найбільша ширина чола	119,5	5	3,8	1,70	1,20	114,7	125,0
11	Ширина основи черепу	120,4	4	3,0	1,52	1,07	117,5	123,0
12	Ширина потилиці	108,7	3	3,8	2,19	1,55	106,0	113,0
Sub. NВ.	Висота вигину лоба	25,0	5	0,7	0,32	0,22	24,0	26,0
	Надперенісся	1,2	5	0,4	0,20	0,14	1,0	2,0
	Надбрівні дуги	1,0	5	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
	Зовнішній потиличний бугор	0	5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	Соскоподібний відросток	1,2	5	0,4	0,20	0,14	1,0	2,0
	Передньо-носова ость	4,0	5	0,7	0,32	0,22	3,0	5,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	496,3	4	9,2	4,59	3,25	486,0	504,0
Індекси:								
8:1	Черепний	82,4	5	2,6	1,16	0,82	80,3	86,9

17:1	Висотно-поздовжній	78,8	4	2,9	1,44	1,02	75,6	82,1
17:8	Висотно-поперечний	95,0	4	2,4	1,21	0,86	92,9	98,5
9:8	Лобно- поперечний	67,2	5	3,3	1,49	1,05	64,1	72,1
20:1	Висотно-поздовжній	68,9	4	1,8	0,89	0,63	66,7	71,0
20:8	Висотно-поперечний	83,1	4	1,9	0,93	0,66	81,3	85,1
10:8	Коронарно-поперечний	85,0	5	1,8	0,79	0,56	83,1	86,8
9:10	Широтний лобний	79,0	5	3,0	1,32	0,93	75,3	83,1
45:8	Поперечний церебральний	89,6	5	5,2	2,34	1,66	81,2	94,1
48:17	Вертикальний церебральний	48,4	4	5,6	2,81	1,99	43,0	55,5
9:45	Лобно-виличний	75,1	5	4,4	1,95	1,38	69,1	79,4
10:45	Коронарно-виличний	95,2	5	6,7	3,01	2,13	89,5	105,5
40:5	Виступання обличчя	96,6	4	3,4	1,68	1,19	91,8	99,5
47:45	Загальний лицевий	89,5	5	8,7	3,89	2,75	82,6	104,1
48:45	Верхній лицевий	51,0	5	4,6	2,04	1,45	47,0	58,7
54:55	Носовий	47,7	5	4,0	1,80	1,27	41,9	52,2
DS:DC	Дакріальний	58,8	5	3,3	1,48	1,04	55,3	62,5
SS:SC	Симотичний	52,1	5	5,4	2,40	1,70	43,5	55,6
MS:MC	Максилофронтальний	42,3	5	3,3	1,46	1,03	36,8	45,0
52:51	Орбітний	78,6	5	7,5	3,36	2,38	67,0	85,7
63:62	Піднебінний	81,8	4	3,1	1,54	1,09	77,5	84,7
61:60	Щелепно-альвеолярний	117,4	4	11,4	5,70	4,03	105,1	129,4

Як вже зазначалося, чоловіча краніологічна серія включає 8 черепів XIV–XV ст. Середні дані за всіма ознаками розміщені у табл. 1. Вони і складають на сьогодні основу загальної краніологічної характеристики досліджуваного села. У цілому чоловіча серія добре збережена, але не репрезентативна. Розвиток м'язового рельєфу чоловічих черепів помірний. Надперенісся і надбрівні дуги розвинуті середньо. Соскоподібні відростки розвинуті добре (2,4 бали).

Серія характеризується помірною довжиною і великою шириною черепа і складається з трьох мезокранних та п'яти брахікранних черепів, у середньому за черепним індексом (82,2) вона брахікранна. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами велика. Висотний діаметр черепної коробки помірний, на межі з великими категоріями розмірів. За першим висотно-повздовжнім показником вибірка нараховує п'ять високих (гіпсікранних) черепів і три середньо-високих (ортокранних). У середньому серія гіпсікранна. За другим висотно-поперечним індексом, чоловіча вибірка налічує три низьких (тайпенокранних) черепа та п'ять середніх (метріокранних) черепів. Загалом, за другим висотно-поперечним індексом, серія метріокранна, що свідчить про помірну в цілому висоту черепа в цій групі (табл. 1). Вушна висота знаходиться у межах великих розмірів.

Лобна кістка має помірну ширину у фронтальній та велику у дорсальній площині. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом [18, с. 99] потрапляє до малої категорії. Ширина потилиці помірна.

Виличний діаметр у середньому великий (137,1 мм), таким чином, обличчя широке, варіація його велика: від малих 130,5 мм – до дуже великих 146,4 мм розмірів. Верхня висота ортогнатного обличчя, визначена за даними семи черепів, відноситься до малої категорії розмірів (66,4 мм). При цьому відносна висота і ширина обличчя за верхньолицевим індексом (48,4) характеризує обличчя як широке (еуріен). До ознак, що визначають чи відповідають сплюсненості лицевого відділу та використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, відносяться назомаллярний і зигмаксиллярні кути горизонтального профілювання [2, с. 55]. У чоловічій серії з Ратнева ці кути мають на верхньому рівні малі та помірні розміри на середньому (відповідно 138,5 і 130,9), що свідчить про добре профільоване обличчя. Глибина іклової ямки в середньому помірна. Відносно мала висота орбіт та середня їх ширина зумовлюють малий орбітний індекс, але він вказує на помірні орбіти (мезоконхія) за максило-фронтальним показником. Носовий отвір чоловічої серії характеризується малою шириною та помірною висотою. У цілому, носовий індекс (47,8) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). Кут випинання носа великий (29,0). Іклові ямки розвинуті помірно (-4,8). У цілому чоловіча група відноситься до великої європеїдної раси.

Певний інтерес представляють антропологічні особливості жіночої групи (табл. 2). Серія із 5 черепів та їх уламків характеризується помірною масивністю, рельєф в області перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків та надбрівних дуг незначні. Зовнішній потиличний горб відсутній.

Поздовжній діаметр черепної коробки помірний, поперечний великий. За індексом вибірка брахікранна (82,4). Довжина основи черепа мала, на межі з помірними розмірами. Висотно-поздовжній показник гіпсікранний (високі черепа), висотно-поперечний помірний (метріокранія). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон у межах середніх величин за світовими категоріями [2, с. 121]. Лоб середньо-широкий, висота його вигину помірна. Потилиця широка, висота її вигину середня (24,3). Обличчя ортогнатне, помірної ширини (125,8 мм) і помірної висоти (64,1 мм), сильно профільоване на рівні орбіт і передньоносової ості. Верхній лицевий індекс мезенний (51,0), вказує на помірно широке обличчя в групі. Так само можна визначити і загальнолицевий показник (89,5), встановлений на п'ятьох жіночих черепах (мезопрозопія).

Відносна висота орбіт помірна (мезоконхія), що свідчить про середньо високі орбіти. Носовий отвір характеризується малою шириною та помірно висотою, за індексом (47,7) середньо широкий (мезорінний). Перенісся дуже високе за симотичним, і високе за дакріальним індексом. На черепах нижній край грушоподібного отвору визначено 100 % з антропінною формою. Кут виступання носа, виміряний на 5 черепах, – великий (26,2°). Це повністю корелює із загальним європеїдним характером жіночої серії з Ратнева.

Для виявлення аналогів серед близьких до сучасності груп виконано співставлення вивченої серії з широким колом порівняльних матеріалів XVI–XVIII ст. із території Східної Європи. Як до канонічного аналізу [11, с. 212–230], так і до кластерного [11, с. 230–276] залучалися: Козіно [13, с. 433–440]; Чигирин, Київський Михайлівський монастир, Вишгород, Меджибож [19, с. 170–171; 19, с. 179–180; 19, с. 185; 20, с. 446–448]; Лютенька [12, с. 487–507], Суми XVII–XVIII ст., Київський Поділ (збірна серія) XVI–XVIII ст.; Луцьк (збірна серія) [5, с. 368–386], Жовнин [28, 119–132]; Батурич [29, 40–56]; білорусиросіяни, Себезь, Стара Ладога, українці (східні, південні, центральні та західні) XVIII–XIX ст. [1, с. 311–336]; білоруси Полісся XVIII–XIX ст. [22, с. 27–28]; латиші представлені двома серіями XVII–XVIII ст., дослідженими Р. Денисовою – Леймані, Пургайлі [10, с. 36, 241–243, 249–255, 223–228] та трьома групами XVIII–XIX ст., опрацьованими В. Алексєєвим: латиші-1, латиші-2 та латиші-3 [1, с. 226–231]; молдавани представлені однією вибіркою XVII–XIX ст. – Варатік [6, с. 141–142]; Білгород [4, с. 104–120]; Ярославль [8, с. 206]; литовці [1, с. 234–235].

Використано 13 краніологічних ознак та один індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профільювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

На розташування чоловічих серій (рис. 1–2) за першим канонічним вектором (далі – КВ) приходиться 50,1 % загальної мінливості. Чоловіча група з Ратнева з великими від'ємними значеннями I КВ (-1,017), певною мірою, проявляє подібність до брахікранної вибірки Жовнино (-1,431). На розподіл чоловічих серій, за даним канонічним вектором (КВ), найбільше вплинули такі краніометричні ознаки: поздовжній діаметр черепної коробки, ширина і висота орбіти, носа, верхня висота обличчя (табл. 3).

Таблиця 3

Коефіцієнти кореляцій I–III Канонічних векторів серед 34 чоловічих груп XIV–XV ст.

Ознака	КВ I	КВ II	КВ III
1. Поздовжній діаметр	0,799	0,353	-0,268
8. Поперечний діаметр	-0,165	0,285	0,534
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	-0,024	0,406	0,686
9. Найменша ширина лоба	0,141	0,197	0,137
45. Виличний діаметр	0,040	0,376	0,413
48. Верхня висота обличчя	0,687	-0,431	0,029
55. Висота носа	0,271	0,257	-0,201
54. Ширина носа	0,393	-0,203	-0,177
51. Ширина орбіти	0,859	0,157	0,277
52. Висота орбіти	0,644	0,349	-0,034
77. Назо-маллярний кут	0,230	-0,371	0,545
∠Zmr'. Зигомаксиллярний кут	-0,170	0,332	0,061
SS:SC. Симотичний індекс	-0,044	-0,637	-0,159
75(1). ∠ Кут випинання носових кісток	0,129	0,326	0,021
Внесок в загальну дисперсію (%)	50,153	30,789	19,058

За КВ II (30,7 % загальної дисперсії) можна відмітити подібність досліджуваної групи, що отримала додатні значення вектора (1,053), до черепів із Луцька (1,057). На розподіл серій у

За III KB (19 % загальної дисперсії), чоловіча вибірка з Ратнева з помірними додатними значеннями вектора (0,191) проявляє подібність до Старої Ладogi (0,190), Батурина (0,229). На розподіл серій найбільш значимі виявилися: висотний і поперечний діаметр черепної коробки, вилічний діаметр, назомаллярний кут обличчя з додатними значеннями вектора (табл. 3)

За кластерним багатовимірним аналізом [1, с. 230–276] при загальній дистанції (4,295) на шістнадцятому кр. кластеризації спостерігається подібність досліджуваної групи одночасно до Луцька, Батурина і Жовнина (дистанція 0,104).

На розташування жіночих серій (рис. 3) за першим KB приходиться 54,3 % загальної мінливості (табл. 4). Жіноча вибірка з Ратнева з великими від'ємними значеннями I KB (-1,288), певною мірою, проявляє подібність до черепів із групи Жовнино (-1,504), Юрківської (-1,088) та меншою мірою загальної групи Луцька (-1,646). На розподіл серій у координатному полі найбільш значимі виявились: поздовжній і висотний діаметр черепної коробки, верхня висота обличчя, висота і ширина орбіт, ширина носа, найменша ширина лоба з додатними значеннями, зигмаксиллярний кут обличчя з від'ємними (табл. 4).

Таблиця 4

Коефіцієнти кореляцій I–III Канонічних векторів серед 28 жіночих груп XIV–XV ст.

Ознака	KB I	KB II	KB III
1. Поздовжній діаметр	0,568	-0,402	0,326
8. Поперечний діаметр	-0,220	0,405	-0,094
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	-0,512	-0,097	-0,246
9. Найменша ширина лоба	0,344	-0,215	-0,213
45. Вилічний діаметр	-0,241	0,377	0,064
48. Верхня висота обличчя	0,789	0,409	-0,081
55. Висота носа	0,105	0,254	0,112
54. Ширина носа	0,428	-0,386	-0,205
51. Ширина орбіти	0,476	0,396	0,425
52. Висота орбіти	0,522	-0,026	0,355
77. Назо-маллярний кут	0,150	0,303	-0,531
∠Zmr'. Зигмаксиллярний кут	-0,648	0,262	0,062
SS:SC. Симотичний індекс	0,258	-0,198	0,548
75(1). ∠ Кут випинання носових кісток	-0,182	-0,359	-0,024
Внесок в загальну дисперсію (%)	54,346	25,880	19,774

За KB II (25,8 % загальної дисперсії) можна відмітити подібність досліджуваної групи, що отримала помірні від'ємні значення вектора (-0,102), до серії Жовнино (-0,108), Себежа (-0,106) та, певною мірою, західних латишів (-0,061). На розподіл жіночих серій за другим KB найбільш вплинули такі краніометричні ознаки: поперечний діаметр черепної коробки, вилічний діаметр, кут випинання носових кісток та висота носа.

За III KB (19,7 % загальної дисперсії) жіноча вибірка з Ратнева з додатними значеннями вектора (0,714) проявляє подібність до черепів із Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (-0,639), західних латишів (0,802) та, певною мірою, черепів із Луцька (0,589). На розподіл серій, за даним KB, найбільш значимі виявились дві ознаки: симотичний індекс і назомаллярний кут обличчя.

За даними кластерного аналізу, при загальній дистанції в багатовимірному аналізі (3,655) жіноча вибірка тільки на тринадцятому кр. кластеризації наближається до вибірки з Жовнино (дистанція 0,081).

У зв'язку з малою кількістю черепів, а також враховуючи те, що археологічні роботи можуть бути відновлені в наступних роках, висновки можна вважати попередніми.

На 14 жіночих і чоловічих черепах XIV–XV ст. враховувались шість краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (далі – ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (далі – KBШ); задньовилічний шов (далі – ЗВШ); підорбітний візерунок типу II (далі – ПОВ-II); надорбітні отвори (далі – НО); потиличний індекс (далі – ПІ). Чоловічі та жіночі черепи розглядаються спільно, що дає підстави поділити серію на дві частини за століттям. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ-II, ІППШ та НО дані склалися без урахування статі, для KBШ вираховувалися півсуми чоловічих та жіночих значень. Частоти ознак аналізованих двох груп подані у таблиці 5.

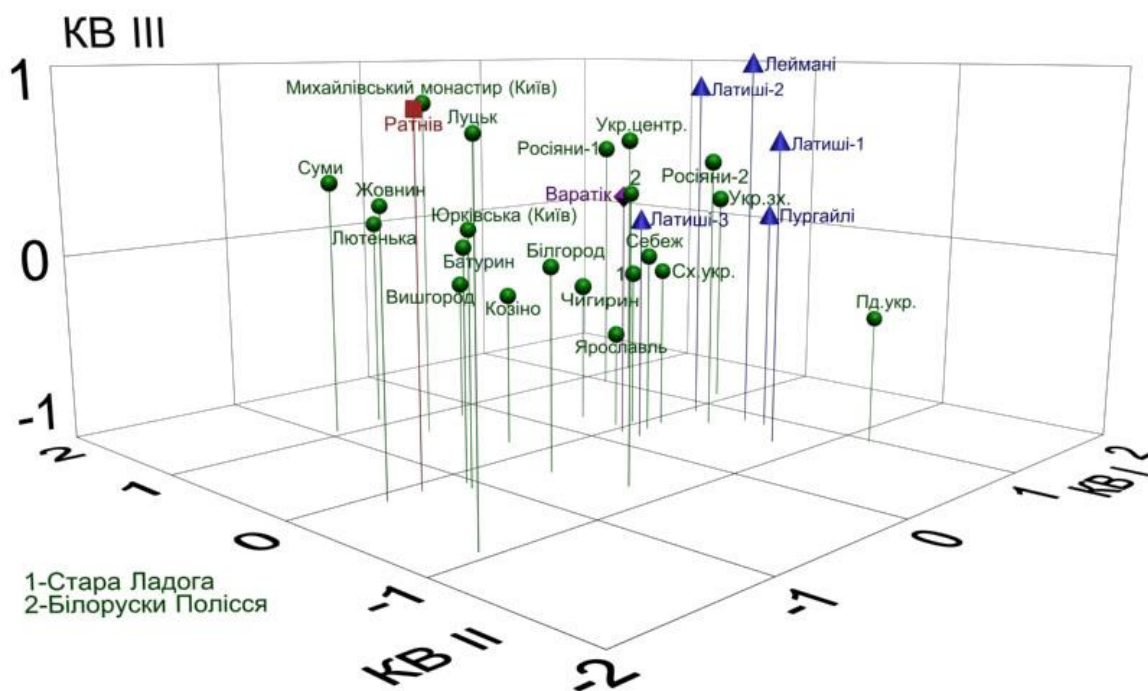


Рис. 3. Розташування 28 жіночих серій у тривимірному просторі. 1 – Юрківська (Київ); 2 – білоруски Полісся.

Таблиця 5

Частоти краніоскопічних ознак в краніологічній серії XIV–XV ст. Ратнів та порівняльні дані з Західної України (%)

№ п/п	Серія	Століття	ПІ	ПОВ II	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
1.	Ратнів	XIV–XV	28,0 (27)	61,1 (18)	0,0 (24)	59,9 (51)	70,8 (24)	17,8 (28)
2.	Луцьке Братство	XVII–XIX	3,1 (61)	46,4 (28)	0,0 (35)	45,0 (93)	42,5 (40)	29,4 (68)
3.	Луцьк-2. (Костел Римо-Католицький)	XVII–XX	6,6 (45)	51,3 (37)	4,7 (42)	54,4 (88)	61,5 (39)	30,3 (56)
4.	Гай (Ковельський район) Польське село	XX (1943 рік)	17,6 (46)	45,9 (37)	0 (43)	49,7 (84)	83,7 (43)	21,5 (51)
5.	Поляки**	XVIII	26,4 (32)	61,9 (42)	10 (50)	28,2 (102)	62,2 (45)	24,7 (47)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-II – під орбітний візирунок типу II, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В дужках вказано загальну кількість спостережень. ** Величини вираховані д.і.н. О. Козінцевим.

Потиличний індекс (ПІ) із могильника Ратнева за відсотковою часткою підвищений, але слід відзначити, що на сьогодні кількість черепів мала і тому цей результат можна вважати попереднім, особливо це стосується ПІ; ЗВШ на черепах досліджуваної групи відсутній, що вказує на її європеоїдність; КВШ загалом трапляється частіше у європеоїдів, ніж у монголоїдів [15, с. 55]. Отже, збірна серія з чоловічих і жіночих черепів виявилась з великим показником КВШ (59,9 %); частота ПОВ-II на черепах із Ратнева також висока – 61,1 %, що ймовірно свідчить про належність групи до північних європеоїдів; ІППШ – високий (70,8 %). Оскільки незважене середнє для європеоїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів – 49,9 % [15, с. 110], можна вважати досліджувану серію такою, яка вкладається у європеоїдні показники за цією ознакою; НО [23, с. 119–128] на черепах із Ратнева низькі, що вказує на західний вектор зв'язків цієї групи людей (таблиця 6).

Таблиця 6

Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 19 груп
(чоловіки та жінки)

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	0,878	-0,170	-0,156
КВШ	0,283	0,705	-0,262
ЗВШ	0,363	0,227	0,669
ПОВ-II	0,491	-0,679	-0,347
ІППШ	0,495	0,485	0,151
НО	0,092	-0,430	0,703
Власне число	1,479	1,459	1,176
Частка загальної мінливості (%)	24,646	24,313	19,606

Для порівняння груп, за дискретно-варіюючими ознаками, використовувалися комп'ютерні програми, створені Б. та О. Козінцевими у 1991 р. Метод головних компонент (далі – ГК), одна із моделей факторного аналізу [11, с. 76–117]. Аналіз здійснювався за допомогою статистичної програми PCCOMP, яка проводить повний аналіз головних компонент та вирішує зворотне факторне завдання, а саме знаходить значення кожного компонента для відповідного об'єкта. Програма PCDENDU виконує кластерний аналіз матриці евклідових дистанцій незваженим парно-груповим методом [11, с. 230–276]. Дендрограми малювалися окремо за результатами аналізу методу головних компонент, із використанням координати центроїдів двох перших векторів. Підрахування частот у відсотках та перетворення їх на радіани з метою стабілізації дисперсії проводилися завдяки застосуванню авторської комп'ютерної програми, яка була написана в 1996 р. антропологом А. Громовим. Результати аналізу подані у таблиці 6.

На першу полярну ГК приходиться фактично 24,6 % загальної дисперсії (табл. 6). Для класифікації груп найбільш значні навантаження в ГК I припали на такі ознаки: ПІ та ІППШ. Вони і роз'єднують серії за цією компонентою. Досліджувана серія за рахунок великих додатних значень першої компоненти (1,087) більше подібна до збірної української групи (1,310), куди належать черепи з Волині, а також до польської вибірки (0,882).

На другу ГК, відповідно, приходиться 24,3 % загальної дисперсії. Для класифікації груп найбільш значні навантаження в ГК II припали на такі ознаки: КВШ і ПОВ-II. Досліджувана серія знов отримала додатні значення головної компоненти (0,612). Найближчими за II ГК, як і за даними краніометрії, опиняються групи Жовнина (0,697) і Батурина (0,528).

На третю ГК приходиться 19,6 % загальної дисперсії. Ратнів отримує великі від'ємні значення ГК (-3,037). Дуже слабку подібність можна відмітити тільки з Луцькою збірною вибіркою (-1,390).

Отже, чоловіча краніологічна серія XIV–XV ст. характеризується брахікранією, помірно високою черепною коробкою. Обличчя ортогнатне, широке, добре профільоване. Орбіти і ніс помірні. Кут випинання носа великий.

Жіноча краніологічна серія характеризується брахікранією. Довжина основи черепа мала. Лоб середньо-широкий, висота його вигину помірна. Потилиця широка, висота її вигину середня. Обличчя ортогнатне, помірної ширини і помірної висоти, сильно профільоване. Орбіти помірно високі. Ніс середньо-широкий. Перенісся дуже високе. Кут його виступання – великий.

Згідно із даними краніометрії, при співставленні досліджуваних груп методом багатовимірного канонічного аналізу у тривимірному просторі, простежується зв'язок чоловічої вибірки з Ратнева – до черепів із Жовнина, Луцька і Батурина. У свою чергу, жіноча вибірка проявляє статистичну подібність до черепів із Луцька, Жовнина та, меншою мірою, Києва.

За дискретно-варіюючими ознаками, де чоловіки і жінки розглядалися разом, специфічними для досліджуваної вибірки виявились порівняно низькі частоти надорбітних отворів, що вказує на західний вектор зв'язків цієї групи людей.

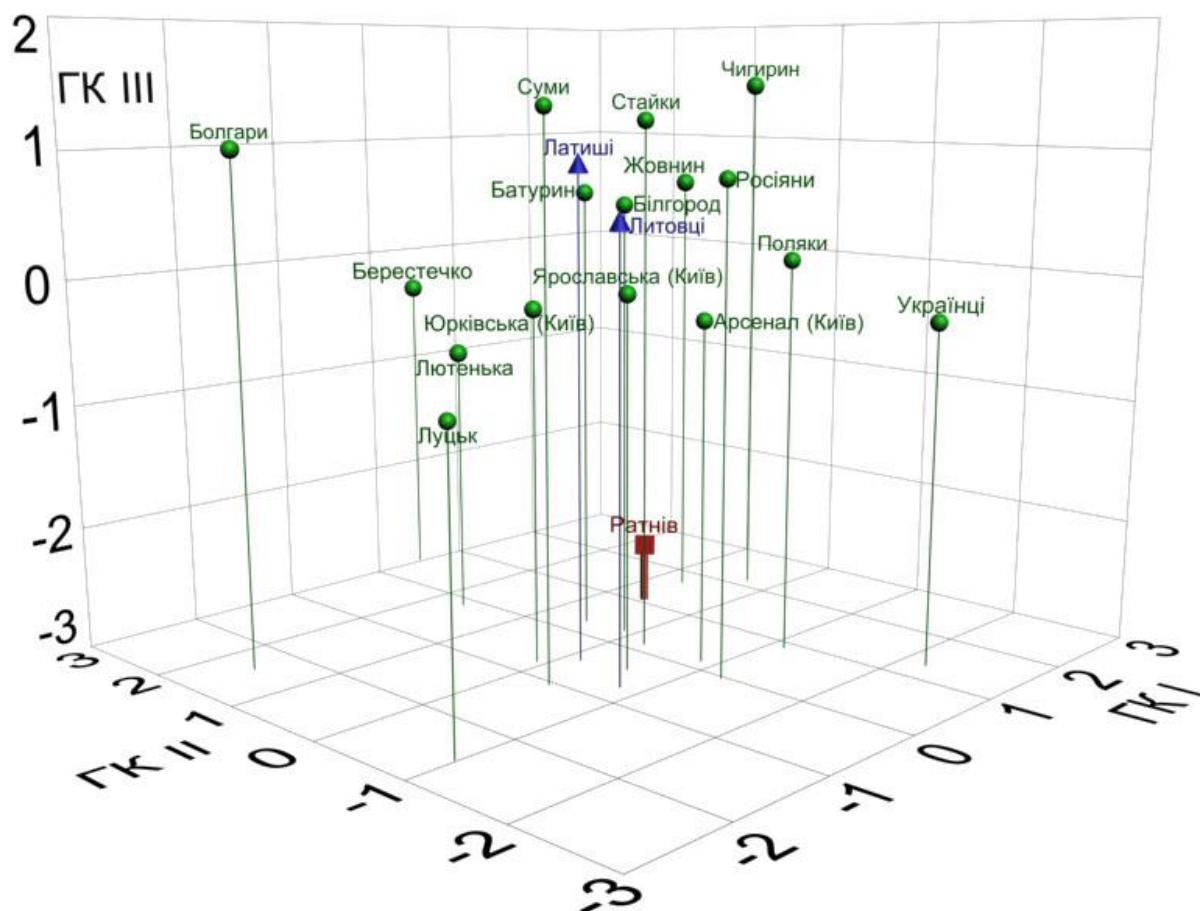


Рис. 4. Результати аналізу ГК. Співставлення 19 груп (чоловіки і жінки) у тривимірному просторі.

Список використаних джерел

1. Алексеев В. П. Избранное / В. П. Алексеев. – М.: Наука, 2008. – Т. 4. – 343 с.
2. Алексеев В. П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебеч. – М.: Наука, 1964. – 127 с.
3. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян / Т. И. Алексеева. – М.: Издательство МГУ, 1973. – 330 с.
4. Безбородых В. И. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII–XIX вв. / В. И. Безбородых, Ю. В. Долженко // Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты. – Санкт-Пет., 2014. – С. 104–120.
5. Долженко Ю. Краниология населения Луцька XVII–XX ст. / Ю. В. Долженко, Ю. М. Мазурик // Український історичний збірник. – Вип. 18. – К., 2015. – С. 368–386.
6. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М. С. Великанова. – М.: Наука, 1975. – 284 с.
7. Вовк Х. К. Студії з Української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. – К., 1995. – 336 с.
8. Гончарова Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна / Н. Н. Гончарова // Вестник антропологии. Научный альманах. – М., 2011. – Вып. 19. – С. 202–216.
9. Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита / И. И. Гохман. – М., 1966. – 196 с.
10. Денисова Р. Я. Этногенез латышей (по данным краниологии) / Р. Я. Денисова. – Рига, 1977. – 360 с.
11. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В. Е. Дерябин. – М.: МГУ, 2008. – 332 с.
12. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька / Ю. В. Долженко // Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка). – Луганськ, 2012. – С. 487–507.
13. Евтеев А. А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа / А. А. Евтеев // Археология Подмоскovie. Материалы научного семинара. – М. – Вып. 7. – С. 433–440.
14. Златогорський О. Є., Верба Т. В. Розкопки на ново виявленій пам'ятці в с. Ратнів. Науковий звіт 2015 р. (у друці).
15. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: Расовая изменчивость швов черепа современного человека / А. Г. Козинцев. – Л., 1988. – 165 с.
16. Козинцев А. Г. Краниоскопия и расовая классификация / А. Г. Козинцев // Советская этнография. – 1987. – Вып. 2.

– С. 12–31. 17. Кондукторова Т. С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы / Т. С. Кондукторова. – М., 1973. – 127 с. 18. Рогинський Я. Я. Антропология / Я. Я. Рогинський, М. Г. Левин. – М., 1987. – 528 с. 19. Рудич Т. О. Населення середнього Подніпров'я I–II тисячоліття: за матеріалами антропології 2014 / Т. О. Рудич. – К., 2014. – 298 с. 20. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з Меджибожа / Рудич Т. О., Толкачев Ю. І. // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ-Запоріжжя, 2006. – С. 446–448. 21. Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект / С. П. Сегеда. – К., 2001. – 178 с. 22. Тегакі Л. І. Антропология Белорусского Полесья / Л. И Тегакі, А. И. Микулич, И. И. Саливон. – Минск: Наука и техника, 1978. – 158 с. 23. Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека / Т. В. Томашевич // Вопросы антропологии. – Вып. 80. – 1988. – С. 119–128. 24. Brothwell D.R. Digging up bones / D. R Brothwell. – London: 1972. – 194 p. 25. Bushkowitsch W. J. Crania ucrainika, r. 1 / W. J. Bushkowitsch // Український медичний архів. – Харків, 1927. – Ч. I. – № 2–3. 26. Bushkowitsch W. J. Crania ucrainika / W. J. Bushkowitsch // Український медичний архів. – Одеса, 1928. – Ч. II. 27. Buxton L.H.D., Morant G.D. Essential craniological technique / L.H.D. Buxton, G.D. Morant. – J. Roy. Anthropol. Inst.: 1933. – V. 63. – P. 19–47. 28. Dolzhenko Yu. V. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial / Yu. V. Dolzhenko // Modern Science –Moderni věda. – Praha. – České Republika, Nemoros. – 2014. – № 4. – С. 119–132. 29. Dolzhenko Yu. V. Craniological characteristics of the Baturyn's population in 17–18 centuries / Yu. V. Dolzhenko // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'ятокознавства. (Серія «Пам'ятокознавство Північного регіону України», № 6. Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПСК. Вип. 18 (21). – К.: Центр пам'ятокознавства НАН України, 2014. – С. 40–56. 30. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage / R. Martin. – Jena, Gustaf Fisher. Bd. II. – 1928. – 1062 s. 31. Vallois H.V. La duree de la vie chez l'homme fossile / H. V. Vallois // L'Anthropologie. – 1937. – 47. – P. 499–532.

Юрий Долженко, Алексей Златогорский

**АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ XIV–XV ВВ.
ИЗ РАСКОПОК В С. РАТНИВ**

В статье проанализированы останки людей, похороненных в с. Ратнив в XIV–XV вв. Проведен сравнительный анализ морфологических комплексов данной выборки преимущественно с населением Восточной Европы XVI–XX вв. Определено, что, по данным краниометрии, прослеживается связь мужской исследуемой выборки с такими группами, как Луцк и Батурын. Женская группа из Ратнива, по данным краниометрии, статистически близка к серии Среднего Поднепровья – Жовнино. По дискретно-варьируемым признакам, где мужчины и женщины рассматривались вместе, специфическими для исследуемой выборки оказались сравнительно низкие частоты надорбитных отверстий, что указывает на западный вектор связей данной группы людей.

Ключевые слова: краниология, антропология, история, Ратнив, археология.

Yuriy Dolzhenko, Oleksiy Zlatohorsky

**XIV–XV CENTURIES' ANTHROPOLOGICAL MATERIALS FROM
EXCAVATION IN THE VILLAGE OF RATNIV**

In the article, buried in the village of Ratniv in XIV–XV centuries remains of people have been analyzed. The contrastive analysis of the given group's morphological complexes has been conducted mainly with the population of XVI–XX cent. Europe. It has been denoted that after craniometrical data the connection between studied male sample and such groups as Lutsk and Baturyn can be seen. According to the craniometrical data female group from Ratniv is statistically close to the series of Middle Dnieper – Zhovnyno. After discrete-varying features when male and females have been examined together, specific for the studied sample have appeared relatively low frequencies of orbital holes that indicates on the western vector of connections of the given group of people.

Key words: craniology, anthropology, history, Ratniv, archeology.

УДК 94 (477)

Володимир Кіцак

**ВДОСКОНАЛЕННЯ ОБОРОННОГО ПЕРИМЕТРУ
ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО ЗАМКУ В XVII СТ.**

У статті проаналізовано систему фортифікацій і ті вдосконалення, які були використані при будівництві Теробовлянського замку в XVII ст. Вивчено також ефективність замкових фортифікацій під час штурму їх легкоозброєною піхотою та за умови активного використання артилерійських гармат великого калібру.

Ключові слова: Теробовлянський замок, фортифікаційні укріплення, башта, бастея, рондель.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що фортифікації Теробовлянського замку є певною мірою унікальними на території Тернопілля і України загалом. Він є перехідним етапом між замками баштового (Кременець, Луцьк) та бастіонного типу (Збараж, Золочів). Аналіз укріплень Теробовлянського замку дозволить послідовно вивчати розвиток фортифікаційного мистецтва України в руслі досягнень європейської оборонної архітектури XVI – XVII ст.

Наукова новизна полягає у тому, що було здійснене комплексне дослідження оборонного периметру Теробовлянського замку як типового зразка європейської фортифікаційної оборонної архітектури періоду переходу від баштової – до бастіонної системи та як важливого форпосту в обороні південних кордонів Речі Посполитої. На прикладі Теробовлянського замку висвітлено сильні і слабкі сторони бастейної фортифікаційної системи.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу дослідити специфіку укріплень Теробовлянського замку та його відповідність новітнім тенденціям фортифікаційної архітектури XVII ст.

Завдання дослідження полягають у вивченні оборонного периметру Теробовлянського замку, збудованого Олександром Балабаном, та спробі реконструкції земляних укріплень, що були наявні з напільного боку замку в епоху XVII ст. Доцільно також виявити сильні й слабкі сторони замкових фортифікацій.

Основа джерельної бази статті складають опубліковані джерела, а також особистий внесок робота, проведена автором під час розкопок на території замку у 2011–2012 рр.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано низкою вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, А. Чоловським [14], Б. Тимощуком [11], І. Геретою [4], А. Куликівським [7], Л. Городиським [5], М. Ягодінською [12]. Попри на те, що деякі аспекти досліджуваної проблеми вже аналізувалися науковцями, варто звернути увагу на те, що на сьогодні задекларована проблематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Власне у цьому й полягає наукова новизна публікації.

Будівництво кам'яних замків на території України розпочато ще в часи Галицько-Волинського князівства. Особливого значення набуло будівництво кам'яних укріплень у XIV–XVII ст., коли вони виконували важливі функції оборони краю від південних степових кочових орд.

Пізньюсередньовічні фортифікації виникали, зазвичай, на місцях давньоруських городищ і міст IX–XIII ст. Традиції будівельної техніки давньоруських дерев'яно-земляних фортець, з використанням елементів кам'яної архітектури, знайшли своє продовження і в замках та фортецях XIV–XVII ст. [3, с. 453] Проте зі зміною засобів ураження, тобто із виникненням та масовим впровадженням вогнепальної зброї, традиції спорудження фортифікаційних споруд почали змінюватися спочатку в Західній, а далі й у Східній Європі.

Саме таких змін зазнав в процесі тривалих перебудов і Теробовлянський замок. Із дерево-земляного замку епохи Київської Русі він поступово, внаслідок численних перебудов, перетворився на кам'яну фортецю, пристосовану до масового використання вогнепальної зброї при захисті і здатну хоча б частково протистояти артилерійському вогню при штурмі.

Як і більшість фортець Тернопілля, Теробовлянський замок споруджений на високому мисоподібному виступі, що з двох сторін оточений річкою та струмком. У плані фортеця трикутна й повторює обриси мису, на якому збудована. Тому при побудові замків, байдуже, йдеться про замок Василька Теробовлянського чи про кам'яну фортецю, збудовану в XIV ст., чи про замок, відбудований А. Тенчинським у XVI ст., чи про сучасний нам замок, збудований в XVII ст. О. Балабаном – усі вони мають схожу, трикутну форму. Круті схили роблять штурм замка нереальним принаймні з двох боків. Зате із третього, напільного боку, штурм замку був цілковито реальним. Тому ця частина замку є найбільш укріпленою.

Внаслідок набігів турецько-татарських загарбників упродовж першої третини XVII ст., Теробовлянський замок зазнав численних штурмів, в результаті яких укріплення були дуже зруйновані. З іншого боку, старий замок збудовано за проектом, який вже на цілі століття відставав від передових ідей фортифікаційної науки і був цілковито не пристосований для захисту від вогню облогової артилерії. Основні бої точилися саме в околицях замку, який стояв на татарському шляху. Через це сильних руїн зазнали оборонні стіни, й тому постало питання необхідності відбудови замку. Саме цим і зайнявся в 1631 р. теробовлянський староста Олександр Балабан. У плані Теробовлянський замок збудований ним, має неправильну, видовжену і звужену на південь форму, що повторює конфігурацію гори.

В результаті перебудови площа нового замку була збільшена. Фундаменти нових стін, західної та східної, були закладені нижче колишніх стін. Подалася вперед і північна стіна фортеці. Тому подвір'я замку стало вище нижнього рівня оборонних мурів. Фактично мури врізані в материк, а не вибудовані зверху, як це було раніше. Новий замок був не регулярний у плані і складався з трьох куртин (північна куртина «зламана» посередині, у деяких дослідників фігурує як дві окремі куртини) та трьох оборонних башт: південної, західної та східної. Максимальна довжина фортеці складає – 120 м, максимальна ширина – 65 м. Стіни сягають до 5 м завтовшки і до 18 м заввишки [9, с. 97–99]. Зверху замок мав вигляд видовженого п'ятикутника, вершина якого замикалася овальною бастеєю-ронделем [4, с. 87].

Загалом можна підкреслити, що при перебудові замку О. Балабаном були якнайповніше використані ідеї Альбрехта Дюрера. Незважаючи на те, що на час будівництва замку цим нововведенням було вже понад сто років, своєї актуальності вони не втратили. При перебудові на півдні замку збудована бастея, а точніше – рондель, який, з певною умовністю, можна назвати круглим. Південна бастея – найпотужніша, значно виступає за лінію стін. Стіни товщиною 4,5 м, розділені на два оборонні яруси, бійниці розташовані у спеціальних нішах. Перекриття оборонної вежі було дерев'яним, яруси поєднані між собою дерев'яними сходами. Зазначена вежа відділялася від решти споруд стіною і служила останнім плацдармом захисту, якщо б замок захопив ворог [1, с. 60–62]. Рондель виступав за межі кам'яного замку XIV–XVI ст., він радше був прибудований із південного боку фортеці. Рондель є доволі типовим для європейської архітектури епохи пізнього середньовіччя. Кругла його форма давала захисникам низку переваг. Зокрема, завдяки круглій формі цієї вежі, амбразури, розташовані по всьому периметру, дозволяли не тільки обстрілювати усю навколишню місцевість, без мертвих зон, але й частково вести фланкуючий вогонь вздовж західної та східної куртин фортеці. Також округла форма є більш стійкою для руйнування гарматними ядрами. Проте вона мала й суттєві недоліки. Наприклад, розміщення бійниць по периметру башти давало можливість вести розсіяний вогонь, а не концентрувати його на обороні рову фланковим вогнем. Проте розміщення ронделя Теробовлянського замку на крутому схилі, який повністю компенсував відсутність рову, робило цей недолік несуттєвим. Ще одним недоліком бастей та ронделів є наявність доволі великих мертвих зон, величина яких залежала від відстані між ронделями або від величини кута можливого обстрілу зовнішніх стін ронделя із куртин. Розміщення теробовлянського ронделя, на гострому куті трикутної фортеці, робило його дуже вразливим для ворожих мінерів та воїнів з облоговими драбинами. Адже практично весь відрізок стіни ронделя від сходу – до заходу не прострілювався із куртин та західної і східної башт. Мертва зона була дуже великою, але, знову ж таки, велика крутизна схилу, яка не давала ворогу підтягнути облогові драбини, робила цей недолік несуттєвим [13, с. 46–49].

Ще одним позитивним аспектом було те, що розширені отвори бійниць, пристосовані для використання артилерії, змінювали кут горизонтального наведення та збільшували сектор обстрілу [10, с. 73–74].

Наявні у ронделі ворота використовувалися при будівництві й подальшому відновленні ронделя, для завезення необхідних боєприпасів та провізії. Логічно також запропонувати, що за умови, коли ворог не знав про практично повну відокремленість ронделя від фортеці, спробує штурмувати ці ворота. Дорога до воріт розташована вздовж східної куртини фортеці, що дуже зручно для захисників. Просуваючись вздовж куртини, ворожі піхотинці повернуті до неї правим плечем, не захищеним щитом. Таким чином, втрати ворога, який змушений був би просуватися понад 50 м вздовж куртини без будь-якого захисту, були б дуже великими.

Окрему увагу варто звернути на східну і західну куртини замку. Обидві куртини врізані в стіни мису й служать рукотворним продовженням майже вертикальних природних схилів. Тому обидві куртини мають висоту більше 10 м ззовні і від 1 – до 3 м всередині. Практично обидві куртини служать кам'яними підпорами схилу. Обидві вони є недостатньо товстими, щоб протистояти вогню великокаліберних гармат. Але оскільки тільки гребінь обох куртин піднімається над рівнем мису, то обстріл їх обох буде неефективним – стіна майже по всій висоті оперта на материк і зруйнувати її дуже складно.

Власне схил, на верхівці якого розмішувалися обидві стіни, був занадто крутим, щоб на нього можна було вибратися без драбин. Ця перепона природного характеру робила штурм обох куртин піхотними підрозділами майже неможливим.

Західна куртина має лише два суттєві недоліки: вона не є прямолінійною. Майже посередині її наявний невеличкий злам, що перетворює її із прямої лінії на дуже тупий кут. Таким чином, куртина краще підходить до форми мису, на якому збудована, проте цей аспект робить неможливим повний фланковий простір вздовж неї з обох сторін. Із бійниць західної башти фланковим вогнем можна обстрілювати лише трохи більше, як половину західної куртини. Тим більше, що розміщення бійниць та форма південного ронделя взагалі роблять неможливим фланковий обстріл. Куртини Тереховлянського замку не мають і не могли мати мерлонів та машикулів. У XVII ст. їх через постійне використання артилерії вже ніхто не будував. Вони занадто легко руйнувалися гарматними ядрами [13, с. 44–45]. Невідомо, у який спосіб мали б захисники фортеці обороняти підшву південної частини західної куртини. Вочевидь архітектори поклалися виключно на висоту та крутизну схилів.

Східна куртина є прямолінійною. Ворота, за традицією тих часів, були невеликими й розмішувалися на висоті близько 2 м над рівнем ґрунту. Проте невелика відстань між амбразурами у східній башті та сучасним рівнем ґрунту (близько 1 м) свідчить про те, що в XVII ст. північну частину східної куртини та східну башту захищав глибокий рів. Потрапити у ворота можна було тільки по підвісному дерев'яному мосту. Ворота замку облаштували в східній стіні у вигляді ренесансної арки з тесаного білого каменю. Знаходилися ворота на висоті другого ярусу стіни і потрапити в замок можна було лише по дерев'яному підвісному мосту, який у випадку небезпеки легко розбирався. Отож, вхід до замку зробили на висоті 3 м над землею [9, с. 72–73]. Поруч воріт знаходиться вхід для піших, нижчий по висоті. Ворота замку прикривала східна вежа. З огляду на близькість її амбразур та відсутність еспланади перед воротами, штурм їх був вельми утруднений.

Суттєвим європейським винаходом XVI ст. було використання ефекту рикошету у фортифікаційному мистецтві. Для того, щоб сама стіна була у безпеці, на думку А. Дюрера, необхідно було так збудувати укріплення, аби кожна ділянка муру розташовувалася не «обличчям» до поля, а під кутом, і ворожі ядра не влучали в неї під майже прямим кутом, а наче ковзали, завдаючи мінімальних руйнувань. До того ж, як зауважував А. Дюрер, стіна мала витримувати вагу гармат та бути достатньо широкою, щоб дати місце на обслуговування самої гармати. Мало бути враховано також те, що гармати великого калібру мають потужну віддачу й після пострілу від'їжджають назад. Для цього теж потрібно досить багато місця [8, с. 117].

Однак перебудова мурів та веж для захисту від артилерії позбавила фортифікації такої важливої деталі, як машикулі (у нашому краї їх називали підсябиттями) – підніжжя мурів залишилися беззахисними. Розв'язок однієї проблеми створював іншу. Тепер, щоб позбутися «мертвих зон», необхідно було якось забезпечити фланкуючий вогонь, тобто можливість захисників стріляти вздовж стін – вже не вертикально згори, як це робилося до того, а навскіс, захищаючи підніжжя укріплення. Щоб домогтися такого ефекту, потрібно було висунути вежі подалі за лінію стін і вести вогонь з бічних стрільниць. До того ж захисники фортець не хотіли відмовитися від використання гармат. Тепер їх використовували і для ураження живої сили ворога фронтальним і фланковим вогнем, а також для контрбатареїної боротьби [8, с. 116–117].

Усі ці ідеї та принципи були ґрунтовно використані при побудові північної куртини Тереховлянського замку. Західна бастея була не круглою, а шестигранною й далеко висунутою за лінію мурів. Суттєвим позитивом було те, що обидва фланки бастеї збудовані майже перпендикулярно західній та північній куртинам. Їх амбразури давали можливість повністю прострілювати простір вздовж підшви стіни. Конструкція амбразур дозволяла мати широкий кут обстрілу й концентрувати в одній точці вогонь декількох амбразур, що неможливо у південній круглій бастеї. Західна вежа мала три яруси. Товщина зовнішніх стін – 5 м. Стіни, що звернуті до подвір'я замку, мали товщину 1 м. Західна вежа прикривала північну та західну куртини фортеці.

Східна бастея була п'ятигранною, хоча в плані дуже нагадувала дещо зрізаний квадрат. Лівий її фланк призначався для захисту північної куртини, а правий – східної куртини й воріт. Конструкція нижніх амбразур (кожна з них має один вихід та 2–4 входи) дозволяла концентрувати вогонь в потрібному місці, збільшувати радіус обстрілу кожної амбразури та, за потреби, одночасно стріляти з кожної амбразури гарматою та кількома мушкетами. [10, с. 73–74].

Чотирикутна в плані, мала три яруси, товщина наріжних стін складала 4 м. В центрі башти піднімався кам'яний квадратний стовп, що підтримував дах вежі. Східна вежа прикривала північну стіну, східну стіну та ворота фортеці.

Особливо часто в цей час застосовуваним на Поділлі фортифікаційним прийомом був так званий «залом куртини». Дві стіни у мисовій частині замку чи фортеці сходилися під кутом (найчастіше гострим, але траплялися також прямий та тупий кути), що робило їх подібними до бастеї і менш вразливими для артилерії. Біля цього витягнутого наріжника влаштовували

невеличкі, висунуті у бік поля вежі або гранчасті бастей. Усе разом утворювало потужний вузол оборони і давало змогу майже повністю позбутися мертвих зон. Саме такий прийом був застосований О. Балабаном під час будівництва Теробовлянського замку в 1631 р., на прикладі північної оборонної стіни [8, с. 122].

Стіни замку із зовнішнього боку триярусні, та через те, що рівень замку піднятий, всередині стіни є двоярусними. По всьому периметру у стінах прорізани бійниці. До них примикали криті бойові галереї. Західна та північна стіни мають товщину 5 м. Східна стіна – товщину 2,5 м. Стіни і башти мали багато бійниць, укріплених тесаним каменем; збудовані в два яруси, вони були зручні для ведення вогню з гармат і рушниць [15, с. 202]. Збереглися гнізда, в яких кріпилися балки дерев'яних настилів, а також ніші, де розміщувалися бійниці. Бійниці першого ярусу з двома-трьома схрещеними ходами мають значні розміри. Бійниці з одним ходом розташовані в усіх оборонних стінах [2, с. 43].

Внутрішні будови замку не збереглися. Час і люди зруйнували їх. В описі люстрації 1632 р. детально подано усі будови О. Балабана. Там стверджується, що новозбудований замок був укріплений з доступного боку ровом і трьома валами. На сьогоднішній час існування рову, після відбудови замку О. Балабаном не доведено, але навіть археолог М. Ягодинська висловлює припущення, що рів все ж таки існував. Це можна логічно пояснити тим, що в північній оборонній стіні перший ярус бійниць знаходиться на досить низькій висоті, а при існуванні рову саме за допомогою першого ярусу вівся його прицільний обстріл. Одночасно рів збільшував висоту північної оборонної стіни та робив її ще неприступнішою.

Таким чином, завдяки крутим природнім схилам, віддаленості від сусідніх пагорбів та вдало зведеним укріпленням, штурм замку зі східного, південного та західного боків був практично неможливим ні з використанням луків і стріл, ні ручної вогнепальної зброї, ні звичайних гармат дрібного й середнього калібрів. Використання далекобійних гармат великого калібру було надто нереальним з огляду на те, хто був вірогідним противником. Молдавський та волоський господарі не могли собі дозволити артилерію великого калібру з огляду на ціну виготовлення та обслуговування самих гармат, а також ціну боеприпасів. Кримський хан володів численними підрозділами легкої кавалерії. Ханська гвардія була дещо краще озброєна, але артилерійських підрозділів хан не мав. Єдиною країною, яка володіла чи не найпотужнішою в той час артилерією була Османська імперія. Проте, щоб доставити потрібну кількість артилерії так далеко від кордонів імперії, потрібен був величезний похід. А таких походів у XVII ст. на північ від Чорного моря було лише декілька й лише два з них в 70-х рр. вказаного століття сягнули Теробовлянського замку. Саме тому Теробовлянський замок не був новітнім бастионним, а вже дещо застарілим бастейним. Фактично Теробовлянський замок є дещо модернізованим і пристосованим до місцевих умов зразком втілення німецької фортифікаційної школи. Вона була менш придатною до захисту від артилерії, проте краще захищала від численного й легко озброєного ворога, яким були кримські татари.

Список використаних джерел

1. Бойко В. Замки Тернопілля / В. Бойко, О. Гаврилук. – Тернопіль: ТОВ «Новий колір», 2009. – 80 с.
2. Вечерський В. Замки і фортеці України / В. Вечерський, С. Тарасов. – К.: «Балтія-друк», 2005. – 264 с.
3. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2004. – 480 с.
4. Герета І. Теробовля. Шлях через віки / І. Герета. – Львів: «Каменярь», 1997. – 127 с.
5. Городиський Л. Мандрівка по Теробовлі і Теробовлянщині: Історичний нарис-путівник / Л. Городиський, І. Зінчишин. – Львів: Каменярь, 1998. – 294 с.
6. Дюпуи Е. Всемирная история войн. Т. 2 / Е. Дюпуи, Т. Дюпуи. – Санкт-Петербург-Москва: «Полигон-АСТ», 1997. – 896 с.
7. Куликівський А. Вони прославили рідну землю (на скрижалях історії) / А. Куликівський. – Львів-Теробовля, 1999. – 164 с.
8. Липа К. Під захистом мурів (з історії української фортифікації Х–XVII ст.) / К. Липа. – Київ: «Наш час», 2007. – 184 с.
9. Мороз В. Замки і фортеці Тернопілля / В. Мороз. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2011. – 160 с.
10. Носов К. Русские крепости и осадная техника XIII–XVII вв. / К. Носов. – Санкт-Петербург: «Полигон», 2002. – 176 с.
11. Тимошук Б. Исследования в Теробовле / Б. Тимошук // Археологические открытия. – 1988. – № 3. – С. 341–342.
12. Ягодинська М. Археологічні дослідження в м. Теробовля Тернопільської області та його околиці в 2002 році / М. Ягодинська, Л. Виногородська // Археологічні відкриття України 2001–2002 рр. – 2003. – № 1. – С. 11–15.
13. Яковлев В. В. История крепостей / В. В. Яковлев. – М., 2000. – 400 с.
14. Czolowski A. Zamek Trembowelski w 1551 r. / A. Czolowski. – Lwow.: Notka wydawnicza, 1935. – 214 с.
15. Kunzek T. Przewodnik po wojewodztwie Tarnopolskiem / T. Kunzek. – Tarnopol: Nakladem Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Tarnopolu, 1929. – 303 с.
16. Територіальні межі Теробовлянського замку збудованого Олександром Балабаном. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://relicfinder.info/forum/viewtopic.php?f=3&t=457>.

Владимир Кицак

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОБОРОННОГО ПЕРИМЕТРА ТЕРЕБОВЛЯНСКОГО ЗАМКА В XVII В.

В статье проанализирована система фортификаций и те совершенствования, которые были использованы при строительстве Теребовлянского замка в XVII в. Изучена также эффективность замковых фортификаций во время штурма их легковооруженной пехотой и при условии активного использования артиллерийских орудий большого калибра.

Ключевые слова: Теребовлянский замок, фортификационные укрепления, башня, бастея, рондель.

Volodymyr Kitsak

PERFECTION DEFENSIVE TO PERIMETER TEREBOVLA'S FORTRESS IN XVII OF CENTURY

The system of fortifications and those perfections that were used for building of Terebovla's Fortress in XVII of century efficiency of lock fortifications is Studied also during assault of them by a light-armed infantry and on condition of the active use of artillery cannons of large caliber are analysed in the article.

Key words: Terebovla's Fortress, fortification strengthening, tower, bastion, defensive perimeter.

УДК 94 (477.4): 262.2

Віталій Левицький

ЗАСТОСУВАННЯ МАШИН У СУКОННІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ХІХ СТ.

У статті розглянуто питання переходу від мануфактурного – до фабричного виробництва в суконній промисловості Наддніпрянської України в ХІХ ст. та її вплив на соціальний і економічний розвиток краю.

Ключові слова: суконна промисловість, маєток, товарно-грошові відносини, товарне виробництво, машини.

Для вичерпної характеристики соціально-економічного розвитку суспільства у той чи інший період його історії, форм власності на засоби виробництва, організацію виробничого процесу та суспільного розподілу, масштаби й форми виробництва, необхідно враховувати різноманітні аспекти господарського розвитку, у тому числі й легкої промисловості, яка відіграла важливу роль в економічному житті держави. На сучасному етапі розвитку українського суспільства принципового значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку галузей легкої промисловості.

Мета дослідження – розкрити процес застосування машин в легкій промисловості на прикладі суконної галузі Наддніпрянської України в ХІХ ст. через аналіз кількості машинізованих мануфактур та машин на цих підприємствах.

З урахуванням мети дослідження визначено наступні завдання: провести аналіз і встановити стан наукової розробки проблеми, теоретичний рівень та напрямки її висвітлення, з'ясувати особливості застосування машин у поміщицькій промисловості; розкрити динаміку машинізації в суконній промисловості.

Історіографічні праці розглядають суконну промисловість як частину легкої з врахуванням її впливу на соціально-економічне життя Наддніпрянської України ХІХ ст. Одна з вдалих спроб упорядкувати історичні відомості про економічне життя України здійснена І. Гуржієм [1]. Автор приділив увагу питанню зародження робітничого класу України. О. Нестеренко [5] описує розвиток промисловості в Україні в ХІХ ст. і пов'язує її становлення з політикою самодержавства. Значний крок у дослідженні проблем технічного машинного перевороту в промисловості здійснив Л. Мельник [4]. Т. Дерев'янкін розкрив питання розвитку мануфактур в Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. [2].

З кінця 40-х і особливо з другої половини 50-х рр. ХІХ ст. на окремих купецьких мануфактурах впроваджуються машини і парові двигуни – капіталістична промисловість України робить перші кроки до технічної революції. Особливо помітні ці явища на Півдні України. Наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. купці будують парові підприємства на Правобережній та Лівобережній Україні.

Проте найбільш помітні зрушення в техніці виробництва спостерігаються в купецькій суконній промисловості України, передусім, на мануфактурах у Клинцях Чернігівської губернії – найбільшому центрі купецького суконного виробництва на Україні (табл. 1).

Таблиця 1

Машини на суконних мануфактурах у Клинцях (30–40-і рр. XIX ст.)				
Назви машин	Кількість машинізованих мануфактур (по операціях)		Кількість машин на цих підприємствах	
	1834 р.	1845 р.	1834 р.	1845 р.
Вовносушильні	–	1	–	
Тіпальні	2	8	2	12
Чесальні	11	10	36	70
Прядильні	11	10	87	118
Сукномийні	–	2	–	6
Ворсувальні	–	7	–	36
Стригальні	3	10	4	34
Бастувальні	2	5	2	7
Декатирувальні	1	2	1	2
Всього мануфактур	11	10		
Всього машин	–	–	132	283

[2, с. 89].

Процес машинізації охоплює у 40-х рр. XIX ст. усі без винятку мануфактури. Якщо у 30-х рр. XIX ст. машини виконували 6 операцій із 16 наведених у таблиці, то у 40-х рр. XIX ст. – уже 9. Кількість же машин за цей період зросла більш ніж удвічі. Найбільш інтенсивно ручні знаряддя замінювалися машинами у чесанні, прядінні та тіпанні. На ці операції в 1834 р. припадало 90 %, а у 1845 р. – 70 % усіх наведених у таблиці машин. Миття, сортування й сушіння здійснювалися вручну. Що ж до основного циклу – ткання, то воно виконувалося ручними верстатами; снування й шліхтування також здійснювалися вручну. Це свідчило про те, що на клинцівських мануфактурах системи машин ще не було. У 40-х рр. XIX ст. на цих мануфактурах роль рухової сили виконували люди та живе тягло. Лише на двох мануфактурах застосовувалися водяні колеса. У 1841 р. на найбільшій мануфактурі Д. Зубова і Я. Степунина встановлена перша у Клинцях парова машина потужністю у 24 кінських сил (далі – к.с.). З 1845 р. на мануфактурі П. Ісаєва використовують парову машину потужністю у 26 к. с. До кінця 40-х рр. XIX ст. на інших клинцівських мануфактурах парові машини не впроваджуються. Лише в середині 50-х рр. XIX ст. парові двигуни починають впроваджуватися більш інтенсивно. На 1860 р. на клинцівських мануфактурах їх уже було 17 потужністю у 240 к. с. [7, с. 36]. Проте ще на кожній мануфактурі низка робочих машин-верстатів приводилися в рух за допомогою ручного привода або водяного колеса.

Машинізація мануфактур у Клинцях здійснювалася переважно виготовленням механізмів у власних майстернях, що існували при мануфактурах, за участю місцевих майстрів і винахідників. Крім того, частину устаткування постачали механічні підприємства України (наприклад, механічний завод Д. Кандиби на хуторі Дмитрівка Конотопського повіту) та машинобудівні заводи Росії. У 40-х рр. XIX ст. на московських заводах для клинцівських мануфактур виготовлялися стригальні та ворсувальні механізми, парові машини. Проте значна кількість машин завозилася з-за кордону [4, с. 24].

У 40–50-х рр. XIX ст. клинцівські капіталістичні суконні мануфактури характеризуються початковими рисами технічної революції: у виробництво впроваджуються робочі машини, починають застосовуватися перші парові машини. Що ж до іншого центру капіталістичного суконного виробництва (Дунаївці Подільської губернії), то тут машинізація виробництва не досягла ще навіть рівня клинцівських мануфактур. Машинізація тут розпочалася з 40-х рр. XIX ст., але охопила невелике коло операцій. Парові двигуни не впроваджувалися [3, с. 136].

Суконна промисловість України упродовж 30–50-х рр. XIX ст. стала на шлях технічної перебудови, але процес здійснювався досить повільно внаслідок складності технологічного процесу, сильної мануфактурної традиції та панування кріпосницького господарства з його вузькістю внутрішнього ринку. Суконна промисловість у кріпосницькій Україні займала одне з чільних місць. Хоча в цій галузі було ще чимало дрібних закладів, проте загалом у 30–50-х рр. XIX ст. суконна промисловість перебувала вже на мануфактурній стадії. В Україні у 1847 р.

налічувалося 311 суконних підприємств, на яких зайнято майже 16,5 тис. робітників, а вартість продукції перевищувала 1 млн крб. сріблом. На середину 50-х рр. XIX ст. внаслідок конкуренції з боку купецьких мануфактур різко зменшується кількість поміщицьких суконних підприємств та кількість робітників, однак загальна продукція зростає у 2,5 рази. Особливо відчутне зростання продукції на Чернігівщині (за рахунок розвитку купецької мануфактури) [4, с. 25, 46–47].

Певних успіхів процеси машинізації досягли на вотчинних суконних мануфактурах у Київській губернії. Найбільша у губернії Таганчанська мануфактура впродовж 40–50-х рр. XIX ст. зробила помітні кроки в машинізації виробничих процесів. У 1840 р. з Англії виписано парову машину потужністю у 45 к. с. та ряд інших машин. Уже наприкінці 40-х рр. XIX ст. парова машина приводила в дію такі механічні верстати: 27 чесальних, 4 тіпальних, 2 тонкопрядильних, 2 ткацьких, 4 полоскальних, 2 бастувальних, 1 валяльну машину і 1 машину для рубання дерева. Проте на Таганчанській мануфактурі ще чимало операцій здійснювалося машинами, що приводилися в рух або силою води, або за допомогою кінного привода, чимало було і ручних верстатів. З 9 виробничих процесів переважна більшість (7) здійснювалися машинами (44 механічні верстати приводилися в дію паровою машиною, 55 верстатів – силою води та за допомогою кінного привода). Однак центральні виробничі процеси – прядіння і ткання – здійснювалися переважно вручну [9, с. 121–122].

Процес машинізації охопив й інші поміщицькі суконні мануфактури Київщини: Корсунську, Хабенську, Мокрокалігирську, Рєвовківську, Ружинську. Особливо широко процес машинізації на цих мануфактурах охопив завершальну стадію: обробку сукна (валяння, стриження, ворсування). Прядіння на всіх мануфактурах здійснювалося на механічних верстатах; процес машинізації охопив і ткання (26 механічних верстатів), хоча загалом ткання здійснювалося вручну. За кількістю машин попереду йшли Хабенська, Мокрокалігирська і Корсунська мануфактури, Рєвовківська і Ружинська були лише деякою мірою устатковані машинами [4, с. 48].

На вотчинних суконних мануфактурах Харківської губернії в середині 40-х рр. XIX ст. процес машинізації також зробив помітні успіхи. Так, на Юнаківській мануфактурі князя А. Голіцина у Сумському повіті в 1844 р. було 50 ткацьких верстатів із саморухливими човнами, проте решта виробничих процесів здійснювалася машинами: 4 щипальні, 7 ваточних, 7 скалочних, 2 стригальні і 21 прядильна машина, що приводилися в дію кіньми. На суконній мануфактурі поміщиці С. Бахметєвої у с. Низи цього ж повіту в 1844 р. діяли 2 тіпальні машини, 6 прядильних на 600 веретен, 3 стригальні, 3 ворсувальні, бастувальна і декотирувальна машини. На всіх цих мануфактурах машини приводилися в дію кіньми. На вотчинній мануфактурі поміщика І. Маркова у Лебединському повіті – Буймерській – паровий двигун приводив у дію сукновальну й промивальну машини. Решта машин – 3 тіпальні, 16 чесальних, 20 прядильних, 13 машин для розмотки пряжі, 38 шпульницьких, 2 стригальні та ряд інших – приводилися у рух кіньми [11, арк. 327, 388, 433, 546].

Зі зведених даних «Перечневой ведомости о числе суконных фабрик» відносно ступеня машинізації виробничих процесів на суконних мануфактурах України, впливало, що основні операції з обробки вовни – спушування, намастлювання, чесання переважно здійснювалися машинами. Одна з центральних операцій – прядіння – на переважній більшості підприємств також здійснювалася машинами. Досить механізованим був і завершальний процес – обробка сукна, зокрема, валка, стриження, декатирування; значно менша частка машин використовувалася при ворсванні та бастуванні. Проте центральний виробничий процес – ткання – здійснювався повністю вручну. Навіть наприкінці 50-х рр. XIX ст. процеси машинізації охопили незначну частину вотчинних мануфактур України. Крім того, машини, що застосовувалися, були менш досконалі, ніж на купецьких мануфактурах. Слабкою була і енергетична база. На 1860 р. на поміщицьких мануфактурах діяло всього 8 парових двигунів, що приводили в рух лише частину машин. Прядильні машини, що становили 50 % всіх машин на вотчинних мануфактурах, діяли вручну. Навіть на найбільших вотчинних мануфактурах – Буймерській (Харківська губ.), Таганчанській (Київщина) ще чимало операцій здійснювали машини, що діяли або силою води, або за допомогою кінного привода. Головним гальмом у машинізації виробництва залишалася примусова праця; впровадження машин було лише спробою пристосуватися до нових умов. При пануванні ринкових відносин поміщицькі мануфактури довго існувати не могли. Дійсно, більшість поміщицьких підприємств України у пореформений період, не завершивши переходу до фабрики, закрилися [4, с. 49–50].

Суконна промисловість України, що у дореформений період за вартістю продукції, кількістю закладів і робітників займала третє місце (після винокурної і цукрової), у пореформені роки швидко занепадає і перетворюється на другорядну галузь. Передусім, стає помітною повна ліквідація поміщицьких суконних мануфактур, навіть тих, що у 50-х рр. XIX ст. зробили помітні кроки в механізації виробництва. Так, на 1879 р. з численних поміщицьких суконних мануфактур у офіційних статистичних оглядах відзначаються лише Славутська фабрика князя Сангушка,

невелика сукновальня поміщика Вітославського у Берестечку на Волині й Таганчанська мануфактура графа Бутурліна на Київщині. Мануфактура поміщика Л. Абрамовича у Володарці, Юзефових у Богуславі Київської губернії та Машівська мануфактура Головіна на Чернігівщині перейшли в оренду до купців [10, с. 7–33].

Причиною занепаду і ліквідації поміщицької суконної промисловості на Україні у пореформені роки було позбавлення поміщиків-власників мануфактур дармової робочої сили, пільг і казенних гарантованих поставок сукна у казну. В нових умовах капіталістичної конкуренції, спеціалізації окремих районів у масштабах всеросійського капіталістичного ринку виявилася цілковита безприбутковість поміщицького суконного виробництва через неможливість конкурувати з виробами суконних фабрик інших промислових районів, зокрема, Польщі та Московського промислового району [6, с. 152].

За цих нових умов вижили лише дрібні сукновальні Волині й Поділля, що виробляли грубе сукно для місцевого споживання: суконні заклади м. Дунаївців на Поділлі, містечок Коростишева на Київщині, Тучина, Рожищ на Волині. Низка суконних підприємств Київщини спеціалізувалися на виробництві суконних «серветок» для цукрових заводів, але з переходом цукроварень від пресового способу одержання соку – до дифузійного (у 80-х рр. XIX ст.) і ці підприємства припинили існування; нарешті, продовжували діяти декілька великих фабрик (на Київщині) та клинцівські капіталістичні суконні фабрики, що мали традиційні ринки збуту. Статистичний облік суконного виробництва у пореформеній період був недосконалим. В одному випадку до суконних «фабрик» відносили навіть дрібні кустарні заклади, в інших губерніях дані були неповними.

Отже, на другу половину 80-х рр. XIX ст. завершується процес швидкої ліквідації суконних підприємств. Деяке зростання кількості підприємств у Київській губернії пояснюється заснуванням іноземцями у м. Коростишеві дрібних майстерень. Великі мануфактури закривалися, проте зберігалися і навіть зростали дрібні заклади-майстерні. Дрібні сукновальні Коростишева, Ладжигина, Тучина; Аннополя, на яких переважала ручна праця, з кількістю робітників від 3 – до 13–14, не могли стати базою технічного перевороту.

Процеси концентрації виробництва спостерігаємо лише деякою мірою у Дунаївцях. Так, у 1868 р. тут діяли 59 заводів з кількістю робітників у 561 осіб, вартість виробництва становила 242,4 тис. крб. У 1879 р. тут залишилося 51 підприємство з кількістю робітників у 503 особи, вироблено сукна на 295,5 тис. крб. Серед цих заводів можна виділити 15 підприємств мануфактурного типу (на кожному в середньому зайнято 10–12 робітників, а верстати приводилися в дію кінями або водяним колесом) і 7 підприємств фабричного типу (з паровим двигуном), у середньому на кожному з них зайнято 20 робітників. Характерно, що 44 дрібних підприємств і мануфактури виробили продукції на 172,2 тис. крб., а 7 підприємств фабричного типу – на 123,3 тис. крб., тобто фабричні заклади (11,9 % загального числа підприємств) виробили 41,8 % загальної вартості продукції [4, с. 107–108].

У 1884 р. кількість підприємств у Дунаївцях зменшилася до 35, проте зросла кількість заводів фабричного типу – до 12. Усі вони були устатковані невеликими паровими машинами, що приводили в рух окремі верстати. Загальна потужність двигунів на дунаївецьких підприємствах становила лише 91 к. с. На підприємствах фабричного типу у 1884 р. вироблено сукна на 241 тис. крб. Найбільшими підприємствами у Дунаївцях були фабрика Ю. Крафта, на якій був зайнятий 21 робітник і вироблено сукна на 3 тис. крб.; фабрика братів Розенбаум – 46 робітників і вироблено продукції на 50,8 тис. крб.; фабрики В. Кінцле і Л. Глюка (по 25 робітників на кожній), а вартість продукції становила на кожній по 24 тис. крб. Загалом, процеси концентрації в Дунаївцях відбувалися, але досить повільно і не призвели до утворення великих підприємств. Навіть серед підприємств фабричного типу переважали підприємства з кількістю робітників 10–20 [10, с. 17].

Центром великого фабричного виробництва сукна в пореформеній період стають Клинці – крлишній центр капіталістичної мануфактури. Розвиток внутрішнього капіталістичного ринку після реформи 1861 р. викликав інтенсивне зростання клинцівської суконної промисловості. Упродовж 1861–1868 рр. відбулося різке збільшення виробництва, а разом з тим і капіталів. Якщо у 1860 р. клинцівські мануфактури виробили на 1468 тис. крб. продукції, то у 1868 р. вартість виробництва досягла 2295 тис. крб. Тоді нагромадження капіталів стало основою для переоснащення клинцівських мануфактур у фабрики; машинізація виробничих процесів супроводжувалася зростанням енергооснащеності: 16 парових машин потужністю у 233 к. с. замінили всі кінні приводи [8, с. 56].

З 1873 р. розпочався застій у суконній промисловості, знизилися ціни внаслідок перепродукції – з кризового стану суконну промисловість вивела російсько-турецька війна, що спричинилася до збільшення поставок сукна армії. Упродовж 1873–1875 рр. у Клинцях закрилася низка фабрик (Кубарева, Черкаскова, Ісаєва). Після війни суконне виробництво, внаслідок дальшої механізації, щорічно виробляло продукції на 2,5 млн крб. Однак на початку 80-х рр. XIX ст. розпочалася

тривала криза, що ускладнилася для суконної промисловості появою на внутрішньому ринку дешевих камвольних шерстяних тканин, які витісняли суконні. Виробництво сукна в Клинцях знизилося до 1,6 млн крб., а кількість робітників зменшилася з 2,8 тис. – до 1,5 тис. осіб. У ході «великої кризи» 80-х рр. XIX ст. припинили існування усі невеликі фабрики. У цей же період (за умов конкуренції) клинцівські фабриканти мали значні витрати на оновлення устаткування з метою зниження собівартості виробництва. Відбувається подальше посилення механізації виробничих процесів, зростає енергооснащеність підприємств: потужність парових двигунів зросла до 271 к. с. У прядінні починають застосовуватися ватер- і мюль-машини. У 70-х рр. XIX ст. з'являються механічні вовномийні машини, що згодом замінюються вовномийнями – «левіафанами» (миття вовни поєднується з сушінням). Середня річна продуктивність робітника зросла із 550 крб. у 60-х рр. XIX ст. до 811 крб. у 1879 р. і до 1060 крб. у 1890 р. На кінець «великої кризи» 80-х – початку 90-х рр. XIX ст. у Клинцях залишилося лише 6 фабрик, що «вижили», зміцніли і перетворившись на великі капіталістичні машинні підприємства: фабрики Глухівська, Троїцька, Стодольська, Дурняцька та фабрики Мошковського та Іванова [6, с. 154–157].

Однак упродовж 70–80-х рр. XIX ст. технічне переоснащення підприємств відбувалося відносно повільно. Ще на більшості фабрик переважали ручні ткацькі верстати. Гальмували швидке й повне здійснення технічного перевороту у вказаний період такі причини: відсутність на клинцівських підприємствах досвідчених майстрів і кваліфікованих техніків» вживання поганих ґатунків вовни, віддаленість Клинців від залізниць (лише у 1886 р. розпочалося будівництво залізниці від Гомеля – до Брянська через Клинці). З середини 90-х рр. XIX ст. розпочалося нове швидке піднесення і розвиток промисловості у Клинцях. У 1897 р. 8 суконних фабрик виробили сукна на 3352 тис. крб., тобто впродовж 4 рр. (1893–1897 рр.) виробництво майже подвоїлося. У цей же період завершується технічна революція: механічний ткацький верстат майже витіснив ручний; зросла енергооснащеність фабрик, впроваджені нові машини (двопросічні й трипросічні машини, сельфактори, механічні сушилки, самопреси) [4, с. 110].

Отже, в ході здійснення технічної революції клинцівські мануфактури перетворилися на великі машинізовані фабрики з повною механізацією виробничих процесів. За своїм устаткуванням у 90-х рр. XIX ст. клинцівські фабрики вже не поступалися московським. Період технічної революції в суконній промисловості Клинців охопив 50–90-і рр. XIX ст. В цілому в Україні технічний переворот у суконній промисловості не був завершений аж до початку XX ст. Лише в Клинцях процес технічної переозброєності підприємств був завершений. На Півдні та Лівобережжі ця галузь припинила існування. На Правобережжі фабрична промисловість співіснувала з численними дрібними суконними підприємствами напівкустарного типу.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.) / І. О. Гуржій. – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 208 с.
2. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво) / Т. І. Дерев'янкін. – К.: Вид-во Акад. н. УРСР, 1960. – 127 с.
3. Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам'янець-Подільський, 1927. – Ч. 2. – 267 с.
4. Мельник Л. Г. Технічний переворот в Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.
5. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во АН УРСР, 1962. – Ч. 2. – 580 с.
6. Пажитнов К. А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России / К. А. Пажитнов. – М., 1955. – 435 с.
7. Памятная книга Черниговской губернии на 1862 г. – Чернигов, 1862. – 73 с.
8. Статистический временник Российской империи на 1872 г. – Сер. 2. – Вып. 6. – СПб., 1873. – 256 с.
9. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – Ч. 3. – 234 с.
10. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. – СПб., 1881. – 352 с.
11. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 138, спр. 126, 575 арк.

Віталій Левицький

ПРИМІНЕННЯ МАШИН В СУКОННІЙ ПРОМИШЛЕННОСТІ НАДДНИПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В XIX В.

В статтє рассмотрен вопрос смены мануфактурного на фабричное производство в суконной промышленности в Надднiпрянской Украине в XIX в. и ее влияние на социальное и экономическое развитие края.

Ключевые слова: суконная промышленность, именование, товарно-денежные отношения, товарное производство, машины.

Vitaliy Levytskyi

**THE USAGE OF MACHINES' IN THE WOOLLEN CLOTH INDUSTRY ON THE OVER
DNIPRO UKRAINE IN THE XIX-TH CENTURE**

This article is about the machines' of woollen cloth on the Over Dnipro Ukraine in the XIX-th century and their influence on the social and economic development this of region.

Key words: woollen industry, manor, commodity-money relations, commodity production, machines.

УДК 336.131(09)(477) «19»

Катерина Полоз

**ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ І НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (XIX СТ.)**

У статті досліджено основні етапи еволюції торгово-промислового законодавства. Проаналізовано основні законодавчі джерела досліджуваного періоду.

Ключові слова: укази Сенату, стани, розпорядження, царський уряд, промисловість.

Цілеспрямована діяльність держави у сфері правового регулювання промисловості країни є фундаментом економічно самостійного і політично стійкого суспільства на всіх історичних стадіях. На сьогоднішній день у нашій країні на державному рівні не визначено чітко злагодженої та дієвої правової концепції щодо розвитку промислового виробництва. Нині економіка України характеризується дисбалансом між експортом продукції і імпортом закордонного промислового обладнання та технології. Дане явище є підставою для ствердження, що промисловий сектор економіки функціонує недосконало. Дефіцит стратегічної політики у відношенні до розвитку промисловості України, ігнорування стабілізації відповідних процесів з боку уряду в промисловій сфері веде за собою затримку росту та прогресу всієї економіки країни. Вищезазначені проблеми роблять актуальним та своєчасним вивчення питання щодо законотворчих процесів, які відбувалися у Наддніпрянській Україні в XIX ст. Адже технічні революції, які мали місце в царській Росії, зокрема в Україні упродовж XIX століття, призвели до корінних змін як позитивних, так і негативних у більшості сфер людської діяльності. Так, економічні та промислові кризи XIX століття стимулювали активізацію участі уряду в регулюванні макроекономічних процесів, використанню інструментарію державного регулювання. Також економічна еволюція промислового законодавства в Російській імперії має суперечливий і драматичний характер, даючи цінну і повчальну інформацію для роздумів і шляхів вдосконалення сучасних правових актів у промисловій сфері.

Проблема законодавчого регулювання торгово-промислової діяльності в Російській імперії, у тому числі і в Україні, на сьогоднішній день в історіографії залишається малодослідженою та досить обмеженою. Наявні наукові праці із зазначеної теми, зазвичай присвячені вивченню лише окремих аспектів. Комплексного ж та регламентованого дослідження торгово-промислового законодавства на сьогодні немає.

Метою даної статті є дослідження Повного Зібрання Законів Російської імперії, яке містить законодавчі акти, регламенти, положення, маніфести, інструкції, сенатські укази та інші документальні джерела, що регулювали торгово-промислову діяльність у Російській імперії.

Дана стаття є спробою заповнити утворену прогалину в історичних дослідженнях і здійснити узагальнений, послідовний огляд усього стану законоположень торгово-промислового права Російської імперії, яке розповсюджувалось і на українські губернії. Проте слід зазначити, що тема дослідження досить безмежна, тому в невеликій за обсягом статті навряд чи можливо досягнути всеохоплюючої повноти. Зауважимо, що в Російській імперії комерційне законодавство як відособлена сукупність юридичних норм, регулюючих торгово-промислову діяльність, з'явилося наприкінці XVIII ст. і було засновано на становому принципі [1, с. 17].

Так, найбільш значущими законотворчими актами у цей період були «Устав купеческого водоходства» 1781 р., котрий сприяв подальшому розвитку морського торгового права [2]. У 1799 р. прийнятий «Устав о цехах» [3], який доповнив промислове законодавство. Також для періоду пізнього феодалізму велику цікавість в цьому відношенні представляє «Городовое положение» 1785 р., яке в науковій літературі прийнято називати «Жалованной грамотой городам». У цьому розлогіму документі була зроблена спроба регламентувати не тільки організацію та структуру

знов внесених органів міського самоврядування, але й виробництво торгівлі та промисловості, а також визначити соціально-правовий статус міських станів [4, с. 4–5].

Взагалі можна сказати, що фундамент для зростання промисловості був закладений саме в XVIII ст., адже в цей період були визначені основні принципи й стратегічні напрямки розвитку підприємницького, митного, промислового, ремісничого та заводського права. Закріплюються фіскально-поліцейські (адміністративні) початки правової регламентації підприємництва, які сприяли, в першу чергу задовільненню державних інтересів.

У XIX ст. торгово-промислове законодавство отримало подальший розвиток. Панівним станом, як і раніше, залишалось дворянство, а найбільш багаточисельним станом – селянство (94 % населення країни). Що стосується купецтва, то його становий статус до початку XIX ст. істотно не змінився. Чисельність купецького стану швидко зростала: якщо у кінці XVIII ст. в його складі налічувалося 107 тис. осіб чоловічої статі, то у 1811 р. – 125 тис., а до 1851 р. – 180 тис. Участь представників дворянського стану у підприємницькій діяльності у першій половині XIX ст. була невеликою. Поміщики звертали увагу, перш за все, на організацію виробництва у своїх маєтностях. У той же час вони були зацікавлені у розвитку торгівлі та промислів своїх селян. Збільшення доходності селянських промислів було вигідним для влади, оскільки дрібні підприємці не просили, на відміну від промисловців і торговців, державних субсидій. У першій половині XIX ст. було видано ряд державних актів, які розширювали права селянства у торгівельній галузі: йому дозволялося вести гуртову торгівлю і навіть торг з іноземними державами. Купецтво в різних формах протестувало проти розширення селянської торгівлі [5, с. 130]. У книзі «Наше купечество и торговля с серьезной и карикатурной стороны» [6, с. 9], яка була написана невідомим купцем, описується «... купцу и промышленнику затевать новые дела трудно...когда бы какая нибудь гарантия отъ правительства...было бы хоть на что опереться».

Але вже за правління Олександра I статус купця починає помітно підніматися. Ймовірно, це було пов'язано також із спільною тенденцією у розвинутих країнах Заходу і, передусім, у Англії, де купецтво вже перетворилося в опору влади і політики. Зростає свідомість, що багатство народу, монарха і країни залежить від процвітання окремих підданих, торгового і промислового стану, ще не розділених у своїх заняттях [7, с. 48].

Розвиток промисловості в Російській імперії суцільно залежав від політики, яка проводилась імператорами та його урядом. У цей період було зрозуміло, що Імперія не може просуватися далі за умов збереження кріпосного права, проте і зробити радикальні кроки у напрямку його відміни, як з'ясувалося, досить важко. Цим обумовлені протиріччя багатьох дій, вжитих у часи правління Олександра I. Уже перші накази імператора сприяли значному поліпшенню підприємницького клімату в країні [5, с. 131].

У 1800 р. видано перший діючий «Устав о банкротах» [8], який розвинув положення Уставу 1740 р. [9]. У 1803 р. був виданий указ «О вольных хлебопашцах» [10], що дозволяв поміщикам звільняти селян із землею за викуп, це було особливо важливо для селян, які займалися підприємництвом. Наказами від 23 лютого 1806 р. і 29 грудня 1812р. селянам дозволялось вести в містах гуртову і роздрібну торгівлю (також імпорними товарами). Зазначене сприяло збільшенню кількості торгуючих селян. Першого січня 1807 р. Маніфестом Олександра I було проголошено «О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий» [11]. Згодом, 14 листопада 1824 р. приймається черговий закон про гільдії, який перший проголосив, що купецтво першої гільдії становить особливий клас почесних людей у державі [12]. У маніфесті Російський імператор наголошував «Желая оказать верноподданым нашим новый опыт попечительности нашей к облегчению повинностей и к поощрению торговли мануфактуры и всякаго рода промышленности, мы признали за благо допустить с наступающего года значительное понижение платимых торговыми классами повинностей утверждая вместе с тем, для вящей определенности прав и обязанностей торгующих сословий, прилагаемое у сего дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний» [13, с. 314]. Податковий тиск на купецтво зменшився до розмірів 1812 р. А також гільдійська реформа чітко визначила поняття купецьких сімей та їх капіталів [13, с. 315].

Зі сходженням на престол Миколи I з'являється значна кількість правових норм, які значно збагатили сферу торгово-промислового законодавства. У 1832 р. з'явилась ціла низка уставів, серед них «о торговом судопроизводстве» і «судоустройстве» [14]. Це було важливим кроком вперед, оскільки до компетенції комерційних судів указаним статутом були віднесені всі спори між купцями та іншими особами, пов'язані з торговим обігом, вексельним обігом, справи по аваріях, у тому числі корабельних, справи про неплатоспроможність [15, с. 2].

Головною причиною, яка дала поштовх створенню комерційних судів був бурхливий розвиток торгівлі окремих регіонах Російської імперії. Першим був реформований Одеський комерційний суд: 29 травня 1835 р. було затверджено його Положення [15, с. 3].

10 квітня 1832 р. виданий Маніфест про новий стан почесного громадянина [16]. Він, як і дворянський стан, ділився на спадковий і особистий. До числа спадкових почесних громадян ввійшли діти особистих дворян, діти осіб, які отримали звання спадкового почесного громадянина, народженні в цьому стані, купці, нагороджені званням комерції і мануфактур-радника, купці, нагороджені (після 1826 р.) одним із орденів Російської імперії, а також купці, які перебували 10 років у першій гільдії, або 20 років у другій і не збанкрутували. Почесні громадяни звільнялись від подушного податку, рекрутської повинності і тілесного покарання. Вони мали право брати участь у міських виборах і вибиратися у громадські посади не нижче тих, у які вибираються купці 1-ої і 2-ої гільдії [1, с. 19]. Таким чином, почесні громадяни являлись проміжним прошарком між дворянством і купецтвом і відіграли певну роль у формуванні шару міських підприємців [4, с. 6].

22 листопада 1833 р. видано «Положение о привилегиях» [17], яке доповнювало виданий 17 липня 1812 р. Маніфест «О выдаче привилегий на разные изобретения и открытия в искусствах и ремеслах» [18]. Положення включало 6 розділів, як і Маніфест 1812 р. Значні зміни стосувалися винаходів, створених за кордоном. У виняткових випадках в Російській імперії міг бути виданий привілей і на відомий за кордоном виріб, не захищений привілеєм. Введення чужого винаходу в промислове виробництво Російської імперії в умовах слабких взаємостосунків з Європою і «ничтожного распространении сведения об успехах промышленности за границей» було одним з можливостей влади для заохочення політики промислового прогресу [19, с. 44]. Також законом 1833 р. вводилося деякі обмеження: заборонялась передача патента акціонерним компаніям, які в очах уряду представляли сильну конкуренцію для місцевої промисловості [1, с. 20]. Проте, слід відмітити, що положенням 1833 р. введено попередній розгляд винаходу спеціально уповноваженим державним органом – Мануфактурною радою на предмет можливості видачі привілей; повнота винаходу була розкрита в описі з орієнтацією на спеціаліста, також виділялась повнота винаходу; встановлені термін обов'язкового використання і санкції за її використання; введений суворий певний порядок передачі права на привілеї. Таким чином, положення про привілеї 1833 р. внесло суттєві прогресивні зміни в порядок їх видачі [19, с.6].

6 грудня 1836 р. Микола I затвердив «Положение о компаниях на акциях» [20]. Воно визначило умови створення компаній, їх права і привілеї, на відміну від інших видів товариств, склад акціонерів, оплату акцій, управління, порядок ліквідації та інші питання [21, с. 44]. Як справедливо стверджують учені, прийняття цього нормативного акту дало б змогу Російській імперії стати «в один ряд со странами Европы, уже вступившими на путь индустриализации» [21, с. 45].

Одним з найважливіших здобутків цього періоду стало завершення роботи зі систематизації (кодифікації) законодавства Російської імперії. Першого січня 1835 р. набув чинності «Свод законов Российской империи». Систематизація законодавства сприяла вдосконаленню ринкових інститутів. Так, розділ «Таможенный устав» слугував основою митного права. П'ятий розділ, який містив у собі закони про цивільні відносини, сформував законодавство цивільного права. Кредитний, торговий, шляхів сполучення, промисловий – устами, були складовою шостого розділу.

Поява «Устава о промышленности» визначила правила та умови виникнення та діяльності фабрично-заводських установ, а також регулювала взаємовідношення фабрикантів та робітників. Як відмічали дореволюційні правознавці, спершу турбота держави про промисловість була спрямована виключно на її забезпечення робітничими руками і на охорону від іноземної конкуренції. Проблема врегулювання внутрішнього життя підприємства не цікавила, оскільки більшість робітників були кріпосними. І тільки у 30-ті рр. XIX ст. виникає думка про необхідність покращання положення вільнонайманих робітників в інтересах порядку і благоустрою самих фабрик і заводів. Так, у 1835 р. прийнято положення про відносини між господарями фабричних закладів і робочими людьми, які вступають до них за наймом [1, с.22]. Водночас зауважимо, що зазначене положення не робило ніякої різниці у статевому або віковому складі працюючих на промислових підприємствах робітників, нічого не говорилося про обмеження дитячої і жіночої праці. Лише у 1845 р. видано положення комітетом міністрів « О восприщении фабрикантам назначать в ночные работы малолетних менее 12-ти летнего возраста». Однак цей закон не встановлював міри покарання власників за його порушення, також були відсутні правила нагляду за його виконанням. Все це призвело до того, що це положення не мало ніякого значення [21, с.46].

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. внесли цілий ряд істотних змін у діюче торгово-промислове право. Закон 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. ознаменував собою поворот у відношенні уряду до підприємницької діяльності. Вони встановлювали нові принципи без становості та рівності всіх правоспроможних громадян у справах торгівлі і промисловості [1, с. 22]. Згідно з цими законодавчими актами, набуття купецьких прав у повному обсязі надавалось всім громадянам, які

мали відповідні капітали. Кількість купецьких гільдій скорочувалася до двох, а плата за свідоцтво 1-го і 2-го розрядів, які давали право вступу до гільдії, знижувалася вдвічі. Свідоцтво 1-ої гільдії давало право гуртової торгівлі вітчизняними та іноземними товарами, а другої роздрібною торгівлі в межах міста і уїзду, а також утримання фабрично-заводських закладів. Існуючі раніше свідоцтва на право торгівлі для селян і міщан відмінялися. Тепер для введення дрібної торгівлі достатньо було отримати свідоцтво 3-го розряду [4, с. 10–11]. Гуртова і роздрібна торгівля, зведення фабрик і заводів все ж таки залишалося переважним правом купецького стану. І тільки у кінці століття з прийняттям нового Положення «о государственном промысловом налоге» 1898 р. було остаточно відкинута становий принцип і право на заняття торгівлею і промисловістю стало незалежним від приписки до купецького стану [1, с. 21].

У 80–90-ті рр. XIX ст. уряд переглянув низку законів, заклавши основу підприємницької діяльності. У 1887 р. прийнятий новий «Торговый устав» Попередній устав поділявся на 3 книги. Перша про договори та зобов'язання що властиві торгівлі – містила норми про найм прикажчиків, про торгівельну довіреність, товариствах; друга книга присвячена морському праву і третя – торговим постановам, до яких відносились правила про ярмарки, біржі, торгові книги, про міри і ваги, про товарні склади і свідоцтва. Торговий статут не охоплював торговий обіг в цілому. Саме з цього у 1887 р. з'явилася ст.1 «Права и обязанности, проистекающие из сделок и отношений, торговле свойственных, определяются законами торговыми. В случае недостатка этих законов применяются законы гражданские и принятые в торговле обычаи» [23]. Проте і у 1887 р. законодавець не зміг відмовитися від поліцейських намірів. А що стосується фіскальних рис, то від них вдалося цілком позбавитись.

Істотно змінилося і фабрично-заводське законодавство з прийняттям у 1892 р. нового «Устава о промышленности». Статут регламентував діяльність казенних, приватних і посесійних підприємств, охоплював питання заснування промислових закладів, використовуючи положення акціонерного права, а також розглядав питання розміщення і будівництва промислових закладів [1, с. 21]. Значно меншою мірою, порівняно з Торговим статутом, Статут про промисловість втратив поліцейський і адміністративний характер законоположень, особливо тих, які регламентували взаємовідношення господарів і робітників та встановлювали нагляд фабричної інспекції. Трохи раніше, 12 червня 1885 р., прийнятий «Загальний статут російських залізничних доріг», який регулював правила перевозу вантажів і пасажирів, спірні питання і судові справи, а також правила дотримання громадського порядку на дорогах [1, с. 22].

2 лютого 1893 р. поновлено «Гірничий статут». Варто зазначити, що до 1983 р. в «Гірничому статуті» не було положень, які б безпосередньо стосувалися території України. Так, ще у редакції цього акту від 1857 р. основна увага законодавця зосереджувалася на врегулюванні гірничих промислів в області Уральського хребта (книга II), Алтайського краю (книга III) та Сибіру (книга IV). Ситуація змінилася лише наприкінці XIX ст. разом із прийняттям нової редакції уставу. Відповідно до Зводу установ та уставів гірничих 1893 р., головне управління гірничою частиною в імперії покладалося на Міністерство торгівлі і промисловості. Для місцевого управління гірничою частиною територію Російської імперії було поділено на 11 гірничих областей; у межах області організовувалися гірничі округи з нагляду за приватною гірничою промисловістю або заводські округи і округи по завідуванню казенними гірничими заводами. Однією із названих одинадцяти гірничих областей була південна частина Російської імперії, до складу якої входили Катеринославська, Харківська, Таврійська, Херсонська, Подільська, Київська, Полтавська, Волинська і Чернігівська губернії [24, с. 13–18].

Законотворча діяльність уряду виявлялася і під час оновлення інших законів, маючих безпосереднє відношення до регулювання підприємницькою діяльністю. До кінця XIX ст. остаточно визначилась структура «Кредитного статуту» та «Вексельного статуту». Найменш повезло «Статуту шляхів сполучення», який вперше з'явився у 1857 р. Він не оновлювався упродовж 60-ти рр., але і у виданні 1916 р. не стало результатом корінного перегляду законоположень: устав був доповнений новими розпорядженнями, прийнятими упродовж цих років [1, с. 22].

Отже, упродовж указанного періоду відбувався активний розвиток торгово-промислового права, видавалися нормативні акти, які кодифіковано. Становлення та розвиток ділової ініціативи в Україні відбувався в межах правового поля Російської імперії. Це було пов'язано із станово-ієрархічним устроєм, заснованим ще у XVIII ст. Феодальні пережитки, що панували у першій половині XIX ст. значно уповільнювали подальший розвиток економіки та безпосередньо промислового прогресу. Також, варто зазначити, що у багатьох сферах законодавство не відповідало потребам тогочасного ладу. Натомість, найголовнішими законодавчими джерелами, які регламентували торгово-промислове право були: «Статут торгівельний», «Статут про промисловість», «Статут про векселі», «Статут торгового судочинства», «Статут гірничий»,

«Статут кредитний», «Статут шляхів сполучення», «Статут про прямі податки», «Загальний статут російських залізничних доріг», «Звід законів громадянських».

Список використаних джерел

1. Поткина И. В. Законодательное регулирование предпринимательской деятельности в России / И. В. Поткина // История предпринимательства в России. Книга вторая. Вторая половина XIX – начало XX вв. – М., 2000. 2. ПСЗРИ. – Собр.1-е. Т. 21. – № 15.285. 3. ПСЗРИ.- Собр.1-е. Т. 25. – № 19187. 4. Старцев А. В. Торгово-промышленное законодательство и социально-правовой статус предпринимателей в России в XVIII – начале XX в. / А. В. Старцев // Предприниматели и предпринимательство в Сибири (XVIII – начало XX в.). – Барнаул, 1995. 5. Верещагин А. С. История российского предпринимательства: от истоков до начала XX в. Учебное пособие / А. С. Верещагин, Р. Т. Хайртдинов. – Уфа: УГНТУ, 2009. – 245 с. 6. Ушаков А. С. Наше купечество и торговля с серьезной и карикатурной стороны / А. С. Ушаков. – М., 1865. – Вып.1. 7. Ошарин А. В. Экономическое развитие и проблема модернизации России в XVIII – начале XX вв. / А. В. Ошарин. – СПб: СПб ГУ ИТМО, 2008. – 177 с. 8. ПСЗРИ. – Собр. 1-е. Т. 26. – № 19692. 9. ПСЗРИ. – Собр. 1-е. Т. 11. – № 8300. 10. ПСЗРИ. – Собр. 1-е. Т. 27. – № 20620. 11. ПСЗРИ. – Собр. 1-е.- Т. 29. – № 22418. 12. ПСЗРИ. – Собр. 1-е.- Т. 29. – № 30115. 13. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. – 631 с. 14. ПСЗРИ. – Собр. – 2-е. Т.7. – № 5360. 15. Пивоваров С. Ф. Особливості становлення спеціалізованого судочинства в Російській імперії / С.Ф.Пивоваров // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Серия: Юридические науки. – Т. 19 (58). – № 3. – С. 243. 16. ПСЗРИ. – Собр 2-е. Т. 7. – № 5284. 17. ПСЗРИ. – Собр. 2-е, Т. 33. – № 6588. 18. ПСЗРИ. – Собр. 1-е, Т. 32. – № 25143. 19. Афанасьева В. И. Патентное право России первой половины XIX века (Положение о привилегиях 1833г.) / В. И. Афанасьева // Внешнеторговое право. – 2008. – № 1. 20. ПСЗРИ. – Собр. 2-е, Т.11. – № 9763. 21. Рыбаков Ю. Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века (Источниковедческие очерки) / Ю. Я. Рыбаков. – М.: Наука, 1986. – 214 с. 22. Трубников В. М. Становление хозяйственных обществ в России [Электронный ресурс] / В. М. Трубников – Режим доступа до ресурсу: <http://www.new.law-books.ru/1-2013/1-20-13.PDF>. 23. ПСЗРИ. – Собр. 2-е. Т.40. – № 41789. 24. Грицан О. А. Організаційно-правове забезпечення контролю за раціональним використанням та охороною надр в умовах входження України до складу Російської імперії (кін. XIX ст. – поч. XX ст.) / О. А. Грицан // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2009. – Вип. 21. 25. Виноградов А. С. Государственная политика в сфере совершенствования правового регулирования коммерческой деятельности в пореформенной России / А. С. Виноградов // Молодой ученый. – 2010. – № 5. – Т. 2.

Екатерина Полоз

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ТОРГОВО-ПРОМЫШЛЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ПРИДНЕПРОВСКОЙ УКРАИНЫ (XIX В.)

В статье исследованы основные этапы эволюции торгово-промышленного законодательства. Проанализированы основные законодательные источники изучаемого периода.

Ключевые слова: указы Сената, состояния, распоряжения, царское правительство, промышленность.

Kateryna Poloz

LEGISLATIVE FRAMEWORK FOR COMMERCIAL AND INDUSTRIAL ACTIVITIES IN THE RUSSIAN EMPIRE AND THE DNIEPER UKRAINE (NINETEENTH CENTURY)

This article examines the main stages in the evolution of trade-industrial legislation. The basic legislative source of the period under investigation has been analyzed.

Key words: decrees of the Senate, states, orders, tsarist power, industry.

УДК 94(477)

Володимир Грузін, Андрій Криськов

**СЕЛЯНСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ З ГУБЕРНІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ДО СИБІРУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Статтю присвячено дослідженню причин селянських переселень з Волинської, Київської та Подільської губерній у східному напрямі. Проаналізовано кількісні та якісні параметри міграційних процесів, чинники, які впливали на стримування переселень.

Ключові слова: Правобережна Україна, селянство, міграції, законодавство, переселення.

Міграції з економічних причин набрали помітного значення на українських землях у другій половині ХІХ ст., спричинивши заселення і господарське освоєння низки нових територій, частина з яких є у складі сучасної України. Сьогодні робить питання міграцій актуальним, оскільки мільйони українців перебувають за кордоном саме з економічних мотивів.

Вивчення регулювання в минулому міграційних рухів, кількісних та якісних їхніх параметрів є метою даної статті.

Це питання викликало зацікавленість серед дослідників з часу скасування кріпосного права в Російській імперії. Наявний наратив досліджень з цієї проблеми присвячений, переважно, загальноімперським тенденціям [1]. Губернії Правобережної України, в силу порівняно низької переселенської активності у східному напрямку, не були предметом окремого дослідження.

Скасування кріпосного права спричинило величезний поштовх землеробській колонізації окраїн Російської імперії. Цей процес посилювався, з одного боку, розвитком капіталізму, а з іншого – погіршенням соціально-економічного становища селянства. Переселення торкнулися і Правобережної України, але тут цей процес відрізнявся специфікою, якої не було в інших регіонах Російської імперії.

У 1860–1880-х рр. уряд фактично стримував селянство від масових переселень. Виходом із ситуації стали переселення без дозволу уряду шляхом отримання строкового, зазвичай, на один рік, паспорта для пошуку заробітку. Такі переселенці приписувалися до громад старожилів, або жили без всякої реєстрації. В той же час вони не платили податків, а на громадах їх виходу зростали недоїмки. Таким чином, виникло протиріччя між політикою стримування міграцій і дійсністю.

У блокуванні міграцій з Правобережної України, особливо з прикордонних Волинської та Подільської губерній, у другій половині ХІХ ст. чітко простежуються два головних чинники: політичний та соціально-економічний. Польське повстання 1863–1864 рр. призвело до посилення політики деполонізації та русифікації краю. У 1883 р. на основі повідомлень губернаторів та після попереднього обговорення з міністрами юстиції, державних маєтностей та фінансів міністр внутрішніх справ граф Д. Толстой представив на розгляд Державної Ради проект основ вирішення переселенського питання. У ньому зазначалося, що у переселеннях зацікавлені губернії Чернігівська, Харківська та Полтавська. Наводилися наступні аргументи на користь виселення з них бажаючих селян: 1) покращиться майнове становище тих, хто залишиться; 2) відбудеться зниження орендних цін на земельні угіддя; 3) зросте оплата найманої праці; 4) виселення призведе до впровадження раціональніших методів господарювання; 5) у селян, які залишаться, збільшиться площа земельних наділів. Для губерній Півдня України рекомендувалося не переселення, а розселення безземельних селян у межах цих губерній. З політичних міркувань (можливість притоку іноземних робітників з польських губерній та Австро-Угорщини, що завадить русифікації краю) не рекомендувалося виселення з Волинської, Київської та Подільської губерній [21, с.41, 51]. 17 травня 1884 р. ці загальні положення затверджено імператором [11, с.135]. На їх основі, виходячи з того, що обов'язком уряду було стримування переселень, ніж їх заохочення [4, с. 32], 13 липня 1889 р. опубліковано закон «Про добровільне переселення сільських обивателів і міщан на казенні землі та про порядок зачислення осіб названих станів, які переселилися у минулі часи» [18]. Фактично він був основним правовим актом для регулювання міграційних процесів до реформ П. Столипіна.

Повертаючись до проекту основ вирішення переселенського питання графа Д. Толстого, який ліг в основу закону про переселення, слід відзначити, що всі названі економічні аргументи на користь виселення із східних українських губерній стосувалися і губерній Правобережної України. Середній наділ на рев'язку душу зменшився тут з 3 десятин (далі – дес.) у 1860 р. майже до 2 дес. у 1880 р. і 1,5 дес. у 1900 р., на Лівобережжі – відповідно з 3,3 – до 1,7 дес. [6, с. 392]. Малоземельні селяни, які мали 1–3 дес. на рев'язку душу, становили у 1877 р. на Правобережжі

70 %, а на Лівобережжі 43 % загальної чисельності селянських господарств [7, с. 435]. Оплата праці найманих працівників на Правобережжі України залишалася однією з найнижчих в державі. Якщо у Бессарабській губернії косар отримував за день праці до 3 крб. [10], то тут поденна плата складала 40–70 коп. [23, арк. 21 зв.]. Селянська оренда у Правобережній Україні була найменш розвинена. Це пов'язано з підприємницьким характером поміщицьких господарств, в результаті чого лише $\frac{1}{8}$ частина селян могла орендувати землю [2, с. 64]. В умовах аграрного перенаселення регіону це давало можливість поміщицьким економіям стримувати зростання заробітної плати. Секретар Київського товариства сільського господарства Т. Осадчий писав: «За таких сприятливих умов розвитку в Південно-Західному краї капіталістичного сільського господарства: велика кількість безземельних та безкінних, багатство природи, близькість збуту та цукрове нормування – про розвиток селянської оренди нічого й думати» [16, с. 59]. Більша частина селян-орендарів орендувала землю не для отримання підприємницького прибутку, а тому, що без оренди вони або зовсім не могли вести самостійне господарство внаслідок малоземелля та нестачі угідь, або тому, що оренда була засобом забезпечення мінімальних продовольчих потреб сім'ї.

Отже, прагнення селян переселитися на нові землі чи залишатися на старому місці зумовлювалося цілим комплексом чинників, які зводилися загалом до їх економічного становища. В зазначений період офіційний дозвіл на переселення одержували, зазвичай, лише ті сім'ї, які після продажу своєї власності могли виручити не менше 600–700 крб. [5, арк. 5].

Ще у березні 1861 р. видано «Правила для поселення росіян та іноземців в Амурській і Приморській областях», які гарантували право переселенській сім'ї на 100 дес. наділ землі без сплати податків упродовж 20 років, право купляти у власність землю по 3 крб. за дес., звільняли від рекрутської повинності на 10 років, а від подушної – назавжди [19, с.37–38]. Однак до 1881 р. існували тимчасово зобов'язані відносини для переважної більшості селянського населення імперії. Тому переселення у східному напрямку розвивалися повільно. З 1880-х рр. регульований урядом переселенський рух визнано «законним та корисним для держави» [8, с. 22]. Законом від 26 січня 1882 р. уряд продовжив до 1891 р. щодо еміграції в Амурську і Приморську області дію «Правил» 1861 р. [19, с. 41]. Нарешті, 1 липня 1882 р. опубліковано закон про переселення у Південно-Уссурійський край морським транспортом за кошти держави. Бажаючі мали звільнитися від недоїмок, їм надавався безкоштовний проїзд з Одеси – до Владивостока. На місцях поселення вони отримували в наділ не менше 15 дес. на душу, але не більше 100 дес. на сім'ю, їх звільняли від державних повинностей на 5 років, видавали продовольчу допомогу на 1,5 року з розрахунку 60 фунтів борошна і 10 фунтів круп на душу на місяць, давали 100 крб. на будівництво житла. Переселення однієї родини коштувало державі 1293,8 крб. [19, с. 42].

Перша половина і середина 1890-х рр. виявилися переломними в історії переселенського руху до Сибіру і Далекого Сходу завдяки прийняттю рішення про будівництво Сибірської залізниці. Для її успішного будівництва та ефективного функціонування у майбутньому необхідним було негайне господарське освоєння незаселених просторів вздовж залізничного полотна. 10 грудня 1892 р. утворено комітет Сибірської залізниці, який отримав завдання не тільки збудувати залізницю, але й заселити прилеглі до неї території. Тому всі наступні законодавчі акти, які стосувалися переселень до Сибіру, були безпосередньо пов'язані із його діяльністю. Вже у квітні 1896 р. законодавчо скасовано обмеження щодо переселень, узаконена практика ходацтва. Саме завдяки діяльності комітету Сибірської залізниці вздовж траси будувалися медичні та продовольчі пункти, введено пільгові залізничні тарифи для переселенців [21, с.58, 62].

У російських губерніях з 1880-х рр. розпочалися масові переселення селян до Сибіру та на Далекий Схід. І, хоча ще у 1882 р. генерал-губернатор Правобережної України О. Дрентельн, вважав, що зменшення кількості православного населення сприятиме посиленню позицій поляків [3, с.121–122], він виступив проти офіційних переселень з регіону, все ж міграційні процеси мали місце. Бажання знайти вихід із проблемної економічної ситуації для селян підкріплювалося поширенням різного роду чуток. Відставні солдати, які служили в Сибіру і на Далекому Сході, привозили додому вузлики із землею і при нагоді демонстрували її як переконливі свідчення якості ґрунтів [26, с. 231], які можна придбати по 3 крб. за дес. [3, с. 122]. І марними були спроби, наприклад, київської губернської влади переорієнтувати селян на господарське освоєння піскуватих і болотистих поліських земель, які при добрій агрокультурі давали б непоганий урожай [26, с. 231]. У Волинській губернії доходило до заворушень серед селянства, яке повірило чуткам про те, що польські поміщики заплатили місцевій владі за приховування царського указу про дозвіл на переселення до Сибіру за державний кошт [3, с. 122]. У довідці «Про стан і організацію переселенської справи у Південно-Західному краї» за 1893 р. відзначалося, що у Київській губернії спостерігається нестримне бажання селян до переселення, яке нейтралізувати надзвичайно важко [24, арк. 6–6 зв.].

Зрозуміло, що крім небажання позбавляти поміщиків робочої сили, уряд у спротиві масовим переселенням до Сибіру і на Далекий Схід керувався і прагматичними причинами, а, зокрема, фінансовими можливостями і складом сімей потенційних переселенців. Дозволи на переселення отримували, зазвичай, сім'ї, які могли зібрати на дорогу і розбудову на місці поселення 750 крб. [25, арк. 13 зв. – 14]. Адже, згідно із офіційними даними, для облаштування в Іркутській губернії необхідно близько 560 крб. на родину. З них 150–300 крб. – на зведення житла і господарських будівель, 150–200 крб. – на купівлю пари коней, 60–100 крб. – на придбання необхідного реманенту і 60 крб. – на продовольство до першого власного врожаю. Цей мінімум не включав видатків на розчистку лісу під оранку чи під сіножаті, а розчистка дес. тайги під оранку коштувала 150–200 крб. [21, с. 131].

Переважаюча більшість коштів йшла на оплату проїзду, який у Південно-Уссурійський край коштував на сім'ю 450–750 крб., у Єнісейську губернію – 700–800 крб. Вартість квитка на корабель з харчуванням на одну дорослу особу з Одеси – до Владивостока становила 90 крб., дитини віком 2–10 років – 45 крб., до 2-х років – 22,5 крб. За вантаж, якщо він перевищував 2 пуди на особу, необхідно було доплатити по 1,4 крб. за кожен пуд [25, арк. 2 зв. – 3; 22, арк. 14]. Прибувши на місце поселення, переважна більшість мігрантів залишалася без коштів [24, арк. 294]. Через відсутність коштів практикувалася зупинка і поселення у Самарській і Уфимській губерніях [17, с. 66], де в кінці XIX ст. осіло 7928 переселенців з Правобережної України [12, с. 11].

Склад сім'ї цікавив владні структури тому, що освоєння цілинних земель, осушення боліт, корчування лісу, до того ж у складних кліматичних умовах, потребував молодих і здорових чоловіків. Так, наприклад, у чотирьох губерніях – Єнісейській, Іркутській, Томській і Тобольській – у 1893–1894 рр. на ділянки під лісом припадало 8,4 % загальної площі земель, відведених для переселенців, у 1895–1896 рр. – 31,7 %, у 1897–1898 рр. – 52,1 % [20, с. 120]. Крім того, першого власного урожаю переселенцям треба було чекати 14 місяців за умови, що вони прибудуть ранньої весни і встигнуть підготувати землі для посівної. Для тих, хто прибував пізньої осені час до отримання власного урожаю розтягувався до двох років [21, с. 137–138]. Тому в інструкціях із переселення зазначалося, що ті родини, які «...обтяжені багатьма малолітніми дітьми... та родичами похилого віку, не є бажаними і корисними для Сибіру. Прохання таких сімей залишати без наслідків» [25, арк. 146].

Регулюючи організований переселенський рух, уряд протидіяв самовільним мігрантам, яких вимагалось «повертати назад в адміністративному порядку» [8, с. 32]. Упродовж 1890–1898 рр. видано 125 указів, законів та розпоряджень, які створювали перешкоди неорганізованому переселенському рухові [13, с. 214]. Проте значна частина переселень були самовільними. Це демонструють дані у Волинській губернії (таблиця 1) [17, с. 66, 68]. Як видно із наведених даних, найменша частка самовільних переселенців з Волинської губернії була у 1900 р., коли переселенське законодавство було дещо ліберальним, а пік самовільних переселень припадав на 1897 та 1905 рр., коли існували суттєві обмеження для переселенців.

Таблиця 1

Кількість переселенців на Далекий Схід з Волинської губернії (1897–1905 рр.)

Рік	Кількість переселенців		
	Всього	З них самовільних	% самовільних
1897	947	758	88,6
1898	1368	323	32,4
1899	2053	462	32,3
1900	2712	340	17,3
1901	2394	741	39
1902	1027	331	40,5
1903	1122	222	25,7
1904	90	63	60
1905	471	442	99,1
За 1897–1905 рр.	12184	3682	30,2

Основна маса емігрантів «вибиралася на власну руку»: групи охочих чи цілі громади висилали так званих «ходаків» на простеження нових районів поселення і потім вибиралися за їх інформаціями; інші – за відомостями з листів вже осілих, а деякі за чутками [15, с. 214].

Назагал, обрахунки чисельності переселенського руху державною статистикою до 1896 р., коли було налагоджено офіційний централізований облік переселенців, не велися. Так, за даними Томської казенної палати, упродовж 1870–1879 рр. з губернією Правобережної України переселилася лише 1 особа [27, с. 460]. Сумарна кількість офіційних переселенців з регіону до

Сибіру і на Далекий Схід, згідно із даними бюро Південноросійської переселенської організації, упродовж 1885–1896 рр. становила 2955 осіб [3, с. 122]. Значна кількість переселенців, в середньому 34,5 %, не зумівши налагодити побуту на нових землях, поверталася додому. Цей процес відображено у таблиці 2 [14, с. 18, 20, 24–25] (I – переселилися, II – повернулися назад).

Таблиця 2

Кількість переселенців до Сибіру і Далекого Сходу та кількість тих із них, що повернулися назад

Губернії	1895 р.		1896 р.		1897 р.		За 1895–1897 рр.	
	I	II	I	II	I	II	I	II
Київська	313	77	1967	721	1318	416	3598	1214
Подільська	64	15	137	16	364	161	565	192
Волинська	---	---	428	49	921	444	1349	493
Разом	377	92	2532	786	2603	1021	5512	1899

Йдеться про 8467 осіб, які упродовж 1885–1897 рр. виїхали до азійської частини Російської імперії. Сприяло цьому й те, що з початком ХХ ст. завданням колонізації східних земель імперії стало заселення прикордонних територій «руськими людьми» задля зміцнення позицій держави [26, с. 238]. Основною метою створення переселенських поселень стало укріплення кордонів та забезпечення військових частин сільськогосподарською продукцією [9, л. 35–36]. Справді масовим переселенський рух на Схід став уже в період реформ П. Столипіна, коли для нього були зняті усі законодавчі обмеження.

Список використаних джерел

- Колонизация Сибири в связи с общим переселенческим вопросом. – СПб.: Гостипография, 1900. – 374 с.; Беркенгейм А. М. Переселенческое дело в Сибири (по личным наблюдениям и официальным данным) / А. М. Беркенгейм. – М.: тип. Товарищества И. Н. Кушнерев и К, 1902. – 62 с.; Брусникин Е. М. Переселенческая политика в конце XIX в. / Е. М. Брусникин // Вопросы истории. – 1965. – № 1. – С. 28–39; Кабузан В. М. Заселение Сибири и Дальнего Востока в конце XVIII – начале XX века (1795–1917 гг.) / В. М. Кабузан // История СССР. – 1979. – № 3. – С. 22–38; Кауфман А. А. Переселение и колонизация / А. А. Кауфман. – СПб.: Библиотека общественной пользы, 1905. – IX+349 с.; Кирьяков В. В. Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь / В. В. Кирьяков. – М., 1902. – 370 с.; Тихонов Н. И. Переселения в России во второй половине XIX века (по материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики) / Н. И. Тихонов. – М.: Наука, 1978. – 164 с.; Шандра В. С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861–1917 рр.: чинники і наслідки / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. XIX. – С. 228–242.
- Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века / А. М. Анфимов. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 207 с.
- Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
- Брусникин Е. М. Переселенческая политика в конце XIX в. / Е. М. Брусникин // Вопросы истории. – 1965. – № 1. – С. 28–39.
- Держархів Київської обл., ф.4, оп.133, спр.81.
- Історія селянства Української РСР: У 2-х т. / За ред. В. А. Дядиченка. – Т.1 Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Наукова думка, 1967. – 550 с.
- Історія Української РСР: У 2-х т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1967.
- Кабузан В. М. Заселение Сибири и Дальнего Востока в конце XVIII – начале XX века (1795–1917 гг.) / В. М. Кабузан // История СССР. – 1979. – № 3. – С. 22–38.
- Канода Н. Н. Переселенческие поселки в Закаспийской области (конец XIX – начало XX в.): дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Н. Н. Канода. – Ашхабад, 1979. – 156 с.
- Киевское слово. – 4 июня 1888.
- Кирьяков В. В. Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь (в связи с историей заселения Сибири) / В. В. Кирьяков. – М., 1902. – 370 с.
- Крамарчук Т. Українська діаспора у Республіці Башкортостан: історичний шлях становлення / Т. Крамарчук // Історія України. – 2000. – № 3 (163). – С. 11.
- Кузьминська О. К., Винниченко І. І. Переселення селян Подільської губернії на схід (кінець XIX – початок ХХ ст.) / О. К. Кузьминська, І. І. Винниченко // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 188–190.
- Материалы Высочайше утвержденной 16 ноября 1901 р. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения средне-земледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – Ч. I. – СПб., 1903.
- Муромцева Ю. І. Демографія: Навч. посібник / Ю. І. Муромцева. – К., 2009. – 246 с.
- Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае: на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования / Т. И. Осадчий. – К., 1899. – 132 с.
- Переселение в Сибирь из Волынской губернии за 1897–1909 гг. по данным Челябинской регистрации переселенцев

// Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – Житомир, 1910. – С. 64–75. 18. Полное собрание законов Российской империи. Собр. третье. – 1891. – Т. 9. – 1889. – № 6198 «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселившихся в прежнее время». – С. 535–538. 19. Сергейко М. С. Хозяйственное освоение дальневосточных земель населением России в эпоху капитализма (1861 – февраль 1917): дисс. ...канд. истор. наук: 07.00.02 / М. С. Сергейко. – Владивосток, 1980. – 233 с. 20. Тихонов Б. В. Переселенческая политика царского правительства в 1892–1897 годах / Б. В. Тихонов // История СССР. – 1977. – № 1. – С. 109–121. 21. Федорова Е. Д. Переселение крестьян в Иркутскую губернию во второй половине XIX – начале XX веков (1861–1905): дисс. ...канд. истор. наук: 07.00.02 / Е. Д. Федорова. – Иркутск, 1981. – 132 с. 22. Центральний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф.1628, оп.1, спр.50. 23. ЦДАК України, ф.442, оп.50, спр. 369. 24. Там само, ф.442, оп.693, спр.333. 25. Там само, ф.442, оп.694, спр.169. 26. Шандра В. С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861–1917 рр.: чинники і наслідки / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. 19. – С. 228–242. 27. Ядринцев Н. М. Сибирь как колония. К юбилею трехсотлетия. Современное положение Сибири. Её нужды и потребности. Её прошлое и будущее / Н. М. Ядринцев. – Спб.: типография М. М. Стасюлевича, 1882. – 471 с.

Владимир Грузин, Андрей Крыськов

**КРЕСТЬЯНСКИЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ИЗ ГУБЕРНИЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
В СИБИРЬ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.**

Статья посвящена исследованию причин крестьянских переселений из Волынской, Киевской и Подольской губерний в восточном направлении. Проанализированы количественные и качественные параметры миграционных процессов, факторы, которые влияли на сдерживание переселений.

Ключевые слова: Правобережная Украина, крестьянство, миграции, законодательство, переселение.

Volodymyr Hruzyn, Andriy Kryskov

**THE PEASANT RELOCATIONS FROM THE PROVINCES OF THE RIGHT-BANK
UKRAINE TO SIBERIA IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY.**

The article studies the causes of peasant relocations from Volyn, Kyivan and Podillia provinces in the eastern direction. Quantitative and qualitative parameters of migration, the factors what influenced the containment migrations are analyzed.

Key words: Right-Bank Ukraine, peasantry, migrations, legislation, migration .

УДК 94(477)

Зоряна Степник

**ВНУТРІШНЯ ТОРГІВЛЯ СПИРТНИМИ НАПОЯМИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ
УКРАЇНІ І ТРАНСПОРТНЕ ЗАБЕЗБЕЧЕННЯ ЇЇ РОЗВИТКУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті аналізуються особливості організації торгівлі алкогольними напоями на внутрішньому ринку Наддніпрянської України у зазначений період та роль залізничного транспорту у її розвитку.

Ключові слова: ринок, торгівля, алкоголь, залізниця, Наддніпрянська Україна.

Продаж алкогольних виробів був здавна і до сьогодні залишається одним з найсуттєвіших джерел прибутку як для окремих людей так і для держави загалом. Тому дослідження даної проблематики є одним з важливих завдань для історичної науки. В умовах сьогодення, у зв'язку з переходом до ринкової економіки наша держава стоїть на порозі глибоких економічних перетворень, тому звернення до історичного досвіду організації продажу спиртними напоями на сьогоднішній день набуває важливого значення. Ці обставини і визначають актуальність обраної тематики.

Важливу інформацію щодо виробництва та торгівлі продукцією винокурної промисловості черпаємо з ряду ґрунтовних монографічних досліджень таких дослідників, як В. Родкевич [22], Б. Кругляк [11–12], І. Гуржій [1], М. Москалюк [13–14].

Основу джерельної бази статті складають матеріали Державного архіву Житомирської області [2–5], Державного архіву м. Києва [6] та фонди Центрального державного історичного архіву України, м. Київ [23–31], у яких міститься значний конкретний матеріал щодо організації та законодавчого регулювання продажу алкогольних напоїв в Київській, Волинській та Подільській губерніях.

Метою цієї статті є комплексний аналіз процесу реалізації алкогольної продукції у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Для пореформеного періоду, особливо для 80–90-х рр. ХХ ст., важливого значення у внутрішній торгівлі та економічних зв'язках у рамках всеросійського ринку набула стаціонарна, магазинно-крамнична торгівля, яка за обсягом своїх оборотів залишила далеко позаду ярмарки і базари. [11, с. 53]. Так, розвиток стаціонарної торгівлі супроводжувався зростанням числа магазинів та крамниць, що торгували оптом та вроздріб, «палаток», різних закладів із продажу горілки, вина, тютюну, тощо [14, с. 153].

В Україні, як і в Росії в цілому, виникла ціла мережа акціонерних кредитних банків, міських громадських банків, товариств взаємного кредиту, товариств із продажу деяких товарів, тощо. Вже на початку 70-х рр. ХХ ст. тут діяли такі акціонерні кредитні товариства: Київський приватний комерційний банк, Київське й Одеське міське товариство взаємного кредиту, Товариство дніпровської лісової торгівлі та ін. [1, с. 99]. До таких належало і Товариство виноторгівлі «Т. Христофоров і К^о».

Значного поширення в пореформений період набрав продаж торговими фірмами фабрично-заводських товарів, одержаних від підприємств у кредит. Через дрібних торговців ці товари реалізовувалися у сільських населених пунктах [1, с. 100]. Зокрема, в перше десятиліття ХХ ст. у Київській губернії таким видом діяльності у галузі продажу спиртних напівків займалися «Торговий дім С. Терпеловського і К. Глясса» та «Торговий дім купця С. Г. Дитинковського і К^о», який, крім реалізації алкогольних напоїв, здійснював продаж тютюнових виробів та продуктів харчування через мережу магазинів у м. Києві та Пущі-Водиці [6].

Важливою ланкою у товарному обігу окремих районів став залізничний транспорт. Під його впливом відбувався процес децентралізації торгівлі. За допомогою залізниць продукція селянських господарств одержала широкий вихід не тільки до близьких і віддалених міст, а й до спеціалізованих районів. Залізничний транспорт забезпечував між цими районами безперервний обмін промисловими й сільськогосподарськими товарами, що реалізовувалися через стаціонарну торгівлю [1, с. 98–99]. Зокрема, важливе значення мали залізниці Одеська та Київська. Перша зв'язувала Одесу з Балтою, а через неї з правобережними губерніями, що сприяло розвитку торгівлі [14, с. 148].

Чималу групу населення Наддніпрянської України на даний час становили дрібні торговці, які щорічно брали посвідчення на право вести торгівлю. Зокрема, у 1864 р. губернські установи видали понад 23 тис. посвідчень, власники яких могли вести дрібну торгівлю у своїй місцевості.

Крім того, було видано більш як тисячу посвідчень на розвізну та розносну торгівлю. У 1882 р. число посвідчень на ведення місцевої дрібної торгівлі становило понад 54 тис. [1, с. 101].

В основному такими дрібними торговцями в Наддніпрянщині були євреї. Як зазначає у своїй статті І. Погребінська, 40 % з євреїв, котрі проживали в Наддніпрянській Україні в кінці XIX ст., вимушені були жити з торгівлі. Проте лише 10 % з них забезпечували собі стабільне існування, решта постійно потерпала від банкрутства [21, с. 130].

Проте, згідно із рішенням створеної 14 травня 1874 р. Російської Ради право торгувати міцними напоями тільки дозволялося тільки в місцях постійної осілості, і не інакше як у власних будинках [23, арк. 1].

Згідно із «Питтєвим уставом» 1869 р. бажаючий отримати патент на торгівлю спиртними напоями зобов'язувався пред'явити Акцизному нагляду торгові документи і дозвіл на відповідний заклад осіб, які володіють закладом, то відповідно до закону від 14 травня 1874 р. бажаючий отримати патент на торгівлю спиртними напоями мав показати документ, який засвідчував його власність на будинок чи землю, де здійснюватиметься продаж міцних напій [22, арк. 6]. Проте, Управління Акцизними зборами своїм циркуляром від 9 січня 1874 р. такий порядок заперечувало, оскільки у ньому йшлося про право євреїв здійснювати торгівлю спиртним в будинках на орендованій землі (за голосливою заявою) та без документів отримувати патенти [23, арк. 7].

Таким чином, закон від 14 травня 1874 р. маючи на меті обмежити права євреїв, цілковито передав до їхніх рук торгівлю спиртними напоями, тому що євреї утримували шинки в селах тимчасово на основі короткотермінових угод з селянами і торгували в корчмах, більшою мірою, по словесних договорах в залежності від доброї волі власника, і на тривалий час закріпили за собою вигідну монополію [23, арк. 11].

Згідно із циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 2 грудня 1875 р. № 133 євреям заборонялося відкриття питтєвих закладів в орендованих приміщеннях, оскільки це не відповідало поняттю приватної власності за законом [23, арк. 12].

Проте, враховуючи той факт, що в українських губерніях існувало чиншове право, то, дотримуючись закону 1874 р., євреям дозволялося торгувати у власних будівлях, незалежно на якій землі вони побудовані – власній чи орендованій [23, арк. 12].

Оскільки в прикордонних районах Царства Польського євреї відкривали чайні заклади для продажу шипучих вод, а насправді таємно торгували спиртними напоями «на розлив», в Російській імперії статс-секретар С. Вітте запропонував ввести певні обмеження щодо відкриття таких закладів, поставивши їх у залежність від дозволу губернської адміністрації, котрій належало б надати право визначати в кожному окремому пункті, яка кількість подібних чайних, закусочних чи інших закладів могла бути дозволеною хоча б для того, щоб зменшити кількість обов'язків акцизному контролю і поліції із нагляду за такими закладами і зосередити увагу на належній кількості таких закладів [27, арк. 2].

Зміна умов торгівлі спиртними напоями не могла обійтись без зловживань. Наприклад, у Київській губернії, щоб отримати дозвіл на торгівлю використовували підставних осіб. А ще власники закусочних виробили цілу систему спостереження за появою поліції чи акцизного нагляду (біля входу наглядав хтось із сім'ї власника) [27, арк. 5]. Також передбачалося збільшити кількість нижчих поліцейських працівників – урядників [27, арк. 6].

В результаті, при розгляді вище наведених пропозицій, 9 березня 1900 р. генерал-губернатором Київської, Волинської та Подільської губерній було видано Циркуляр № 1955, за яким встановлювався дійсний нагляд за чайними та закусочними і у випадку хоча б одноразового виявлення порушень, право відкривати та закривати надавалося судовим рішенням [27, арк. 8-9].

Згідно із ст. 622 статуту про акцизні збори, виданого 1901 р., торгівля міцними напоями в місцях продажу заборонялася під час хресної ходи, та у неділю і святкові дні до закінчення святої літургії, а також в п'ятницю великоднього тижня, перший день святої Пасхи і в перший день Різдва Христового протягом цілого дня [31, арк. 29]. Також згідно ст. 424 Уставу про акцизні збори у недільні дні, напередодні свята Різдва Христового та Великодня торгівля дозволяється з години, встановленої для часу продажу – з першої години дня [31, арк. 49].

Згідно із Обов'язковими постановами Ради міністрів для закладів трактирного промислу від 15.11.1906 та 12.09.1907 р. торгівля міцними напоями «на винос» допускалася в будні дні з першого квітня до першого жовтня з восьмої години ранку до сьомої години вечора. У недільні та святкові дні торгівля дозволялася з 12.00 год. – до 17.00 год. [28, арк. 14].

Торгівля та робота працюючих в трактирних, пивних лавках та інших закладах, котрі продають їжу та напої для споживання на місці допускалася у будні дні – з 01.04. до 01.10. – з 08.00 год. – до 18.00 год., а з 01.10 – до 01.04. – з 09.00 год. – до 19.00. год. У недільні дні, храмові свята – з 12.00 год. – до 19.00 год. [29, арк. 14].

Щодо Київської губернії, то станом на 1879 р. тільки у Київському повіті налічувалося 360 закладів роздрібної торгівлі спиртними напоями, якими володіли євреї, в Бердичівському – 165, Васильківському – 407, Звенигородському – 322, Канівському – 252, Липовецькому – 80, Радомишльському – 200, Сквирському – 99, Таращанському – 105, Уманському – 119, Черкаському – 139, Чигиринському – 252. Всього: 2200 [23, арк. 109].

Варто відзначити значну динаміку розширення мережі різних закладів з продажу алкогольних напитків на початку ХХ ст. Так, у 1898 р. у Київській губернії діяло 1974 заклади з продажу спиртних напоїв [15, с. 49], у 1905 р. – 2987 [16, с. 58], у 1907 р. – 4110 [17, с. 72], і у 1908 р. – 4382 заклади [18, с. 88].

Відро горілки (хлібного вина) у Київській губернії обходилося у 2 крб. 69 коп. З них: ціна сирого спирту – 64,7 коп., ректифікація і очистка – 35,1 коп., перевезення – 20,2 коп., продаж – 29,6 коп. [14, с. 171].

Значний вплив на розвиток економіки, особливо розширення ринкових зв'язків, мала прокладена у 1876 р. Фастівсько-Знам'янська залізниця та спорудження станції Біла Церква [9, с. 104].

Будівництво залізниці Київ-Брест, що проходила через містечко Бородянку Київської губернії, зумовило розширення економічних зв'язків містечка з промисловими центрами країни а також появу невеликих підприємств, які переробляли сільськогосподарську сировину [9, с. 208]. Такий же вплив на економічне життя Броварів справило будівництво залізниці Курськ-Київ, яка пролягала через це містечко [9, с. 223].

Значну роль в економічному житті відігравала пристань на Дніпрі, у м. Ржищів Київської губернії, через яку вивозили хліб, цукор, вино, пиво, машини, а доставляли туди – сіль, ліс, мануфактуру, метал та ін. У містечку чотири рази в рік відбувалися ярмарки [9, с. 340].

Алкогольні напої були одними із найпоширеніших товарів торгівлі у Волинській губернії. У 1878 р. на Волині було 3412 місць для роздрібної торгівлі вином, кількість яких, у порівнянні з попереднім роком, збільшилася на 107. Проте безпатентна торгівля вином щороку постійно збільшувалася у зв'язку з високою ціною на патент з різними додатковими зборами для продажу і законом від 14 травня 1874 р., суть якого розкрито вище [24, арк. 28].

Незважаючи на заходи щодо заборони та відсторонення євреїв від торгівлі вином і спиртними напоями, вона залишалася у них в руках. Наприклад, з 27 питтєвих закладів м. Волочиська Старокостянтинівського повіту, двома керував єврей Мошко Клейзер, трьома – єврей Грубштейн, чотирма – єврей Грейсеров, власником інших шести питтєвих закладів був Бернобойм і ще п'ятьма та шістьма питтєвими лавками володіли євреї Валько Сигаль та Кейг Левахов відповідно [3, арк. 106–108].

Також здебільшого євреї були причетні до незаконного продажу вина. Про це свідчать архівні дані. Наприклад, справа про незаконну торгівлю вином єврея С. Берштейна [2, арк. 10], а також у 1896 р. євреї Теофішель і Клигман, без дозволу акцизного управління, займалися приготуванням та продажем вина у Волинській губернії [3, арк. 1]. Проте, до незаконних дій вдавалися не тільки євреї, а й деякі українці. Зокрема, 1897 р. у Заславському повіті Волинської губернії селяни Євдоким та Олександр Михальчишини таємно збудували винокурний завод на хуторі Цисарчишики біля с. Микулин, за що були заарештовані акцизним управлінням [4, арк. 1].

Вартість очищеного 40⁰ вина становила 7 крб. за відро, для ректифікованого спирту міцністю 57⁰ – 10 крб., міцністю 80⁰ – 14 крб., 92⁰ – 16 крб., для вина вищої очистки (столового) – 10 крб. за відро [5, арк. 15].

Зі звіту волинського губернатора дізнаємося про шляхи сполучення, які відіграли неабияку роль у внутрішній торгівлі, зазначаючи, що вони були в цей період далеко не найкращими і суттєво впливали на економічний розвиток губернії. Тому, щорічні витрати на відновлення та будівництво доріг губернії становили до 2362000 крб. До 1892 р. у губернії збудовано 91 версту під'їзних доріг на суму в 918 тис. крб., а з 1892 р., впродовж п'яти років, збудовано 450 верст, вартістю до 4295 тис. крб. У цей період Луцька міська рада просила казенну палату про встановлення на користь міста збору податків з товарів, які перевозилися через місто залізною дорогою у розмірі 0,5 коп. з кожного пуда [14, с. 173].

Найактивнішими в плані торгівлі були Житомирський, Рівненський повіти з відповідними міськими центрами. Провідними торговельними шляхами були лінії залізничних доріг – Південно-Західна, Поліська та Південна вузькоколійна залізниця, а також річки – Стир, Іква, Горинь і Случ [28, арк. 20].

Згідно зі статистичними даними «Обзорів Подільської губернії» дізнаємося про кількість закладів, у яких продавалися спиртні напої в губернії. Так, у 1890 р. таких закладів у губернії було 3871, у 1891 р. – 3733, у 1892 р. – 3682, у 1893 р. – 3600, у 1895 р. – 3148, у 1896 р. – 3019, у 1897 р. – 629, у 1899 р. – 567, у 1901 р. – 524, у 1903 р. – 662, у 1905 р. – 739, у 1910 р. – 2042 [20].

Кількість різного роду закладів – чайних, закусточних і закладів з продажу шипучих вод в Подільській губернії у 1885 р. сягала 550, при чому власниками двох сотень з них були торговцями вина в минулому. Тому губернатор пропонував зовсім заборонити відкриття подібних закладів або змусити сплачувати податки, а також заборонити відкриття таких закладів особами, які хоча б один раз таємно продавали вино [26, арк. 15].

У зв'язку із скороченням кількості винокурних заводів упродовж 1885–1886 рр. в Подільській губернії зменшилися і обсяги експорту вина з губернії. За даний період скоротилася і торгівля вином з оптових складів. Відповідно акциз скоротився на 4,7 %. Внаслідок закону, прийнятого 14 травня 1885 р. зменшувалася кількість питтєвих закладів. Проте, завдяки євреям розвивалася безпатентна таємна торгівля спиртними напоями [27, арк. 13].

Позитивним явищем для торгівлі Поділля також служили паромні переправи через річки, проте, у 1891 р., як зазначено у звіті губернатора, таких переправ у Проскуріві через не існувало [14, с. 178]. Як зазначає І. Завадська, у 1911 р. в Балтському, Могилівському, Ольгопільському та Ямпільському повітах Подільської губернії із зібраного винограду вироблено 52,400 тис. відер вина, частина якого вивозилася за межі губернії [7, с. 22].

Таким чином, організація внутрішньої торгівлі спиртними напоями в Наддніпрянській Україні мала ряд своїх особливостей, найважливішими серед яких був значний розвиток стаціонарної, магазинно-крамничної торгівлі, якою займалися відповідні товариства (Товариство виноторгівлі «Т. Христофоров і К^о») та торгові дома («Торговий дім С. Терпеловського і К. Глясса» та «Торговий дім купця С. Г. Дитинковського і К^о»), а також побудова залізниць, що значно посприяло розвитку внутрішнього ринку. Проте, лєвова частка роздрібної торгівлі алкоголем знаходилася в руках дрібних торговців, серед яких переважали особи єврейської національності.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. / Гуржій І. О. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
2. Державний архів Житомирської області, ф. 118, оп. 2, спр. 1984, 548 арк.
3. Там само, ф. 120, оп. 1, спр. 261, 3 арк.
4. Там само, спр. 262, 52 арк.
5. Там само, ф. 265, оп. 1, спр. 6.
6. Державний архів м. Києва, ф. 222, оп. 1, спр. 1, 361 арк.
7. Завадська І. М. Сільське господарство Подільської губернії в період капіталізації (другу половину ХІХ – початок ХХ ст.) / І. М. Завадська // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць. – № 3. – 2012. – С. 4–15.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1970. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»): у 26 т. / гол. ред. Тронько П. Т.) – 1970. – 746 с.
9. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1971. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»): у 26 т. / гол. ред. Тронько П. Т.) – 1971. – 791 с.
10. Кеппен П. О виноделии и винной торговли в России / П. Кеппен. – Спб., 1832. – 48 с.
11. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки ХІХ ст.) / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський між від. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 53–58.
12. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1986. – № 10. – С. 81–90.
13. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / М. Москалюк. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – 257 с.
14. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ століття / М. Москалюк. – Тернопіль: Видавництво «Рада», 2009. – 336 с.
15. Обзор Киевской губернии за 1898 год. – 134 с.
16. Обзор Киевской губернии за 1905 год. – 130 с.
17. Обзор Киевской губернии за 1907 год. – 166 с.
18. Обзор Киевской губернии за 1908 год. – 187 с.
19. Обзоры Подольской губернии. (Приложение к ежегодным отчетам Подольского губернатора). – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1889-1911 гг. – С. 22.
20. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. – Каменец -Подольск. – 1859, Изданная редакцией Подольских Губернских Ведомостей в типографии Губернского правления. – 179 арк.
21. Погребіньська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І. М. Погребіньська // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 124–132.
22. Родкевич В. Очерки по акцизно-винокурному делу / В. Родкевич. – Винница, 1911. – 146 с.
23. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 53, спр. 240, 163 арк.
24. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 532, спр. 181, 101 арк.
25. Там само, оп. 533, спр. 158, 123 арк.
26. Там само, оп. 539, спр. 219, 57 арк.
27. Там само, оп. 629, спр. 289, 17 арк.
28. Там само, оп. 636, спр. 391, 111 арк.
29. Там само, оп. 641, спр. 703, 17 арк.
30. Там само, оп. 693, спр. 382, 394 арк.
31. Там само, ф. 574, оп. 1, спр. 1552, 79 арк.

Зоряна Степник

**ВНУТРЕННЯЯ ТОРГОВЛЯ СПИРТНЫМИ НАПОЯМИ В ПРИДНЕПРОВСКОЙ
УКРАИНЕ И ТРАНСПОРТНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЕЕ РАЗВИТИЯ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX В.)**

В статье анализируются особенности организации торговли алкогольными напитками на внутреннем рынке Приднепровской Украины в указанный период и роль железнодорожного транспорта в ее развитии.

Ключевые слова: рынок, торговля, алкоголь, железная дорога, Надднепрянская Украина.

Zoryana Stepnyk

**INTERNAL LIQUOR IN DNEPER UKRAINE AND THE ROLE OF RAIL TRANSPORT IN
ITS DEVELOPMENT (THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTRY)**

This article analyzes the peculiarities of trade in alcoholic drinks in the domestic market in Naddnipranska Ukraine the period and the role of rail transport in its development.

Key words: market, trade, alcohol, railway, Naddnipranska Ukraine.

УДК 94 (438)

Наталія Григорук

**РОЛЬ ТОВАРИСТВА ВІДЕНСЬКА «СІЧ» ПІД ЧАС СЕЦЕСІЇ УКРАЇНСЬКИХ
СТУДЕНТІВ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 1901–1902 РР.**

У статті висвітлено роль товариства віденська «Січ» під час сецесії українських студентів Львівського університету в 1901–1902 рр.

Ключові слова: товариство «Січ», Відень, сецесія, український студентське товариство, Львівський університет.

Друга половина XIX – початок XX ст. стали в історії народів Габсбурзької монархії періодом виразного політичного, економічного, культурного поступу. Ці процеси зачепили і Галичину, де ситуація водночас характеризувалася загостренням українсько-польських стосунків. Чи не найбільше українсько-польське суперництво розгорнулось у сфері освіти. Вважали, що одержання знань рідною мовою є необхідною передумовою подальшого розвитку нації.

На початку XX ст. Львівському університетові довелося стати ареною запеклої боротьби української молоді за право навчання українською мовою. Ця боротьба надала рухові галицьких українців за національну вищу школу якісно нового змісту та форм. З актуалізацією в студентському русі університетського питання, що не виходило досі за рамки дискусій у порівняно вузьких колах інтелігенції та петицій до уряду, воно набрало загальнонаціонального резонансу. За аналогією з іредентизмом інших народів Австро-Угорської імперії (чехів, італійців, словенців), організований студентський рух надав могутнього поштовху розвитку українського національного життя.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі різноманітних джерел, здійснено спробу вивчення ролі товариства віденська «Січ» під час сецесії українських студентів Львівського університету 1901–1902 рр. Аналізується національно-патріотичний рух студентства на початку XX ст., його участь в боротьбі за заснування українського університету у Львові. Період 1900–1914 рр. був часом чи не найбільшої громадсько-політичної активності українського студентського руху. Справа українського університету у Львові, стала ключовою проблемою політичного життя українців в Австрії, вагомим чинником розвитку та консолідації національного руху і формування міжнародних відносин. Сецесія української молоді з Львівського університету 1901 р., належала до подій першорядного політичного значення, що тривалий час зосереджувала увагу суспільності, мобілізували її на громадсько-політичні акції. Значною мірою саме завдяки послідовності, наполегливості й розмаху боротьби студентства вимога заснування українського університету у Львові перетворилась в одне з чільних домагань національного руху та постійно фігурувала в політичних комбінаціях і на переговорах.

Мета статті полягає у виявленні впливу боротьби товариства віденська «Січ» за національний університет на початку XX ст. на формування ідеології національного руху, практичну діяльність політичних та громадських сил, розвиток українсько-австрійських взаємин. Основні завдання дослідження базуються на: аналізі стану наукової розробки теми; характеристиці основних етапів та особливостей боротьби українських студентів та викладачів Львівського університету за

національну вищу школу в 1901–1902 рр.; визначити вплив змагань за український університет в Австрії на розвиток української національної ідеї.

Це питання певною мірою знайшло відображення в різнопланових працях істориків. Вивченням участі товариства віденська «Січ» у сецесіях українських студентів Львівського університету займалися Ю. Вітошинський [1], Т. Марітчак [2], І. Куровець [3], М. Кордуба [4], Т. Батенко [5], Р. Кухар [6] та ін.

Наприкінці XIX ст. посилюються змагання за створення українського університету у Львові, що втягують у свою колію і віденську «Січ», мотивуючи її до чергових зусиль, тим паче, що товариство опанувала на той час деяка байдужість при всього чотирнадцяти дійсних членах у академічному році 1900/1901. Таким чином, виникла нагода зробити підсумки дворічних дискусій у «Січі», починаючи з 80-х рр. XIX ст., над критичним питанням заснування рідного університету в Галичині. Заходи, які проводилися на батьківщині й за кордоном завершилися загальним студентським з'їздом у Львові в 1899 р., де винесено вимогу до австрійської влади створити незалежний від польських впливів університет для українського населення. Коли справа заснування вищого навчального закладу затягувалась, провідний політичний діяч в Галичині Ю. Романчук вніс на засіданні парламенту в Відні у 1901 р. резолюцію щодо заснування окремого університету для більшості українського населення у Східній Галичині, що включала теж вимогу збільшення українознавчих кафедр у чинному тоді Львівському університеті, опанованому поляками. Гасло боротьби за власний університет у Львові, що постійно затягувалося з допомогою неприхильних до українства польських чинників, мобілізувало тепер до дії українське громадянство й усі наші студентські організації, включно з віденською «Січчю».

У 1901–1902 рр. студенти-українці Львівського університету організували сецесію – акцію припинення навчання на знак протесту проти репресивних заходів адміністрації щодо організаторів українських студентських віч та демонстрацій, а також проти закликів до погромів українського студентства.

У 1901 р. відбулося загальнослов'янське віче в справі слов'янських університетів, на яких були присутні близько 1000 студентів. На ньому до слова про обговорення українського університету не було допущено речника «Січі», однак це не завадило газеті «Руслан» звинуватити «Січ» в тому, що вона пасивно поставилася до справи українського університету, не виступивши на вічі. Зараз ми вже не можемо впевнено сказати, яка була справжня роль «Січі» у цій справі, однак зауважимо, що Відень в цілому і «Січ», зокрема погано впливали на галицьких студентів і особливо на львівських, де студентський рух був найбільш активним. Та й З. Кузеля констатує, що «січовики завинили в тій справі однак причин невдачі треба було шукати не в байдужості, а в негативній «політиці «Січі», від якої відводив ще Драгоманов, заохочуючи до активної боротьби» [7, арк. 24–25].

До зближення зі слов'янами у січовиків не дійшло, вони і далі називали їх «панславістами» та «голотою». «Січ» висить у воздуху, бо до Слав'ян йти не хоче, а між німців не може!» [7, арк. 25].

19 листопада 1901 р. на загальному вічі українські студенти висловили недовіру університетському сенату та окремим професорам, вимагали заснування окремого українського університету. Внаслідок тенденційного слідства, проведеного університетським сенатом, з навчального закладу було виключено п'ять українських студентів, як ініціаторів листопадового віча та демонстрацій. У відповідь на дії адміністрації українські студенти скликали 1 грудня 1901 р. нове віче, на якому ухвалили рішення залишити університет.

Сецесія 440 українських студентів львівського університету в 1901 р., що виїхали в кількості (305 осіб) продовжити студії за кордоном, зміцнила теж ряди січової громади у Відні. «Січ» підтримала резолюцію Ю. Романчука внаслідок публічного виступу в столиці на захист освітніх й національних прав, які не надавалися українцям пропольським урядом. Січове товариство влаштує цілу низку нарад, прилюдних зборів, рефератів і доповідей про причини бойкоту львівського університету українцями, з метою підтримки на віденському терені ідеї створення навчальної установи для їхнього населення. Досить великим успіхом треба назвати велике віче, організоване 26 листопада 1901 р. у Відні на яке «Січі» вдалося зібрати понад 300 осіб, між учасниками було багато іноземців і майже всі депутати [8, с. 45].

У «Січі» виникає рух із приїздом групи українських львівських студентів з Т. Меленем, М. Лозинським, Р. Перфецьким та ін. 9 листопада 1901 р. на загальних зборах головою став Т. Мелень (1879–1915 рр.), а з 9 лютого 1902 р. на голову товариства обрано доктора Р. Перфецького (1880–1944 рр.), майбутнього голову західноукраїнського товариства Ліги Націй. Тим часом, у Львові мужніла справа вільного українського університету, «Січ» організувала свою акцію у цій справі: подала петицію до державної Ради і скликала кілька віч і зборів [7, арк. 24]. Січовики намагалися популяризувати ідею українського університету і між слов'янами, але тут давали про себе знати колишні розірвані з ними стосунки.

Пожвавлення діяльності в «Січі» припадає на приїзд великої групи львівських сецесіоністів 12 січня 1902 р. [2, с. 156]. Січовики організували зустріч біля Північного залізничного вокзалу у Відні, бо на вокзал поліція великої української колонії не допустила. Після такої маніфестації утворюється в «Січі» окремий комітет для продовження розпочатої раніше акції серед іноземців з метою їх підтримки заснування українського університету в Галичині. Нове піднесення товариства відбувається під час сецесії української молоді з львівського університету. 12 січня 1902 р. сецесіоністи приїхали до Відня (близько 300 осіб) і почали записуватися до «Січі». Тільки в перші два дні записалося 305 українців – 171 теолог, 80 правників, 48 філософів, 6 медиків ... «Січ» утворила окремий комітет [7, арк. 26].

Для обговорення питань заснування університету, на другий день, після приїзду, скликано нараду, на якій вирішили провести віче у Відні, на яке запрошувалися слов'яни і німці. Проте поліція не дозволила його проведення. Після невдалих прохань допомоги у секретаря віденського університету Брокгаузена, доктор Є. Косевич, Т. Мелень і З. Кузеля скликали збори, запросивши усі студентські організації за винятком москвофілів. Та й це не вдалося січовикам, оскільки близько 30 росіян на чолі не забажали звільнити зал, де, за домовленістю з господарем, мали пройти згадані збори і січовики змушені покинули зал під російські співи [7, арк. 27]. Подібні акції росіян повторювалися і надалі, окрім того до них залучився ще й «Кружок любителів руського язика» на противагу їм товариство «Зоря» та деякі польські товариства стали на боці січовиків.

Віче «Січі» вдалося провести під гаслом «надзвичайних зборів», оминаючи перешкоди москвофілів та віденської поліції. Вони були більш схожі на збори і розпочалися 4 лютого виконанням пісні «Ще не вмерла Україна». Далі слово для короткої промови взяв головуючий Т. Мелень. З резолюцією зборів виступив студент права Є. Косевич. Враховуючи її вагомість, текст подаємо повністю і без змін: «Українська студентська молодь, що зібралася на надзвичайних загальних зборах «Січі» у Відні 4 лютого 1902 року 1) домагається рішучо як найшвидшого самостійного українського університету у Львові; 2) підносить з натиском, що події, які її приневолити в обороні потоптаної чести українського народу покинути львівський, а перенестися на віденський університет, вважає актом пановання насилля і безправства, против якого як доси, так і надалі боротися не перестане; 3) заявляє, що вважаючи домагань основаня самостійного українського університета за свій найширший постулят, жадає тим часом безпроволочного переведеня повної рівноправности української мови і креовання паралельних з польськими катедр з українською викладовою мовою на всіх виділах львівського університета, яко одиноке може уможливити її поворот до краю; 4) визиває загал товаришів-українців на всіх австрійських університетах до як найенергійнішого ведення дальшої боротьби в тім напрямі, а коли б дотеперішній спосіб показався недостаточним, взятися за найрадикальніші способи борби, хоч би в сій борбі прийшлося їй навіть зовсім зрезигнувати з університетських студій; 5) висказує своє невдоволене українським послам за їхню нерішучу акцію в справі основаня українського університета і управильнення відносин на львівським університеті і визиває їх до як найенергійнішої акції в університетській справі» [5, с. 41–42].

Доповнення до цієї резолюції висунув студент теології М. Галушинський, запропонувавши ще один пункт: 6) «висказує тим бувшим товаришам, які не потрапили стати в обороні потоптаних національних справ і солідарно виступити з львівського університета, найглубшу погорду, відмовляє їм всяких товариських прав, а їхнє признаване до української суспільности вважає узурпацією» [5, с. 42].

Заключний пункт сформулював Є. Косевич: 7) «висказує свою погорду кацапам за їхнє провокаційне і на скрізь нікчемне поведене» [9, арк. 77–78].

Цей документ, при всій неоднозначності самої сецесії, найбільш повно відтворює настрої цього часу. Не знаємо, яке він справив враження на українську громаду, але сецесія почала затихати. Січовики не могли провести вечорниць в честь М. Драгоманова, бо противились тому теологу, пам'ятаючи його ідеологічний напрямок. Сецесіоністи все менше цікавилися «Січчю» і записувалися до неї неохоче, заходили до товариства тільки з власної потреби, зате найчастіше їх можна було зустріти в «Кафе Віхн» та в інших кав'ярнях. Акція закінчилася у липні 1902 р., коли на з'їзді української молоді у Львові, прийнято рішення про повернення українців до Львівського університету [5, с. 42].

Тут належить відзначити, що «Січ» проводила акції виключно з національного інтересу, не сподіваючись на будь-яку вигоду для себе від прибуття сецесіоністів чи реакції місцевого населення на розголос, який вони здійснили. Збільшення кількості членів «Січі» зумовлений прибуттям львівських студентів був незначний, бо тільки невелика їх частина вступила до товариства і мало хто з них працював у ньому. Це пояснюється й обставиною, що новоприбулі надіялися на успіх загальних заходів за свій університет у Львові, тому й вважали, що їхній побут у Відні короткотривалий і вже незабаром вони повернуться на батьківщину під знаком перемоги за

справедливу справу. Сподіваючись повернутися на рідну землю, більшість сецесіоністів трималася осторонь організаційних дій «Січі», зосереджуючись на обов'язках нових студентів віденського університету. Уже наприкінці літнього семестру, не дочекавшись успіху, вони виїхали з Відня, до якого вже ніколи не повернулись. Проте деякі з них залишилися, стали членами «Січі» і зміцнили її проріділі ряди своєю цінною співпрацею.

Отже, конкретних наслідків сецесія не мала, оскільки австрійський уряд ігнорував вимоги студентів. Проте позитивним наслідком сецесії була популяризація в австрійському парламенті ідеї заснування українського університету. Сецесія мала і негативні наслідки, позаяк призвела до послаблення організованого українського студентського руху.

Список використаних джерел

1. Вітошинський Ю. Взаємини Віденської «Січі» з чужинцями / Ю. Вітошинський // Над синім Дунаєм: ювілейний збірник Українського академічного товариства «Січ» у Відні / за ред. О. Грицяя і Т. Марітчака. Відень, 1932. – 191 с. 2. Марітчак Т. Минуле віденської «Січі» / Т. Марітчак // Над синім Дунаєм: ювілейний збірник Українського академічного товариства «Січ» у Відні / за ред. О. Грицяя і Т. Марітчака. Відень, 1932. – С. 155–158. 3. Куровець І. «З мого січового минулого» / І. Куровець // Над синім Дунаєм: ювілейний збірник Українського академічного товариства «Січ» у Відні / за ред. О. Грицяя і Т. Марітчака. – Відень, 1932. – С. 44–45. 4. Кордуба М. «Січові гості» / М. Кордуба // Над синім Дунаєм: ювілейний збірник Українського академічного товариства «Січ» у Відні / за ред. О. Грицяя і Т. Марітчака. Відень, 1932. – С. 28–35. 5. Батенко Т. «Історія Віденської «Січі» // Т. Батенко. – Республіканець. – Ч. 4. – Березень. – 1993. – С. 41–42. 6. Кухар Р. Віденська «Січ»: історія Українського Академічного Товариства «Січ» у Відні (1868–1947) / Р. Кухар. – Київ, 1994. – 187 с. 7. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 834, оп. 1, спр. 115, арк. 24–27. 8. Січ: Альманах в пам'ять 30-их роковин основання товариства Січ у Відні (1868–1898). – Львів, 1898. – 241 с. 9. ЦДАЛ України, ф. 834, оп. 1, спр. 115, арк. 77–78.

Наталья Григорук

РОЛЬ ОБЩЕСТВА ВЕНСКАЯ «СИЧ» ВО ВРЕМЯ СЕЦЕССИИ УКРАИНСКИХ СТУДЕНТОВ ЛЬВОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В 1901–1902 ГГ.

В статье освещена роль общества венская «Сич» во время сецессии украинских студентов Львовского университета в 1901–1902 гг.

Ключевые слова: общество «Сич», Вена, сецессия, украинский студенческое общество, Львовский университет.

Nataliya Hryhoruk

ROLE OF THE COMPANY VIENNA «SICH» DURING UKRAINIAN STUDENTS SECESSION LVIV UNIVERSITY IN 1901–1902

The article highlights the role of the Vienna Society «Sich» while secession Ukrainian Lviv University students in the 1901–1902.

Key words: Company «Sich», Vienna Secession, Ukrainian Student Society, Lviv University.

УДК 94(477)

Іван Янюк

ОСНОВНІ ФІНАНСОВІ ПОКАЗНИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРЦЕЛЯЦІЙНОГО ТОВАРИСТВА «ЗЕМЛЯ» У ЛЬВОВІ УПРОДОВЖ 1907–1914 РР.

У статті проаналізовано основні фінансові показники та особливості організації діяльності парцеляційного товариства «Земля» у Львові в період від його заснування – до початку Першої світової війни. Аналіз фінансових показників здійснено на основі бухгалтерських документів товариства, а дані про організацію діяльності взято із протоколів засідань керівних органів парцеляційного товариства «Земля».

Ключові слова: парцеляція, загальні збори, баланс, уділ, маєток.

Актуальність питання фінансових показників та особливостей організації діяльності парцеляційного товариства «Земля» у Львові полягає у тому, що ця тематика залишається практично не розкритою в українській історичній науці.

Наукова новизна дослідження полягає у залученні не досліджуваної раніше джерельної бази, а також вивченні проблем, які раніше не були розкриті українською історичною наукою.

Мета дослідження – узагальнити, систематизувати та проаналізувати економічні та організаційні процеси, які відбувалися у парцеляційному товаристві «Земля» у Львові в зазначений час.

Питання економічного розвитку українських земель в цей період досліджували І. Василик [1] В. Виздрик [2], І. Витанович [3], О. Горовий [4], С. Злупко [5], З. Комаринська [6], Б. Лановик [7], К. Левицький [8], М. Шульський [9]. Але окресленій проблемі достатньої уваги не було приділено.

Автор цієї статі у своїх попередніх публікаціях висвітлив деякі питання, що стосуються задекларованої теми. Це, зокрема, особливості структури парцеляційного товариства «Земля» у Львові [10] та умови функціонування і основні напрями діяльності товариства у довоєнний період [11].

Джерельною базою дослідження є матеріали фонду 845 «Кооперативний банк «Земля», м. Львів» Центрального державного історичного архіву України в м. Львові [12–17].

Таким чином, можна констатувати, що джерельна база окресленої проблеми в українській історіографії практично не використовувалася, це питання залишається практично не висвітленим в історичній науці.

Важливе місце у функціонуванні будь-якої інституції, а тим більше господарської, мали організаційні зібрання, які формували як стратегію і формували перспективи розвитку організації, так і тактику дій у складних умовах економічного розвитку. Виходячи з цього контексту, чільне місце відводилося саме загальним зборам товариства «Земля», яких в зазначений період відбулося п'ять. Власне, ухвали яких і сприяли як поступовому розвитку інституції, так і зростанню прибутків від кількості уділів її членів.

Перші звичайні загальні збори відбулися у приміщенні товариства 11 березня 1909 р. Їх відкрив голова наглядової ради, професор Р. Залозецький. Було заявлено, що збори відбувалися відповідно до параграфу 47 статуту товариства та була присутня достатня кількість членів товариства для забезпечення кворуму. Секретарями зборів призначено О. Бариляка та А. Говиковича [12, арк. 2]. Після заслуховування протоколів з попередніх зборів зачитано звіти ради директорів та наглядової ради за перший адміністративний рік. Окрім того подано звіт ревізії комісії Ревізійного союзу українських кооператив (далі – РСУК). До речі, ревізія відбувалася товаристві упродовж 6–7 червня 1908 р. [12, арк. 2]. Від імені ревізійної комісії виступив К. Волянський. Збори прийняли звіти одностайно, а також передали питання зведення річних балансів на розсуд наглядової ради та ради директорів товариства «Земля» [12, арк. 2].

Наглядова рада запропонувала з прибутку виплатити дивіденди членам товариства у сумі, що дорівнювала 6 % від вартості уділу. Решту суми пропонувалося перерахувати на рахунок резервного фонду. Загальні збори підтримали цю пропозицію [12, арк. 2 зв.]. У 1909 р. розпарцельовано маєтки, загальна площа яких становила 2529 моргів [13, арк. 2]. Після цього розпочалися вибори п'яти членів наглядової ради та трьох членів ревізійної комісії. Голосування відбувалося картками [12, арк. 2 зв.]. За результатами голосування членами наглядової ради стали В. Бачинський – директор Крайового союзу Кредитового у Львові, Т. Войнаровський – депутат парламенту, І. Кивелюк – депутат Сейму, Ю. Мудрак – інженер (м. Львів, І. Кокорудз – професор м. Львів) [12, арк. 2 зв.]. Членами ревізійної комісії обрано: К. Волянського, суддю-пенсіонера та управителя товариства «Дністер» у Львові, М. Сіяка – управителя Галицького

намісництв у Львові (обоє переобрані на другий термін), вперше було обрано до складу ревізійної комісії О. Бариляка – чиновника «Ustredni Banka» у Львові [12, арк. 2 зв.].

Для друку документації парцеляційне товариство «Земля» користувалося послугами друкарні Івана Айхельберга, яка розташовувалася за адресою м. Львів, вул. Ринок, 10 [13, арк. 1]. До речі, з 1912 р. вона на своїх друках ставила помітку «Дім Просвіти» [15, арк. 1].

4 квітня 1910 р. в приміщенні товариства відбулися другі загальні звичайні збори товариства [13, арк. 4 зв.]. Збори відкрив голова наглядової ради товариства Р. Залозецький. Він заявив, що збори відкриті відповідно до положень статуту товариства і що на них зафіксовано кворум, необхідний для визнання їх легітимності. Секретарями зборів обрано Ю. Савчака та І. Туркевича [13, арк. 4 зв.]. Першим в порядку денному зборів були звіти ради директорів та наглядової ради за другий адміністративний рік [13, арк. 4 зв.]. У звіті йшлося про те, що у 1910 р. піддано парцеляції 5 маєтків, загальна площа яких становила 3233 моргів [14, арк. 2].

Товариство «Земля» мало певні проблеми з обіговими коштами, тому час від часу користувалося кредитами. З 1910 р. парцеляційне товариство «Земля» користувалося кредитними послугами «Крайового союзу кредитового», «Дністра», «Земельного Банку іпотечного», «Центрального банку чеських щадниць» та «Руської щадниці» [14, арк. 2]. Однак з 1912 р., зважаючи на не вигідні умови, припинило отримувати кредити у «Центрального банку чеських щадниць» [16, арк. 2].

13 квітня 1911 р. відбулися треті загальні звичайні збори парцеляційного товариства «Земля». Збори відкрив голова наглядової ради товариства Р. Залозецький. У 1911 р. він став «власителем реальності у Львові», при цьому продовжував викладати у Львівській політехніці [15, арк. 1 зв.]. Р. Залозецький заявив, що збори відкриті відповідно до положень статуту товариства і що на них зафіксований кворум, необхідний для визнання їх легітимності. Секретарями зборів обрано М. Заячківського та А. Гладишевського [14, арк. 5].

Четверті загальні звичайні збори товариства відбулися 27 квітня 1912 р. у приміщенні парцеляційного товариства «Земля» [15, арк. 5]. Збори відкрив голова наглядової ради товариства Р. Залозецький, наголосивши на необхідному кворумі. Секретарі зборів – Ю. Мудрак та А. Гладишевський. На цих загальних звичайних зборах голова наглядової ради Р. Залозецький склав свої повноваження, а на цю посаду обрано Ю. Федусевича [15, арк. 5].

26 березня 1913 р. в приміщенні товариства відбулися п'яті загальні звичайні збори парцеляційного товариства «Земля». Збори відкрив голова наглядової ради товариства Р. Залозецький. Зібрання відбувалося у відповідності до положень статуту щодо кількості присутніх. Секретарями зборів обрали В. Дидинського та В. Мацькевича [16, арк. 4 зв.]. На зібранні наголошувалося на тому, що за шість рр. діяльності основні показники діяльності парцеляційного товариства «Земля» значно змінилися на краще. Так, якщо станом на 31 грудня 1908 р. інституція задекларувало 150 уділів на суму 41 тис. крон. Всього у товаристві на той момент було зареєстровано 138 членів [12, арк. 1]. За шість рр. довоєнної діяльності товариства кількість членів зросла до 637 осіб, а уділів до 807. Вартість земельних ділянок товариства у 1913 р. становила 165,6 тис. крон [17, арк. 3]. Статутний фонд зріс із 82 тис. крон у 1908 р. [12, арк. 1] до 331,2 тис. крон у 1913 р. [17, арк. 3]. У 1908 р. до товариства входили 58 представників інтелігенції, 22 священника, 47 селян та 11 юридичних осіб. Всього налічувалося 138 членів товариства [12, арк. 1].

До 1913 р. кількість членів товариства зросла до 637. Зокрема, кількість селян збільшилася – до 506, юридичних осіб – до 14 [17, арк. 3]. У 1912 р. до товариства вперше приєдналися сільські громади. Їх було три [16, арк. 2]. Така ж їх кількість і залишалася до початку війни [17, арк. 3]. Вартість уділів залишалася стабільною. Змінилася лише їх кількість. Цікаво, що кількість дорогих уділів (вартістю 500 крон) зменшилася із 40 у 1908 р. [12, арк. 1] – до 14 у 1913 р. [17, арк. 3], натомість зросла кількість дешевших уділів (200 крон) із 110 у 1908 р. [12, арк. 1] до 793 – у 1913 р. [17, арк. 3]. Це можна пояснити тим, що на надзвичайних загальних зборах ства, які відбувалися 25 березня 1909 р. зменшено обов'язковий членський внесок до 200 крон [12, арк. 1], відповідно, членом товариства можна було стати, придбавши лише один дешевий уділ.

Резервний фонд зріс із 690 крон у 1908 р. [12, арк. 1] – до 18,1 тис. крон у 1913 р. [17, арк. 3]. Варто зазначити, що з 11 березня 1909 р., коли на перших загальних зборах товариства, прийнято відповідне рішення, що увесь прибуток, що перевищував 6 % від вартості уділів, ця сума йшла на виплати дивідендів, перераховувався у резервний фонд [12, арк. 2 зв.]. Станом на 1 березня 1909 р. у власності товариства перебували три маєтки площею 1741 моргів. Прибуток за адміністративний 1908 р. становив 12115,92 крони [12, арк. 1]. У 1913 р. видатки товариства переважали прибутки. З 1912 р. спостерігається тенденція падіння обсягів вкладів. В обігу товариства у 1913 р. знаходилася земля площею 4523 морги [17, арк. 3].

Отже, за час своєї діяльності парцеляційне товариство «Земля» добилося значних успіхів, як в організаційному, так і в економічному плані. Загальні збори товариства упродовж цих рр. відбувалися на основі статуту у строгій відповідності із його основними положеннями. На кожних

зборах звітувала ревізійна комісія та розподілялися прибутки товариства. Також обов'язково переобиралися ті члени керівних органів чий термін перебування на посаді закінчувався. При цьому далеко не завжди діючому керівнику вдавалося переобиратися, що свідчить про демократичність управління, що збори не були фікцією, а дійсно були органом вираження інтересів членів товариства. Зростали й основні фінансові показники, так кількість уділів зросла більше ніж в'ятеро, а вартість ділянок зросла втричі. Більше ніж у п'ять разів зросла кількість членів товариства. Залучалися юридичні особи, а з 1912 р. і цілі села вступали до парцеляційного товариства «Земля». Це свідчило про успіх товариства і зростання його популярності. Однак у функціонуванні товариства були й проблеми, що пов'язувалося з 1912 р., з часом, коли товариство отримувало негативну динаміку в зростанні прибутків. Ця проблема так і не була повною мірою розв'язання через початок Першої світової війни.

Список використаних джерел

1. Василик І. Участь галицьких правників у створенні українських економічних і фінансових установ в кінці XIX на початку XX століття [Електронний ресурс] / І. Василик // Pravotoday. – 2011. – Режим доступу: <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/publications/pub-495/>.
2. Виздрик В. Польська аграрна реформа та її реалізація у 20-х рр. XX ст. на західноукраїнських землях / В. Виздрик // Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 150–155.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.
4. Горовий О. Історико-географічні передумови інвестування господарства Галичини в другій половині XIX ст. – поч. XX ст. / О. Горовий // Часопис соціально-економічної географії. – 2014. – № 16. – С. 206–210.
5. Злупко С. Економічна історія України / С. Злупко. – Київ: Знання, 2006. – 367 с.
6. Комаринська З. Банки та банківська справа в Західній Україні / З. Комаринська // Вісник НБУ. – 2000. – С. 58–61.
7. Лановик Б. Економічна історія України і світу / Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко. – Київ: Вікар, 1999. – 737 с.
8. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів / К. Левицький. – Львів: Друкарня О Василян, 1926. – 736 с.
9. Шульський М. Роль духовенства у розвитку кооперації в Галичині / М. Шульський // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Економіка. – 2013. – № 21. – С. 291–296.
10. Янюк І. Структура і організація управління парцеляційного товариства «Земля» у Львові (1907–1923 рр.) / І. Янюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2015. – № 1. – С. 56–60.
11. Янюк І. Основні напрямки діяльності парцеляційного товариства «Земля» у Львові напередодні Першої світової війни (1907–1914 рр.) / І. Янюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2015. – № 2. – Ч. 1. – С. 112–116.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України), ф. 845, оп. 1, спр. 116, 28 арк.
13. ЦДАІЛ України, ф. 845, оп. 1, спр. 124, 39 арк.
14. Там само, спр. 126, 50 арк.
15. Там само, спр. 129, 63 арк.
16. Там само, спр. 134, 29 арк.
17. Там само, спр. 138, 71 арк.

Иван Янюк

ОСНОВНЫЕ ФИНАНСОВЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ И ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАРЦЕЛЯЦИОННОГО ОБЩЕСТВА «ЗЕМЛЯ» ВО ЛЬВОВЕ В 1907–1914 ГГ.

В статті проаналізовані основні фінансові показники та особливості організації діяльності парцеляційного общества «Земля» во Львові в течение от времени его основания – до начала Первой мировой войны. Анализ финансовой деятельности общества базируется на основе его бухгалтерских документов, а информация об организации деятельности взята из протоколов заседаний органов руководства парцеляционного общества «Земля».

Ключевые слова: парцеляция, общее собрания, баланс, удел, хозяйство.

Ivan Yaniuk

THE MAIN FINANCE INDICATORS AND PECULIARITIES OF ORGANIZATION OF THE ACTIVITY OF PARCELING SOCIETY «ZEMLIA» IN LVIV 1907–1914

In the article the main finance indicators and peculiarities of organization of the activity of parceling society «Zemlia» in Lviv during the period from its founding to the beginning of the World War I are analyzed. The analysis of finance indicators is realized on the basis of account documents. The data concerned to organization of the activity was taken from meeting' minutes of the leading bodies of parceling society «Zemlia».

Key words: parceling, general meeting, balance, lot, estate.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

**ХІМІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження особливостей хімічної промисловості українських губерній Російської імперії на початку ХХ ст.

Ключові слова: хімічна промисловість, губернія, Україна, Російська імперія, продукція.

Хімічна промисловість в Україні почала помітно розвиватися лише на початку ХХ ст. Вона була найбільш поширена на Донбасі, поблизу джерел сировини і палива. Саме тут було зосереджене майже все виробництво кислот, солей, скляна і вся коксобензолна промисловість [9, с. 37–38]. До групи хімічної промисловості також потрібно віднести поташні і селітрові заводи. В досліджуваний період ця промисловість не мала серйозного значення в народному господарстві. Раніше селітрові заводи становили значну частину промисловості, проте поступово почали занепадати [1, с. 26].

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових проблем розвитку хімічної промисловості в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст.

Виходячи із мети, поставлено завдання дослідити механізм формування і функціонування хімічної промисловості в досліджуваний період.

Над даною проблематикою працювали такі дослідники, як І. Гуржій [2], В. Камерницький [4], С. Карманов [5], М. Москалюк [6–8], О. Нестеренко [9], О. Плакіда [10] та ін. У своїх працях вони досліджували окремі аспекти розвитку хімічної промисловості, такі, як становище, джерела формування робітників, наводили загальну характеристику в окремих губерніях. Виходячи із цього, стаття передбачає детальніше охарактеризувати особливості становлення та розвитку хімічної промисловості в українських губерніях Російської імперії, порівняти особливості розвитку галузі з Росією та зробити певні узагальнення і висновки.

У 1890 р. в усій Росії виготовлено 18 млн пудів коксу, з яких на Південь припадало 17 млн пудів. У 1900 р. виробництво коксу в Росії збільшилося до 137 млн пудів, з яких Південь виготовив 136,3 млн пудів [2, с. 25]. Донбас продовжував і надалі залишатися єдиним центром у країні з виробництвом коксу: в 1913 р. його вироблено тут 269,3 млн пуд. (99 % загальноросійського випуску). Середньомісячна кількість діючих коксових печей наприкінці 1912 р. становила 4796. Вони були розміщені на 26 кам'яновугільних і 7 заводських підприємствах.

Помітне зрушення у своєму розвитку зробила нова галузь – коксохімія [3, с. 394]. При коксуванні кам'яного вугілля, крім коксу, одержують також коксовий газ, з якого добувають ряд цінних хімічних продуктів. Про велику цінність хімпродуктів коксування було відомо в Росії ще в першій половині ХІХ ст. Їхнє промислове виробництво в значних масштабах почало розвиватися в нашій країні значно пізніше, ніж виробництво самого коксу [10, с. 43].

Перший у Росії коксобензолний завод споруджено у 1889 р. на Щербинівському руднику (Бахмутський повіт Катеринославської губернії). При 40 коксових печах системи Кнаб-Карве французьким акціонерним товариством «Карбонізація» збудовано хімічне підприємство. На ньому одержували первинні продукти виробництва – аміачну воду, нашатирний спирт, сирий бензол та кам'яновугільну смолу, а також вторинні (після переробки) – чистий бензол, гудрон (пек) та ін. У 1889 р. тут випущено бензолу, гудрону та аміачної води на 200 тис. крб., проте вже в наступному р. – лише на 120 тис. Основною причиною скорочення виробництва було те, що продаж хімічних продуктів німецькими фірмами за демпінговими цінами позбавив завод ринків збуту. Щербинівський коксобензолний завод незабаром змушений був відмовитися від виготовлення спочатку чистого бензолу, а потім й інших видів продукції. Він продовжував виготовляти аміачну воду для содового заводу (був розташований на станції Переїзній) та нашатирний спирт [10, с. 43]. Збудований на базі вітчизняного бензолу Кінешмський завод Російського бензолоанілінового товариства також не витримав конкуренції німецької коксобензолної промисловості і в 1902 р. почав переробляти бензол, який імпортували з Німеччини [4, с. 94].

Причина комерційної невдачі Щербинівського коксобензолного заводу полягала у тому, що всі фарбові фабрики Росії – основні споживачі бензолу – фактично були філіями німецьких фарбових підприємств і одержували від них відповідну сировину. Їх конкуренція знищила перше коксобензолне підприємство Росії.

Головними стримуючими чинниками спорудження печей з вловлювання хімпродуктів коксування, крім відсутності захисту галузі від конкуренції закордонних підприємств, були також:

недостатність відповідної вітчизняної будівельної бази; упередження багатьох підприємців, що вловлювання хімпродуктів сприяє погіршенню якості коксу; більша вартість цих печей порівняно з тими, які не уловлювали хімпродуктів [10, с. 43].

З цих та інших причин лише в 1905 р. відбувся необхідний поворот на користь утилізації хімпродуктів коксування. У 1908 р. установки вловлювання цих продуктів мали чотири акціонерні товариства України, у 1909–1912 рр. – шість. Упродовж 1912–1913 рр. введено в дію хімзаводи ще на чотирьох кам'яновугільних рудниках та металургійних заводах. У 1913 р. в Україні налічувалося вже 10 заводів по уловлюванню хімпродуктів коксування, які належали дев'ятьом акціонерним товариствам [10, с. 43].

Продаж хімпродуктів коксування в Росії поступово ставав вигідною справою. В зв'язку з цим бельгійські фірми «Е. Коппе», «Олів'є Піетет», а також німецькі «Генріх Копперс і К» і «Коллен» у 1910–1913 рр. уклали з кам'яновугільними металургійними підприємствами контракти на будівництво коксових печей з утилізацією побічних продуктів на незвичних умовах: фірми зобов'язувалися будувати за свій рахунок коксові установки виключно за право уловлювання і утилізації впродовж 10 рр. побічних продуктів коксування. Реалізація продукції провадилася за такими високими цінами, що капітали, витрачені на побудову коксових установок, швидко окуповувалися і фірми одержували великі прибутки [10, с. 43–44].

У 1910 р. німецька фірма «Генріх Копперс і К» уклала договір з південноросійським Дніпровським металургійним товариством на свій рахунок на Кадіївському руднику 160 коксових печей системи Г. Копперс, а пізніше збільшила їх кількість до 240 виключно за право уловлювати, переробляти і реалізувати хімпродукти коксування упродовж 10 рр. Після цього фірма зобов'язувалася передавати товариству хімстановку безкоштовно. Кадіївський завод щор. виробляв 180 тис. пудів сирого бензолу [10, с. 44]. Будівництво нового бензольного підприємства в нашій країні було здійснено через 22 роки після пуску Щербинівської установки.

У 1911 р. бельгійська фірма «Е. Коппе» розпочала спорудження другого заводу вловлювання хімпродуктів з бензольним відділенням при Петровському металургійному заводі російсько-бельгійського товариства. Підставою для цього була, очевидно, угода з німецькими фірмами, які напередодні війни мали потребу в імпорті бензолу: весь 90 % бензол цих установок вивозився в Німеччину. Умови спорудження коксової і хімічної установки та право утилізації хімпродуктів на Петровському заводі були аналогічні договору фірми Копперс [10, с. 44].

Іноземні фірми прагнули будувати в Росії коксові печі застарілих конструкцій, ухилялися впроваджувати останні досягнення науки і техніки в цій галузі. А ще гіршим було те, що одержані хімпродукти, дефіцитні на той час, вони у значних обсягах вивозили за кордон. Це завдавало величезної шкоди народному господарству, позбавленому можливості використовувати усі вигоди коксохімічного виробництва. Недалекоглядність царського уряду та російських капіталістів виявлялася ще й у тому, що після закінчення терміну угод вітчизняні підприємства одержували зношені і технічно застарілі основні фонди. Разом з тим, імпорт устаткування для коксохімічних заводів уряд дозволяв провадити на пільгових умовах. Внаслідок цього коксохімічні підприємства будувалися з імпортних матеріалів, що ставило галузь у залежність від західних держав [10, с. 44–45].

Незважаючи на вказані несприятливі чинники, виробництво хімпродуктів коксування в Україні у довоєнні роки зростало швидкими темпами. Упродовж 1910–1913 рр. випуск коксу в печах з рекуперацією зріс у 3,6 рази, тоді як загальне виробництво його збільшилося у 1,7, а вихід кам'яновугільної смоли – у 3,7, пеку – у 4 рази. Всього на початку ХХ ст. в Україні вироблялося близько 99 % загальноросійського випуску коксу та 100 % хімпродуктів коксування [10, с. 45].

В цілому Росія дуже відставала в розвитку виробництва хімпродуктів коксування у порівнянні з Німеччиною, про що свідчать дані за 1911 р. у таблиці 1.

Таблиця 1

Виробництво хімічних продуктів у Росії та Німеччині у 1911 р.

Вид продукції	Росія	Німеччина
Сирий бензол	3,8	1058,4
Антрацен	–	258,9
Сирий нафталін	–	1708,9
Важкі масла	160,1	20576,1
Пек	203,9	31604,1

[10, с. 45].

Наведені дані свідчать про те, що розглянута галузь промисловості в Росії перебувала у зародковому стані. По-перше, в країні дуже мало було коксових печей з рекуперацією (наприклад, у 1910 р. їх налічувалося 313 проти 19 тис. у Німеччині) [5, с. 24]. По-друге, через недосконалість техніки переробки продуктів й вловлювання провадилося неповно. В результаті, за існуючими

підрахунками, через невикористання хімпродуктів коксування Росія лише в 1911–1916 рр. втратила майже 60 млн крб. золотом [10, с. 45].

Про загальне зростання кількості заводів вловлювання хімпродуктів коксування свідчать такі дані: якщо у 1913 р. їх діяло 10, то у 1916 р. – вже 15. Крім того, будувалися ще 5 хімустановок [10, с. 47].

У пореформений період значного розвитку в українських губерніях набула соляна промисловість. Розвиваючись хвилеподібно, добування кам'яної, самосадної і виварної солі в Росії неухильно зростало. Так, якщо в 1880 р. воно становило 47,6 млн пудів, то в 1890 р. – вже 84,9 млн пудів. В Україні основними місцями добування солі були Катеринославська (кам'яна і виварна сіль), Херсонська (самосадна), Таврійська (самосадна) і Харківська (виварна) губернії. У 80-х рр. XIX ст. у цих губерніях було добуто різної солі 12,9 млн пудів, або 27 % загального видобутку її в Росії, а в 90-х – 40,7 млн пудів, або 48 % [2, с. 27–28].

Особливо швидко зростало видобування солі на Донбасі, який був зручно розташований біля залізниці. За 8 рр. (1890–1897 рр.) добування кам'яної солі тут зросло з 10,7 млн – до 18,9 млн пудів. Всього ж добуто в Україні та Бессарабії різна сіль у 1897 р. становила 46,5 млн пудів, або близько 50 % виробництва її в Росії [2, с. 28].

Содова промисловість українських губерній була розташована в Лисичанську та поблизу Слов'янська. Тут виготовлялася майже вся кількість соди, споживана в імперії [9, с. 38].

У Київській і Волинській губерніях були розташовані фарфорові і фаянсові заводи, в Київській і Чернігівській – сирникові, в Херсонській – миловарні заводи [9, с. 38].

Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. Поділля охопила «фосфоритна лихоманка». У Жмеринці збудували суперфосфатний завод, але родовище швидко вичерпалося. Імпорт мінеральних добрив зруйнував у зародку цей вид промисловості [11, с. 212].

Вартість хімічної продукції в Україні була: в 1890 р. – 2394 тис. крб., в 1900 р. – 7712 тис. крб. і в 1912 р. – 18772 тис. крб. Питома вага української хімічної промисловості в загальноімперському виробництві становила 8,2 % [9, с. 38].

Отже, розширення матеріально-технічної бази та вдосконалення технічних засобів забезпечили поштовх виробництва хімічних продуктів коксування, особливо бензолу, який був сировиною для випуску вибухових речовин. За три воєнні роки воно зросло майже у 50 разів. Разом з тим, випуск хімічних продуктів коксування в період Першої світової війни був недостатнім, що гальмувало розвиток оборонної та низки інших галузей промисловості країни.

Список використаних джерел

1. Вобльй К. Г. Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.) / К. Г. Вобльй. – М.: Издание правления сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 412 с. 2. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с. 3. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 464 с. 4. Камерницкий В. О. Очерк развития анилинокрасочной промышленности / В. О. Камерницкий. – М.; Л.: Госхимтехиздат, 1934. – 190 с. 5. Карманов С. Г. Химическая переработка каменного угля / С. Г. Карманов. – Екатеринбург: Уралкнига, 1924. – 64 с. 6. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – 256 с. 7. Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття / М. М. Москалюк. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2012. – 300 с. 8. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / М. М. Москалюк. – Тернопіль: Вид-во «Рада», 2009. – 336 с. 9. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с. 10. Плакіда О. М. Розвиток виробництва хімічних продуктів коксування на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. М. Плакіда // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 43–48. 11. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.

Николай Москалюк

**ХИМИЧЕСКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ УКРАИНСКИХ
ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВНАЧАЛЕ XX В.**

Статья посвящена ключевым проблемам исследования особенностей химической промышленности украинских губерний Российской империи в начале XX в.

Ключевые слова: химическая промышленность, губерния, Украина, Российская империя, продукция.

Mykola Moskalyuk

**CHEMICALS PROVINCES UKRAINIAN RUSSIAN EMPIRE EARLY
TWENTIETH CENTURY**

The article is devoted to the problems of the key features of research chemicals Ukrainian provinces of the Russian empire in the early twentieth century.

Key words: chemical industry, province, Ukraine, Russian empire production.

УДК 94(477)

Іван Зуляк

**СТАНОВИЩЕ УКРАЇНОМОВНИХ ЧАСОПИСІВ
У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ**

У статті йдеться про становище україномовних періодичних видань у Східній Галичині в міжвоєнний період. Автором проаналізовано вплив цензури і конфіскаційних акцій польської влади, які обмежували поширення україномовних періодичних видань до широкої читацької аудиторії і виступали особливостями антиукраїнської політики влади у видавничій сфері. Наголошено на тому, що державна антиукраїнська політика щодо україномовних періодичних видань носила незаконний характер й скеровувалася на максимальне обмеження й поступову ліквідацію україномовних видань, була яскравим свідченням того, що влада штучно створювала переешкоди й перепони намагалася обмежити їх вплив на формування національної свідомості українства у Східній Галичині у міжвоєнний період.

Ключові слова: Східна Галичина, українство, україномовні періодичні видання, польська влада, міжвоєнний період.

Актуальність задекларованої проблематики полягає у тому, що україномовна періодика у Східній Галичині міжвоєнного періоду відіграла важливу роль у збереженні національної культури і самобутності в умовах польської репресивної політики щодо українських друкованих видань, позаяк охоплювала широкий загаль українства і критикувала антиукраїнські дії органів влади. Тому вона й була основним об'єктом контролю для польської влади.

Наукова новизна досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що автором зроблено спробу, виходячи з аналізу наявної історіографії та архівних джерел, об'єктивного й неупередженого аналізу становища україномовних періодичних видань у Східній Галичині в міжвоєнний період.

Мета статті – проаналізувати становище україномовних періодичних видань у Східній Галичині в міжвоєнний період.

Завдання статті – охарактеризувати становище україномовних періодичних видань у Східній Галичині в міжвоєнний період; проаналізувати вплив цензури і конфіскаційних акцій польської влади, які обмежували поширення україномовних періодичних видань до широкої читацької аудиторії і виступали особливостями антиукраїнської політики влади у видавничій сфері; дослідити державну антиукраїнську політику щодо україномовних періодичних видань.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні становища україномовних періодичних видань у Східній Галичині в міжвоєнний період, поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Науковий доробок сучасних вітчизняних істориків, журналістів із задекларованої проблематики обмежується публікаціями А. Животка [1], О. Луцького [20, с. 150–164], Н. Лешкович, М. Кріль [13, с. 144–149], історико-бібліографічним дослідженням «Українські часописи Львова 1848–1939 рр.» [15], Г. Рудого [14], Л. Сніцарчук [12] та інших авторів.

Однак окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити зважений висновок, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, у яких

було б з'ясовано становище україномовних періодичних видань у Східній Галичині в міжвоєнний період.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові. Зокрема, матеріали фонду 462 «Український горожанський комітет м. Львів», у яких йдеться про становище шкільництва у Східній Галичині та ставлення польської влади до української мови та преси упродовж 1919–1925 рр.; фонд 309 «Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1757–1946 рр.» – лист ініціативної групи журналу «Шлях нації» у Львові до невстановлених кореспондентів про проблеми націоналістичної преси і співробітництва з журналом; фонд 406 «Редакція газети «Нова зоря» – «Інструкція про правила роботи працівників редакції газети «Нова зоря» у Львові».

Певні матеріали, у яких подано інформацію щодо становища україномовного друкованого слова у Східній Галичині окресленого періоду зберігаються в Інституті рукопису Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника – фонд 57 «Калинович Іван Гнатович. 1878–1926 рр.».

Окрім того, у Державному архіві Тернопільської області у фонді 231 «Тернопільське воєводство» використано відомості повітових староств Тернопільського та інших воєводств Польщі про періодичні видання, що виходили на території воєводства і окремі примірники конфіскованих націоналістичних видань; листування з повітовими старостами і органами поліції про конфіскацію деяких періодичних видань; донесення тернопільського окружного управління поліції про замітки в періодичній пресі, скеровані проти адміністративної і поліційної влади; щомісячні рапорти і донесення повітових староств про зміни і становище друкованих видань в повітах; листування з повітовими старостами і органами поліції про конфіскацію деяких періодичних видань, їх характер та кількість.

У Державному архіві Львівської області зберігаються матеріали, які стосуються означеної проблеми, у фонді 1 «Львівського воєводського управління», у яких йдеться про розпорядження Міністерства внутрішніх справ щодо посилення цензури преси; фонд 139 «Прокуратура Львівського окружного суду» – конфіскація газети «Народна трибуна» та інші матеріали.

Автором використано матеріали україномовних періодичних видань, таких як, «Діло», «Наша мета», «Заграва», «Громадська думка», «Розбудова нації», «Воля народу», «Батьківщина».

А. Животко, наголошуючи на умовах, у яких довелося існувати україномовній пресі у міжвоєнний період, зазначав, що польська влада систематично ліквідувала видання, ув'язнювала головних редакторів і конфісковувала примірники видань [1, с. 242]. Якщо провести порівняння з австро-угорським періодом, то в Австро-Угорщині такого жорсткого контролю за пресою не було [2, с. 1]. З приходом польської влади у Східній Галичині не виходила жодна українська газета. Українські друкарні закривалися або перепрофільовували свою діяльність [3, арк. 60].

Найбільшим потрясінням для україномовних видань було закриття щоденної газети «Діло». «До великого дневника «Діло» прийшла жандармерія і принесла з собою ось такий приказ генерала Розвадовського: «Діло» закрити, редакторів інтернувати, машини здемонтувати, а черенки забрати на річ польських військ» [3, арк. 52]. Упродовж 1920–1922 рр. щоденний пресовий орган виходив під назвами «Українська думка», «Український вісник», «Громадський вісник» і тільки з 1 вересня 1922 р. газета повертає свою колишню назву «Діло». Активна проукраїнська позиція газети призвела до того, що 4 листопада 1922 р. польська влада у черговий раз заборонила вихід «Діла». Упродовж чотирьох місяців газета виходила під назвою «Громадський вісник», 3 квітня 1923 р. відновлює свою назву «Діло» [1, с. 240; 4, с. 265; 5, с. 257].

Аналогічна ситуація пов'язана із українською соціально-демократичною газетою «Вперед», яка на той час була фактично органом усіх українських партій. Причиною її закриття, на думку влади, були «шкідливі тенденції». Так, один із номерів «Громадської думки» від 14 лютого 1920 р. конфісковано за статті «Українська нація і мир на Сході Європи» та «Україна і Польща», що на думку, поліції були написані у антипольському дусі [6, арк. 53]. Упродовж двох місяців в редакції газети відбулося близько 30 ревізій. На декілька днів часопис закривали і арештовували редакторів. У Перемишлі закрито видавництво місцевого тижневика «Український голос» [7, арк. 54].

Відзначимо, що у 20-х рр. ХХ ст. діяльність преси у Другій Речі Посполитій регламентував «Закон про пресу» від 1862 р. та інші нормативні акти Австро-Угорської імперії і хоча вони були лояльними до преси, польський уряд спирався на статті, що давали можливість конфіскувати публікації і окремі часописи, посилаючись на безпеку держави. Незважаючи на те, що стаття 105 Конституції Польської Республіки гарантувала свободу преси, задекларовані свободи були формальними. До речі, з метою подальшого вдосконалення законодавства про пресу ще 27 травня 1852 р. патентом австрійського імператора затверджено нове положення про пресу [8, с.

603]. Воно стало, по суті, першим та єдиним актом, який регулював відносини у сфері засобів масової інформації на території всієї Габсбурзької монархії. До прийняття цього акту для окремих частин імперії приймалися різні законодавчі акти, що негативно відображалося на гармонізації системи її законодавства.

Доволі прогресивним та значно досконалішим став затверджений патентом імператора Австрії новий закон про пресу від 17 грудня 1862 р. [9, с. 145]. Як структурно та змістовно досконаліший, новий закон мав на меті частково усунути все ще наявну в імперії, в тому числі й на території Галичини, цензуру, скасовуючи значну кількість обмежень щодо утворення засобів масової інформації. З огляду на це, суттєвих змін у вигляді їх скорочення зазнали також і права органів прокуратури, зокрема, щодо здійснення нагляду за діяльністю видавництва. Закон був чинний аж до розпаду Австро-Угорської монархії у 1918 р. Він неодноразово вдосконалювався, більше того, розроблялися також його нові проекти, зокрема, проект закону про пресу 1902 р., який, однак, так і не був остаточно затверджений та введений у дію [10, с. 1]. До речі, списки заборонених видань, а у разі накладення заборони друку на періодичні видання – також і списки номерів таких видань, систематично публікували в офіційних державних засобах масової інформації австрійської, а згодом і Австро-Угорської імперії, зокрема, у «Віденській газеті». У Польщі такі списки друкував «Monitor Polski».

Законодавча регламентація пресових видань базувалася на австро-угорських законах, відтак редакція, на вимогу позивача змушена була подавати спростування тієї чи іншої інформації. Відзначимо, що спростовування доводилося давати дуже часто, тому журналісти додавали різні коментарі у поміщених спростуваннях. Разом з тим, щодо української преси видавалися певні розпорядження, на підставі яких, кожна українська газета після двох конфіскацій ліквідовувалася. Незважаючи на те, що багато періодичних видань фінансувалися політичними партіями, вони також піддавалися цензурі та конфіскаціям, що було основними методами боротьби польської влади з україномовною пресою.

Основна маса україномовних видань у 20–30-ті рр. ХХ ст. на перших сторінках не мала звичайних рубрик, а лише напис «конфісковано» [11, с. 2]. Конфіскації статей відбувалися на основі параграфів, що забороняли будь-які дії у відношенні до Польської держави, сепаратистські прояви та неповагу до громадського спокою [12, с. 65]. Невиконання приписів цензора каралося накладанням штрафу у розмірі 400 злотих (далі – зл.) [13, с. 147]. Єдиним засобом уникнення конфіскацій була ситуація, коли стаття видавалася як звернення депутата сейму.

Наслідки цензурної політики польського уряду зустрічаємо на сторінках найпопулярнішої газети «Діло». Так, номер газети від 3 липня 1924 р. конфісковано за «антипольські» рядки у статті «Польський наступ і наша оборона» [14, с. 2]. На першій сторінці газети «Рада» від 1 квітня 1928 р. повідомлялося про те, що попередній випуск заборонено через статті «Протести», «Заява посла Західного», «Арештування д-ра Мих. Західного» [15, с. 1]. Відзначимо, що, зазвичай, конфіскації підлягали статті, у яких висвітлювалися антиукраїнські дії польського уряду і у яких прослідковувалися «шкідливі тенденції». Наприклад, у газеті «Молода громада» від 1926 р. вилучено статтю під назвою «З польської неволі», присвячену заснуванню Таємного українського університету у Львові. Один із примірників газети «Вперед» від 16 березня 1920 р. конфіскована за обговорення на його сторінках проблем українського шкільництва. Львівська цензура конфісковувала часописи за використання назви краю «Галичина» і прикметника «галицький». З цього приводу адвокат С. Баран у дискусії над бюджетом міністерства справедливості відстоював історичність цих назв і стверджував, що «ніхто з поляків не може заперечувати цього факту» [16, с. 3]. Незважаючи на такі заяви, конфіскації не припинялися.

Майже кожна українська газета час від часу розпочиналася повідомленнями «В імені Річ Посполитої Польської...», яким підтверджувалася правомірність конфіскації окремої статті або попереднього примірника і заборона його розповсюдження. Проблема цензури піднімалася на сторінках практично всіх україномовних видань. Так, газета «Наша мета» намагалася вплинути на польську владу, захистити інтереси україномовних видань [17, с. 1].

На сторінках органу незалежної політичної думки «Заграва» повідомлялося про те, що «українська преса знаходиться в особливій опінії польської цензури. Немає ані одної української часописі, ані одного числа української газети, яке не підлягало б конфіскації. Конфіскується частини статей і навіть цілі статті, конфіскується те, що не подобається урядникам...» [18, с. 152].

Окрім того, зазначалося, що цензура діяла вибірково. Тобто, те, що не підлягало конфіскації у Львові могло бути заборонене у Луцьку чи Перемишлі [18, с. 152]. Цензура українських видань існувала навіть у таборах військовополонених. Зокрема, конфіскації піддано публікацій про Східну Галичину. Наприклад, в Александрівському таборі цю функцію виконував сотник [19, с. 132].

Справи щодо конфіскації та цензури розглядалися в окружному суді, який приймав рішення про вилучення відповідного номера газети, знищення всього тиражу та заборону його поширення. У разі невиконання рішення на видання накладався штраф у розмірі 400 зл. [13, с. 145].

Головним чином судові органи звинувачували пресу в шпигунстві або пропаганді комунізму. Відтак, частина видань, що займали критичну позицію щодо польської влади, були заборонені, інша частина змушена була діяти обережно. Наприклад, упродовж десяти місяців 1932 р. українськомовна преса Східної Галичини зазнала 343 конфіскацій [20, с. 152].

Про будь-які дії чи зміни у редколегії потрібно було повідомляти у так званих «комунікатах». Міністерство внутрішніх справ вело постійне листування зі старостами щодо діяльності тамтешньої преси, видаючи розпорядження регламентації їх роботи. Редакція газети «Громадська думка», що виходила замість «Діла» зазначала, що підлягає «безвпинним конфіскатам і вже три рази поліцейна власть загрожувала закриттям, а тому зверталася до влади щоб та означила межі свободи слова» [21, с. 1].

Особливо жорсткою і категоричною була цензурна політика щодо видань радянофільського та комуністичного спрямування. У листі Міністерства внутрішніх справ Польщі львівському воєводі від 6 травня 1924 р. підкреслювалося, що нагляд за комуністичною пресою повинен виключити можливість розповсюдження комуністичних видань [22, с. 82]. Наприклад, у газеті «Земля і воля» зазначалося, що часопис доволі часто конфісковують, тому редколегія повинна уважніше підбирати матеріал. Для того, щоб газета дійшла до читачів у неділю, її друкували у першій половині тижня, адже цілу добу вона перебувала у цензора. Значна частина закордонних комуністичних видань підлягала забороні розповсюдження на усій території Польщі, а саме – «Народна воля» (США), «Українське слово» (Вінніпег), «Український голос» (Берлін) та інші [23, арк. 21].

Певну матеріальну допомогу українськомовним виданням надавала радянська Україна. В УСРР скрізь наголошувалося, що уряд взявся субсидювати західноукраїнські наукові та культурно-освітні товариства через те, що в них було скрутне становище, а насправді радянське керівництво покладало на це певні надії, зокрема, що вони служитимуть партійним інтересам. Радник повноважного представництва СРСР у Варшаві М. Лебединець конкретизував проект плану надання допомоги Західній Україні. Він писав про те, що плани української роботи в Польщі нерозривно пов'язані з коштами, що можуть реалізовуватися на здійснення планів. Відтак, якщо надалі місячний бюджет складатиме 1500 доларів США (далі – дол.) він зведеться до роботи з розвитку і зміцненню «Сельробу» (1200 дол.), підтримки «Культури» (250 дол.) і 50 дол. на пресу та організаційні видатки. М. Лебединець пропонував для здійснення широкомасштабної роботи з радянізації західноукраїнського краю такий варіант субсидювання: робота «Сельробу» – 30 дол. щорічно; розкол УНДО і підтримка газети «радянців» – 6 тис. дол.; інших партій і еміграції – 6 тис. дол.; утримання «Світла» і «Культури» – 6 тис. дол.; допомога приватному шкільництву – 77,1 тис. дол.; допомога НТШ – 12 тис. дол.; допомога «Просвіті» – 16,5 тис. дол.; допомога кооперативам «Сельробу» й іншим – 12 тис. дол., преса, матеріали і організаційні видатки та представництво – 2,5 тис. дол. На думку М. Лебединця, це могло стати ще одним кроком на шляху завоювання прихильності серед західноукраїнського суспільства [24, с. 63].

Антипольськими вважалися часописи націоналістичного спрямування: «Розбудова нації», «Національна думка», «Студентський вісник», «Наш край», «Державна нація», що друкувалися українською мовою і видавалися у Празі [25, арк. 11]. Позицію «Розбудови нації» щодо польської влади, можемо зрозуміти зі статті під назвою «Під Польщею» від 1929 р., у якій йдеться про переслідування польською владою українського національно-культурного руху [26 с. 126].

Подальші розпорядження польського уряду лише посилювали нагляд за українським друкованим словом. Так, у розпорядженні Міністерства внутрішніх справ про посилення цензури преси від 25 жовтня – 25 листопада 1926 р. називалися основні пункти, за які видання підлягало конфіскації: образа президента, критика влади, порушення громадського спокою, заклики до війни, фальшива інформація, неповага до сейму [27, арк. 9]. З цього приводу точилися гострі дискусії щодо цього розпорядження, яке значно обмежувало права, а відповідно і можливості українськомовної періодики. Передбачалися штрафи за публікування інформації, що могла призвести до громадського неспокою, фальсифікації діяльності державної влади та її зневагу. Враховуючи фінансову нестабільність, грошові стягнення замінювалися арештами відповідальних осіб. Якщо завдана шкода упродовж семи днів не відшкодовувалася, передбачалося закриття часопису. Зрозуміло, що такі вимоги розпорядження викликали невдоволення серед видавців, які підготували відозву «В обороні свободи преси: з приводу репресивного президентського розпорядку з 6 листопада 1926 р.» і опублікували на шпальтах газет, а згодом її сконфіскували, залишивши тільки підписи. Проти нього виступили видавці «Діла» – Ф. Федорців, І. Німчук, «Нового часу» – Д. Паліїв, Р. Голян, «Ради» – Л. Петрушевич, Р. Сказинський, «Волі народа» – К. Вальницький,

К. Пелехатий, «Свободи» – В. Мудрий, В. Целевич, «Громадського голосу» – О. Павлів, М. Стахів, «Вперед» – І. Квасниця, В. Кубицький, «Культури» – С. Рудик, «Світ» – П. Буняк [28, с. 1].

У цій відозві йшлося про те, що вказане розпорядження було «брутальним насильством над природним всім людям права на вислову свободної думки», нівелювало можливість українців виступати проти польських урядовців та бюрократів [28, с. 1]. Таким чином, громадськість намагалася чинити опір польській владі щодо обмежень на видання україномовної періодичної продукції.

Робота над доопрацюванням розпорядження завершилася тим, що з'явилися пункти щодо роботи редакторів, зокрема, той, хто вже мав порушення у видавничій діяльності, не міг бути призначений редактором. Передбачалася процедура, згідно з якою часопис, не можна було відновити під іншою назвою, чим користувалися українські видавці. Нормативно-правовим актом, що регламентував роботу преси у Польській Республіці став декрет президента від 1927 р. Він отримав назву «драконівський» і діяв до 1930 р., хоча сейм відхилив його ще у вересні 1927 р. Новий пресовий закон з'явився лише у листопаді 1938 р. Зміст активно обговорювався на сторінках газет. Основною рисою нового декрету було посилення відповідальності редакторів і збільшення кількості штрафних санкцій. Нагляд за пресою мала виконувати прокуратура та адміністраційна влада І-ої інстанції. Відповідальність за публікації міг нести як редактор, так і друкарні. Відповідальність редактора вимірювалася штрафом у розмірі 3 тис. зл. і одним роком ув'язнення. Крім того, ображені могли вимагати компенсації за зневагу, що дорівнювала 10 тис. зл. Спростування слід було розміщувати на тому ж місці, на якому була стаття і таким же шрифтом. Про конфіскації видання повідомлялося не пізніше як за 48 годин і через 14 днів після виходу публікації. Лише на таких умовах справу міг розглядати суд. Щоденники зобов'язували друкувати заяви уряду, що могли сягати навіть 300 рядків щодня [29, с. 2].

Основною характеристикою закону було фактично введення цензури. Усі вказані розпорядження та закони не мали на меті захищати видання українських часописів, а навпаки – забезпечити повний контроль польської влади над ними. Починаючи з процедури заснування часопису ця тенденція прослідковувалася доволі чітко. Відзначимо, що отримати дозвіл на видання українського часопису було практично неможливо. Такі спроби робили професор Д. Лопатинський на «Львівські вісти», Т. Войнаровський на «Українську раду», С. Чарнецький на «Українське слово» та інші. На внесенні подання отримували категоричні відмови. Польська преса постійно заявляла, що не варто давати дозвіл на українську газету, оскільки «українці не видають газет, бо вони не мають рації існування» [30, арк. 49]. Натомість на сторінках іноземної преси, зокрема американської та англійської, вказувалося, що українські видання зайняті злободенними справами, тому за своїм характером не можуть повністю посвятити себе захисту національних прав [31, арк. 22].

Пресові закони Польської Республіки 20–30-х рр. ХХ ст. ставили особливі вимоги до редакторів – громадянство Польщі, наявність мінімуму коштів, а також, так зване, «свідоцтво моральності». На посаду вибиралися особи, не пов'язані з партійною діяльністю. Як тільки редакція отримувала дозвіл на видання часопису, редактор змінювався і відповідно змінювався формат видання. Зміна назви часопису була своєрідною тактикою українських редакцій для збереження періодичних видань в умовах польської цензури 20–30-х рр. ХХ ст. Так, редакторів змінювали практично усі україномовні видання. Зокрема, газета «Воля народа» після зміни редактора Ф. Яворського на М. Пеленського почала носити назву «Сельроб» [32, арк. 98]. У документі про заснування газети «Правда» вказувалося, що це релігійний часопис, який згодом перетворився на суспільно-політичний і був закритий польським урядом [33, арк. 5].

Міністерство внутрішніх справ Польської Республіки вело пильний нагляд за українськими часописами. Повітових старост, зокрема Тернопільського воєводства, зобов'язували подавати щомісячні звіти про кількість та характер періодичних видань. У цих рапортах зазначалася назва журналу чи газети, мова видання, особові дані редакторів і видавництва, їх партійна приналежність, сфера політичного впливу, фінансовий стан, а також зазначалося ставлення до влади [34, арк. 10]. Анкета кожного часопису складалася з 16 пунктів. Щомісяця, у термін до трьох днів, до Міністерства внутрішніх справ надсилалися місячні рапорти старост [35 арк. 4].

Міністерство внутрішніх справ формувало свій архів з цілих номерів газет і вирізок публікацій, що скеровувалися адміністративній та поліційній влади [36, арк. 4]. Повітові старости повідомляли органи поліції про надходження націоналістичних періодичних видань з-за кордону. Зокрема, «Розбудови нації», «Національної думки», «Студентського вісника», з проханням пояснити чи потрібно їх конфіскувати [37, арк. 8].

Офіційної цензури в Другій Речі Посполитій щодо періодичних видань не існувало, вона називалася «превенційна», а насправді носила характер поліційного нагляду. Опікувалося цією роботою Міністерство внутрішніх справ, у складі якого був пресовий відділ. Функції цензури –

стояти на сторожі закону, були втрачені і додалися нові – активна боротьба з українськими періодичними виданнями. Суть тодішньої цензури зводилася до того, щоб готові примірники часописів перед виходом у світ обов'язково подавати на розгляд відповідних органів, і цензор міг викреслити ті матеріали, що суперечили, на його думку, інтересам держави. Крім того, як зазначають польські дослідники, тогочасна цензура мала на меті «заспокоїти часописи, що були непокірні до влади» [38, s. 123].

Перед виходом часопис проходив перевірку, друкарню перших три примірники зобов'язували відправляти на перевірку. Вихідні дані публікувалися польською мовою. Наглядову функцію щодо преси виконували староства та прокуратура. Коли у часописі подавалися статті, що, на думку цензора, мали ознаки злочину особливої ваги, суд міг винести вирок про його закриття від 6 місяців – до 5 років. Права та свободи, кодифіковані основним законом Другої Речі Посполитої щодо вільного висловлювання думок і переконань, преси із заборону цензури і так званої «концесійної системи» (попередньої згоди влади на друкування) (ст. 104–105) [39, с. 264], залишалися декларативними. Разом з тим, варто відзначити, що конституційні засади Польської Республіки дозволяли українцям відстоювати свої національні права різними засобами та методами, а також давали можливість існувати українській пресі.

Разом з тим Східна Галичина продовжувала залишатися – «останнім шматом землі, на якому мала розвиватися всеукраїнська справа, зміцнюватися національна ідентичність..., а українцям залишалося зберігати у важких часах моральну силу...» [40, с. 4]. «Не дати жити пресі значить здати останню фортецю, значить свідомо і апатично спуститися на дно, – наголошувала «Громадська думка» [41, арк. 1].

Таким чином, становище україномовних періодичних видань у Східній Галичині в міжвоєнний період безпосередньо пов'язувалося із особливостями антиукраїнської політики польської влади. Державна антиукраїнська політика носила незаконний характер й скеровувалася на максимальне обмеження й поступову ліквідацію україномовних видань у Східній Галичині у міжвоєнний період. Цензура і конфіскаційні акції польської влади були яскравим свідченням того, що влада, штучно створюючи перешкоди й перепони у функціонуванні україномовних видань, намагалася обмежити їх вплив на формування національної свідомості українства.

Дії польської влади свідчили про планомірну, цілеспрямовану й тотальну асиміляційну політику у відношенні до українства, обмеження природних й невід'ємних прав на рідну мову й самобутню національну культуру. В результаті чого це призводило до загострення й поглиблення кризи у відносинах з польською владою. Україномовні періодичні видання у Другій Речі Посполитій перебували під постійним контролем державних структур і поліції, зазнаючи систематичних переслідувань, цензури і конфіскації.

Список використаних джерел

1. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1990. – 334 с.
2. Свобода преси // Наша мета. – 23 лютого 1919. – С. 1.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 462, оп. 1, спр. 165, 68 арк.
4. Калинович І. Показчик української культури за 1925 р. / І. Калинович. – Львів-Київ, 1926. – 22 с.
5. Під Польщею // Розбудова нації. – 1929. – Березень-квітень. – С. 257.
6. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 57, оп. 1, спр. 55, 89 арк.
7. ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2042, арк. 54.
8. Allgemeines Reichs – Gesetz – und Regierungsblatt für das Kaisertum Österreich. Jahrgang 1852. – Wien, K. – k. Hof – und Staatsdruckerei. – № 122. – 1852.
9. Allgemeines Reichs – Gesetz – und Regierungsblatt für das Kaisertum Österreich. Jahrgang 1863. – Wien, K. – k. Hof – und Staatsdruckerei. – № 6. – 1863.
10. Beilagen zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses. 17. Session. – № 1386.
11. Передплата // Новий час. – 12 травня 1930. – С. 2.
12. Сніцарчук Л. Українська преса Галичини (1919–1939 рр.) і журналістикознавчий дискурс / Л. Сніцарчук. – Львів, 2009. – 416 с.
13. Лешкович Н. Цензура Львівської української преси про права українців (1921–1939 рр.) / Н. Лешкович, М. Кріль // Доповіді та повідомлення Сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Українська періодика: історія і сучасність» (м. Львів, 17–18 травня 2002 р.). – Львів, 2002 – С. 144–149.
14. Рудий Г. Я. Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г. Рудий. – Київ, 2004. – 32 с.
15. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: історико-бібліографічне дослідження / [укладачі М. Романюк, М. Галушко]. – Львів: Світ, 2003. Т. 3; кн. 1 – 909 с; кн. 2. – 926 с.
16. Богуславський О. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії / О. Богуславський. – Запоріжжя, 2004. – 452 с.
17. Свобода преси // Наша мета. – 23 лютого

1919. – С. 1. 18. Интерпеляція послів українського клубу з дня 24 липня 1923 р. до п. міністра Справ Внутрішніх у справі переслідування української преси // Заграва. – 1923. – Ч .10. – С. 152–153. 19. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920 – 1939 рр.) Історико-бібліографічне дослідження / О. Вішка. – Львів, 2002. – 480 с. 20. Луцький О. Українська легальна преса Західної України 20 – 30-х рр. XX ст.: Умови і основні показники розвитку / О. Луцький // Доповіді та повідомлення Всеукраїнської науково-теоретичної конференції [Українська періодика: історія та повідомлення], (м. Львів 17–18 травня 2002 р.) – С. 150–164. 21. Свобода слова // Громадська думка. – 1 лютого 1920. – С. 1. 22. Цьох Й. Т. Комуністична преса Західної України (Роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ) 1919–1939 рр. / Ц. Т. Цьох. – Л.: Видавництво Львівського університету, 1986. – 269 с. 23. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 1, спр. 80, 46 арк. 24. Соляр І. Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.). / І. Соляр // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 55–67. 25. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 1, спр. 1151, 24 арк. 26. Під Польщею // Розбудова нації. – 1929. – Березень-квітень. – С. 126–129. 27. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), ф. 1, оп. 52, спр 587, 9 арк. 28. В обороні свободи преси // Воля народу. – 14 листопада 1926. – С. 1. 29. Новий пресовий декрет // Батьківщина. – 27 листопада 1938. – С. 2. 30. ЦДАЛ України, ф. 462, оп. 1, спр 163, 60 арк. 31. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2042, арк. 54. 32. Держархів Львівської обл., ф. 110, оп. 3, спр 36, 128 арк. 33. ЦДАЛ України, ф. 406, оп. 1, спр. 6, 3 арк. 34. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), ф. 231, оп. 1, спр. 1465, 8 арк. 35. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 1, спр. 1880, 39 арк. 36. Там само, спр 78, 14 арк. 37. Там само, спр. 1151, 24 арк. 38. Jarowiecki J. Prasa lwowska w dwudziestoleciu międzywojennym. Proba bibliografii / J. Jarowiecki, V. Gora. – Krakow: Wudawnictwo Naukowe WSP, 1994. – 421 s. 39. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави. 1918–1926 / Л. Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 40. Живий пам'ятник Ольги Бесараб // Діло. – 2 липня 1924.– С. 4. 41. Держархів Львівської обл., ф. 139, оп. 5, спр. 2724, 10 арк.

Иван Зуляк

ПОЛОЖЕНИЕ УКРАИНОЯЗЫЧНЫХ ИЗДАНИЙ В МЕЖВОЕННЫЙ ПОЛЬШЕ

В статье говорится о положении украиноязычных периодических изданий в Восточной Галичине в межвоенный период. Автором проанализировано влияние цензуры и конфискационных акций польской власти, которые ограничивали распространение украиноязычных периодических изданий к широкой читательской аудитории и выступали особенностями антиукраинской политики власти в издательской сфере. Отмечено, что государственная антиукраинская политика в отношении украиноязычных изданий носила незаконный характер и направлялась на максимальное ограничение и постепенную ликвидацию украиноязычных изданий, была ярким свидетельством того, что власть искусственно создавала препятствия и преграды, пыталась ограничить их влияние на формирование национального сознания украинцев в Восточной Галичине в межвоенный период.

Ключевые слова: Восточная Галичина, украинство, украиноязычные периодические издания, польская власть, межвоенный период.

Ivan Zuliak

UKRAINIAN STATE PERIODICALS IN INTERWAR POLAND IN THE INTERWAR PERIOD

The article deals with Ukrainian state periodicals Eastern Galichina in the interwar period. The author analyzes the impact of censorship that limits the spread of Ukrainian periodicals to a wide audience. Emphasized that the state anti-Ukrainian policy of Ukrainian periodicals had illegal character, gradually liquidated Ukrainian periodicals. The government artificially created barriers and tried to limit their impact on the national consciousness of Ukrainians in Eastern Galichina in the interwar period.

Key words: Eastern Galichina, Ukrainians, Ukrainian periodicals, polish government, interwar period.

УДК 3687.90:3267

Леонід Кравчук

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ ТА РАДЯНІЗАЦІЯ КУЛЬТОСВІТНІХ УСТАНОВ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)

У статті розкрито шляхи та методи формування і насадження чужої радянської системи світогляду населенню Тернопільщини, яка була адекватною завданням і характеру нового радянського окупаційного режиму, а також ефективно працювала на ідеологічне і кадрове забезпечення його соціально-економічних і політичних структур. Також проаналізовано різноманітні аспекти процесу радянзації краю, де особливо актуальним був культурно-ідеологічний аспект, який визначився значною мірою сутністю офіційної політики у сфері культурно-освітнього життя суспільства. Причому цей розвиток розглядався як засіб нав'язування комуністичної ідеології та формування «нової людини», яка б забезпечувала потреби режиму.

Ключові слова: політично-освітня робота, культурно-масові заходи, клуб, кіно, агітатор.

Радянизація культурно-духовної сфери життя населення західноукраїнських земель вимагало докорінної перебудови діяльності наявних і створення нових культурно-освітніх установ, які б діяли за взірцем і принципами радянських культурно-мистецьких інституцій і були б керованим знаряддям комуністичної партії в ідеологічному впливі і на трудові маси. З перших днів приєднання Західної України до УРСР партійно-державні органи ще не мали необхідних матеріальних і кадрових ресурсів для здійснення культурно-освітньої роботи на місцях, а тому військові частини Червоної Армії були залучені до виконання не властивих їм функцій – до проведення культурно-масової, політико-освітньої роботи з населенням приєднаних територій. Величезну культурно-освітню роботу серед населення Західної України проводили червоноармійці. Вони розповідали населенню про історичні перемоги соціалізму в нашій країні, роз'яснювали йому суть політики комуністичної партії.

Зустрічі частин Червоної армії в кожному місті чи селі перетворювалися у всенародне свято. Повсюдно відбувалися багатолюдні мітинги і збори робітників, селян та інтелігенції. Під час проведення цих зустрічей політпрацівники військових частин організовували вечори художньої самодіяльності, демонстрували радянські фільми, розповсюджували радянську літературу, опираючись на ініціативу місцевого населення, допомагали створювати культурно-освітні установи: клуби, бібліотеки, хати-читальні. Так, у с. Куряни військова частина Червоної армії показала населенню декілька кінофільмів. До цього дня ніхто з селян кінофільму не бачив. Приміщення клубу в селі було недобудоване. Радянський фільм викликав захоплення в усіх глядачів. Використавши ентузіазм населення, особливо молоді, органи місцевої влади організували добудову приміщення клубу. За три тижні силами трудящих будівництво клубу було завершено. Завдяки добре налагодженій культурно-масовій роботі у цьому селі створено один з перших в області колгоспів [7, с. 39].

Радянські дослідники 1939–1941 рр. часто пов'язують з конкретними успіхами культурного будівництва в Західній Україні з безпосередньою участю в цьому процесі військових частин Червоної армії, зокрема армійського командування і армійських політпрацівників: «При активній допомозі Червоної Армії в Тернополі був створений обласний Будинок народної творчості. Командування військових частин допомогло створити будинки культури в Збаражжі, Чорткові, Підволочиську та в багатьох інших містах і селах Тернопільщини. Завдяки такій допомозі, творчій ініціативі місцевого населення і значній допомозі трудящих всієї країни мережа культурно-освітніх установ на Тернопільщині невпинно зростала і в червні 1941 р. становила: міських і районних будинків культури – 41, культурно-освітніх установ – 840, з них бібліотек – 434, в яких книг – 272, 1 тис. примірників; сільських бібліотек – 396, в них книг – 64, 4 тис. примірників; кіноустановок – 51, з них на селі – 34; музеїв – 2, театрів – 3» [7, с. 40].

Згадані позитивні зрушення в культурно-освітній сфері були характерні не лише для Тернопільщини, а й для всього західного регіону. Вже через півроку кожна область у Західній Україні мала розгалужену мережу культурно-освітніх установ. Так, у Волинській області кількість створених на квітень 1940 р. культурно-освітніх закладів була в 45 разів більша, ніж існуюча у колишньому Волинському воєводстві кількість «домів людських» і хат-читалень «Просвіти». У Львівській області у квітні 1940 р. працювало 13 районних будинків культури, 23 районних клуби, 11 клубів молоді, 18 профспілкових клубів. Разом із сільськими клубами і «червоними кутками» в

області було 1102 культурно-освітні установи, в яких проводилася відповідна робота. У Тернопільській області в грудні 1940 р. працювало 817 клубних установ.

Про значне збільшення кількості культурно-освітніх установ можна судити з даних в окремих районах західних областей. Наприклад, у складі Бережанського повіту Тернопільського воєводства в усіх 96 селах було тільки 13 читалень «Просвіти», які, як вважали радянські дослідники, «здійснювали шкідливу націоналістичну пропаганду». А вже в січні 1940 р. в Бережанському районі працювало 94 клуби і хати-читальні. При клубах було організовано 26 гуртків із вивчення Конституції СРСР, розгорнулася діяльність 59 драматичних, 47 хорових і 23 музичних гуртків. На організацію культурно-освітніх установ і розгортання в них роботи урядом УРСР в 1940 р. асигновано 10 млн крб. Це дало можливість упродовж короткого часу розширити мережу культурно-освітніх закладів у західних областях. На кінець 1940 р. тут діяло 3614 клубних установ [8, с. 234].

Зрозуміло, що така позитивна динаміка статистичних даних мала продемонструвати високу ефективність партійно-державного керівництва соціалістичними перетвореннями в культурно-освітньому секторі суспільного життя новоприєднаних областей.

У радянських дослідженнях тогочасного періоду зафіксовано, що комуністична партія і радянський уряд виявляли всебічну турботу про відкриття й ефективну роботу різного роду виховних, політико-навчальних і культурно-освітніх закладів, палаців піонерів, дитячих технічних і туристичних станцій, спортивних клубів і товариств, палаців і манежів фізичної культури і спорту, будинків культури, клубів, хат-читалень, червоних кутків, бібліотек, кінотеатрів, стаціонарних і пересувних кіноустановок, будинків народної творчості, музеїв.

В обласних центрах почали діяти вечірні університети марксизму-ленінізму, при культурно-освітніх установах у багатьох містах, на великих промислових підприємствах, у селах при клубах і загальноосвітніх школах – політичні школи і гуртки. До весни 1940 р. організовано творчі об'єднання та філії творчих спілок письменників, художників, композиторів, артистів. Були створені драматичні театри і театральні колективи в Дрогобичі, Стрию, Станиславові, Коломиї, Чернівцях, Ровно, Луцьку, Тернополі, Кременці, філармонії в обласних центрах, концертні колективи в багатьох містах регіону [1, с. 332].

Оновлення культурно-освітнього життя на західноукраїнських землях здійснювалося із залученням мистецьких сил і культосвітніх працівників східних областей УРСР, в чому вбачався не лише культурно-мистецький, а й у більшій мірі ідеологічний контекст. Вважалося, що важливою формою культурної допомоги трудящим Західної України була організація безпосередніх контактів культосвітніх працівників східних і західних областей у формі обміну делегаціями, гастрольями творчих колективів тощо. Так, у листопаді 1939 р. за ініціативи партійної організації м. Підволочиська організована екскурсія місцевих жителів, в тому числі культпрацівників у Волочеський район Кам'янець-Подільської області. У грудні цього ж року до учнів м. Тернополя прибула делегація школярів і учнів Кам'янець-Подільської області.

На початку 1940 р. культпрацівники Тернопільщини відвідали кращі сільські клуби Київської та Кам'янець-Подільської областей, в травні 1940 р. – клубні установи Вінницької області. У 1939–1941 рр. на Тернопільщині пройшли гастролі Київського державного театру опери та балету, Українського державного драматичного театру ім. Івана Франка, Державної хорової капели «Думка», Вінницького, Житомирського, Кам'янець-Подільського обласних драматичних театрів, Червонопрапорного ансамблю пісні і танцю Червоної Армії, ансамблю донських козаків. «Товариські зустрічі і гастролі відіграли велику роль не лише у справі ознайомлення трудящих Тернопільщини з видатними досягненнями радянської культури, а й сприяли розвитку соціалістичної культури на визволених землях. Стали справжньою школою виховання трудящих» [7, с. 38].

Питання трансформації завдань, принципів і напрямків соціалістичної культурної революції, що завершився в УРСР, на приєднані західноукраїнські землі стояли в одному ряду із проблемами державного і господарського будівництва. Це підтверджують перші рядки звітної доповіді на I-й обласній партійній конференції, яка проходила в Тернополі у квітні 1940 р. Зокрема, вважалося, що 1939 р. ознаменувався подальшим піднесенням продуктивності праці, успішною боротьбою за виконання плану третьої п'ятирічки, блискучими успіхами у реалізації сталінського завдання щорічного виробництва 8 млрд пудів хліба в соціалістичному сільському господарстві; на виборах депутатів місцевих рад здобута нова перемога непорушного сталінського блоку комуністів і безпартійних, чим завершився етап перебудови органів радянської влади на основі Сталінської Конституції; здобуті значні перемоги в розвитку національної за формою і соціалістичної за змістом культури – нові театри, клуби, бібліотеки, школи збагатили всі ділянки культурного будівництва [4].

Матеріали обласної партконференції дають конкретну ситуацію щодо стану культурно-освітньої мережі краю у цей період. За партійною статистикою, в області створено 13 будинків культури, 25 районних клубів, 903 сільських клуби і 168 «червоних кутків». При клубах працювали

947 гуртків з вивчення Конституції СРСР, яким охоплено 45600 осіб. У самодіяльних художніх гуртках будинків культури і сільських клубів займалися 12920 місцевих аматорів. Книжковий фонд бібліотек області досяг 126 тис. книг, серед них – 12 тис. книг радянських видавництв.

У січні 1940 р. стаціонарна кіномережа включала 18 кінотеатрів, а в квітні вона зросла до 23. В області працювали 13 кінопересувки. У зимовий період 1939–1940 рр. кінофільмами охоплено 313152 глядачі, в тому числі 100084 осіб сільського населення. Працював Український драматичний театр ім. Івана Франка, український пересувний театр, філармонія з хоровою капелюю, обласний будинок народної творчості. Зокрема, на концертах філармонії побувало 13900 осіб. Трудящі області одержали можливість відвідати концерти кращих артистів і музикантів СРСР. Окрім цього, радіофіковано міста Тернопіль і Чортків і села, що до них прилягають. На радіофікацію затрачено 350 тис. крб. [3].

На тлі згаданих позитивних і навіть динамічних статистичних показників, дисонансом виглядає виступ на обласній партконференції секретаря Білобіжницького райкому КП(б)У: «У пресі написано, що у білобіжницькому районі працює кінопересувка, але у зв'язку з тим, що випав великий сніг, її поставили на стаціонар. Вже місяць, як снігу немає, а кінопересувки не видно. Це було написано в газеті «Вільне життя». Після цього мені казали: у тебе є кінопересувка. Я сказав: немає. А мені кажуть: як нема? У пресі ж було написано. Я сказав: у пресі є, а в районі немає» [2]. Отримуємо ще одне підтвердження розбіжностей між даними партійно-державної статистики і реальним станом справ на місцях.

У мережі культосвітніх закладів особливе місце належить бібліотечним установам, які разом із періодичною пресою здійснювали найпотужніший інформаційний вплив на населення. До прискорення організації бібліотечної справи в Західній Україні залучалися кадрові і матеріальні ресурси східних областей. Повідомлялося, що працівники Київської бібліотеки імені ВКП(б) звернулися з відозвою до всіх бібліотек і бібліотечних працівників щодо збирання книг для західноукраїнських бібліотек. У відповідь на це звернення бібліотечні працівники Вінницької області взяли шефство над бібліотеками Тернопільщини. На початку 1940 р. бібліотекарі Вінниці зібрали 3714 книг з різних галузей знань і відправили їх у Тернопіль. Значну допомогу бібліотекарям Тернопільщини надали Одеська обласна бібліотека ім. В. І. Леніна, Київська обласна дитяча бібліотека ім. 15-річчя ВЛКСМ, що взяла шефство над обласною дитячою бібліотекою у Тернополі, та інші бібліотеки.

Новоутворені бібліотечні установи Тернопільщини одержували не лише книги, а й цінну методичну допомогу від бібліотечних працівників східних областей. Зокрема, у червні 1940 р. група спеціалістів з Одеси провела у Тернопільській області обласний і міжрайонні семінари бібліотечних працівників з питань організації бібліотечної справи, допомогла створити методичний кабінет при обласній бібліотеці, провела консультації для сільських бібліотекарів. Цінні методичні матеріали і методичну літературу надсилали до Тернополя працівники Києва, Вінниці та інших міст УРСР. Шефство над бібліотеками західних областей здійснювалося і на районному рівні. Так, районна бібліотека м. Волочиськ Кам'янець-Подільської області звернулася через газету «Прикордонний комунар» з відозвою до трудящих району з пропозицією зібрати книги для тернопільських бібліотек. Із зібраних у Волочиському районі книг укомплектовано районну бібліотеку в м. Підволочиську на Тернопільщині [7, с. 37–38]. Бібліотечна політика радянської влади переслідувала ідеологічну мету: знищивши низку наявних бібліотек і очистивши ті, що залишилися від «шкідливої і ворожої» літератури, партійно-державні органи взялися будувати свою мережу наукових, обласних, районних, міських і сільських бібліотек, головним завданням яких стало «просування» до західноукраїнського читача партійної та русифікованої книги. Бібліотеки наповнювалися новими радянськими виданнями, серед яких провідне місце належало марксистсько-ленінсько-сталінським творінням, літературі «нової» соціалістичної доби.

Водночас в самому процесі формування бібліотечних фондів культивувався зневага до національних літературних джерел, які не підпадали під розряд «шкідливих і ворожих», щоб потрапити до спецфонду, але стосувалися національної історії та культури, національних традицій. До цього розділу бібліотек практично не здійснювали поповнень: неприязнь до художньої якості національної літератури виливалась у зменшення її кількісної частки у бібліотечному фонді [5, с. 240–241].

Ставлення радянської влади до створення і поповнення бібліотек визначало особливу динаміку бібліотечної справи. Напередодні встановлення радянської влади у Західній Україні у 1939 р., у Львівській кураторії, юрисдикція якої поширювалася на Львівщину, Тернопільщину, Станіславщину, функціонувало 1382 бібліотеки з книжковим фондом 659338 одиниць. «Література їх переважно антинаукова, націоналістична і зараз вилучена. Більшість бібліотек за браком книг закрита», – повідомляв Львівський обласний відділ народної освіти у травні 1940 р. Лише з надходженням літератури з СРСР бібліотеки відновлювали роботу і включалися до

бібліотечної мережі, сформованої згідно з новим адміністративним поділом. Наприкінці 1940 р. у 6 західних областях України працювали вже 2189 масових бібліотек, що мали 1 млн 472 тис. «ідейно витриманих» книг [6, с.7].

Бібліотечна політика диктувалася, а динаміка бібліотечної справи визначалась відповідними рішеннями вищих партійно-державних органів і забезпечувалась практичними кроками місцевих органів влади, яким безпосередньо підпорядковувались культосвітні установи, що діяли згідно відповідних планів і заходів, затверджених і перевірені цими ж самим органами. 27 грудня 1940 р. Раднарком УРСР видала постанову «Про роботу сільських клубів і бібліотек в західних областях України», де відмічено, що органи народної освіти провели значну роботу в справі організації клубів і бібліотек в районних центрах і селах західних областей. У постанові накреслені завдання в галузі ідейно-виховної та культурно-освітньої роботи, яку мають вести клуби і бібліотеки.

Цей документ був основним у діяльності культосвітніх установ щодо поліпшення політосвітньої роботи серед трудящих. Вагомим успіхів у піднесенні культурно-освітнього рівня трудящих західних областей досягли бібліотеки великих міст. Але значна кількість бібліотек далеко не відповідала тому призначенню, яке відводилося їм у системі культурно-освітніх установ СРСР. У містах і містечках Західної України існували масові бібліотеки, що в переважній кількості були невеликі, з незначною кількістю книг, в основному, бульварних романів і пригодницької літератури. Українських книжок в цих бібліотеках майже не було.

Після встановлення в західних областях радянської влади, усі існуючі бібліотеки були націоналізовані, а крупні бібліотеки зі значним фондом наукової літератури передані утвореній у Львові бібліотеці Академії наук УРСР. Весь книжковий фонд масових бібліотек був перевірений, «непридатна» література вилучена, дрібні бібліотеки об'єднані в крупніші та утворено ряд нових бібліотек. Наявні на кінець 1940 р. майже 2200 масових бібліотек з фондом в 1,5 млн книг вели значну роботу з читачьким колективами, проводили конференції, організовували диспути по кращих творах радянських авторів, систематично влаштовували виставки до революційних свят, політичних та господарських кампаній, відзначення літературних дат [8, с. 234].

Отже, аналізуючи інтенсивні дії нової радянської влади в культурному ідеологічному житті краю, спостерігається ліквідація усього українського національного укладу, який формувався родиною, життям та побутом, церквою, громадсько-просвітницькими організаціями. Яскравим підтвердженням цього є цілеспрямовані дії радянської влади у нав'язуванні соціалістичної за змістом літератури, преси тощо.

Список використаних джерел

1. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / За заг. ред. Ю. Ю. Сливки. – К.: Наукова думка, 1989. – 482 с.
2. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), ф. П-1, оп. 1., спр. 2, арк. 175.
3. Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1., спр. 2, арк. 93.
4. Там само, спр. 3, арк. 42.
5. Західня Україна під большевиками. IX.1939 – VI. 1941. Збірник. За ред. Мілени Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – 494 с.
6. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 7.
7. Наукові записки Кременецького державного педагогічного інституту. – Випуск 4. – Тернопіль, 1959. – 160 с.
8. Соколовська Т. Г. Культурне будівництво у західних областях УРСР в перші роки радянської влади: вересень 1939 – червень 1941 рр. 40 років Великого Жовтня / Т. Г. Соколовська. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1957. – 299 с.

Леонид Кравчук

ИДЕОЛОГИЗАЦИИ И СОВЕТИЗАЦИИ ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ (СЕНТЯБРЬ 1939 – ИЮНЬ 1941 ГГ.)

В данной статье раскрыты пути и методы формирования и насаждения чуждой советской системы мировоззрения населения Тернопольщины, которая была бы адекватной задачам и характеру нового советского оккупационного режима, а также эффективно работала на идеологическое и кадровое обеспечение его социально-экономических и политических структур. Также проанализированы различные стороны процесса советизации края, где особенно актуальным был культурно-идеологический аспект, который определился в значительной мере сущностью официальной политики в сфере культурно-образовательной жизни общества. Причем это развитие рассматривался как средство навязывания коммунистической идеологии и формирования «нового человека», которая обеспечивала потребности режима.

Ключевые слова: политически-просветительная работа, культурно-массовые мероприятия, клуб, кино, агитатор.

Leonid Kravchuk**SOVIETIZATION OF CULTURAL INDOCTRINATION
AND INSTITUTIONS TERNOPIL (SEPTEMBER 1939 – JUNE 1941)**

In this article the ways and methods of forming and planting of alien Soviet system Ternopil region world population that would be adequate to the task and the nature of the new Soviet occupation regime, and effectively worked on ideological and staffing of its socio-economic and political structures. Also analyzed various aspects of the process Sovietization region, where was especially important cultural-ideological aspect that largely defined the essence of official policy in the cultural and educational life of society. And this development is seen as a means of imposing communist ideology and the formation of a «new man» that would ensure the needs of the regime.

Key words: political and educational work, cultural events, club, cinema, agitator.

УДК 94(477)

Володимир Старка**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ
У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1941–1944 РР.**

На основі широкого кола джерел та наукових публікацій проаналізовано соціально-економічну політику нацистських окупантів у західноукраїнському селі протягом 1941–1944 рр. основний акцент зосереджено на аналізі фіскальної політики. Окремо розглянуто основні види повинностей, які виконувало сільське населення. Досліджено вплив нацистської соціально-економічної політики на різноманітні форми руху Опору.

Ключові слова: західноукраїнське село, соціально-економічна політика, фіскальна політика, повинності, рух Опору.

Сучасні соціально-економічні перетворення в Україні вимагають врахування попереднього історичного досвіду. Досвід, здобутий селянами Східної Галичини в часи військового лихоліття Другої світової війни, не втратив своєї актуальності і сьогодні. Адже за неповних шість років, селяни пережили дві радикальні трансформації соціально-економічної політики спочатку СРСР, потім нацистської Німеччини. Врахування усіх здобутків та прорахунків, а також критичний аналіз минулого, стане корисним сучасникам не лише в науково-теоретичному але і в практичному сенсі.

Різноманітні аспекти соціально-економічної політики нацистів у Східній Галичині, знайшли відображення у низці наукових публікацій. Зокрема, означена проблематика аналізується в працях А. Боляновського [1], К. Курилишина [2–3] та інших авторів.

Джерельною базою статті є накази та розпорядження окупаційної адміністрації, опубліковані на шпальтах україномовної преси та окремих тематичних збірниках [12; 16; 29]. Попри значний науковий доробок, на сьогодні залишається малодослідженим питання сплати галицькими селянами різноманітних податків та виконання ними різноманітних трудових повинностей.

Метою публікації є дослідження процесу трансформації соціально-економічної політики нацистських окупантів у Східній Галичині упродовж червня 1941 – липня 1944 рр.

Основне завдання дослідження – аналіз особливості соціально-економічної політики нацистів у західноукраїнському селі та умов пристосування до нової економічної моделі місцевих селян; з'ясування механізму збору фіскальних платежів, ставлення селян до виконання повинностей на користь нової влади; характеристика впливу нацистської економічної політики на економічне становище селян, та формування системи активного і пасивного спротиву окупантам.

Хаос перших днів війни викликав у селян паніку. Трохи оговтавшись, люди почали розтягувати майно колективних господарств, в окремих місцях почали ділити націоналізовану землю [5, с. 2]. Для наведення ладу, нова влада, за посередництва україномовної преси, видавала відозви, у яких серед іншого зазначалося: «Не можна негайно ділити колгоспну землю. Це мусить бути планово, щоб нікого не скривдити. Тому колгоспи тим часом затримуються та перейменовуються в громадські господарства. Радгоспи стануть державними господарствами. Про поворот поміщицької влади не може бути й мови. Земля, що була в вашому приватному користуванні та ваші обійстя залишаються вашою власністю. Вони будуть звільнені від податків і повинностей. Право вести господарство треба було довести» [93, с. 3].

Митрополит А. Шептицький у свою чергу на 25 липня 1941 р. у відозві до хліборобів зазначав: «Селяни-хлібороби: німецька армія визволила Вас... виконуйте точно розпорядження голів Ваших сільрад (війтів) і Німецької армії. Ваші найближчі обов'язки: Політь, сапайте та нищьте бур'яни у

картоплі, буряках та ін.. Приготовляйте багато сіна та іншої зимової паші для худоби. Поладнайте Ваше рільниче знаряддя. Збирайте збіжжя дбайливо. Збіжжя якого не потребуєте відправляйте до збірень-пунктів за винагороду.

Тільки той, хто доставить свої продукти на пункти, має право на товари широкого вжитку, якщо тільки будуть в першу чергу призначені сільського населення. Хто продає зерно тайком у невідповідні руки – грішить проти Бога, держави і народу та підлягає суворій карі. М'ясо, молоко, яйця і птицю до найближчого збірного пункту. Доглядайте худобу, але не пасіть там, де можна зібрати сіно. Готуйте рілля до осінньої сівби. Помагайте у праці сусіду. Своєчасно засівайте поле» [92, с. 1].

Новий губернатор «Дистрикту Галичина» К. Ляш у зверненні від 3 серпня 1941 р закликав «щиро трудитися на своїх полях» та виконувати розпорядження нової влади. Разом з тим, застерігав, що «усякі шкідництва будуть карані з неблаганною суворістю» [93, с. 1]. Подібні звернення, дещо заспокоїли селян, проте, панічні настрої залишалися. Зокрема, люди, навчені радянською грошовою реформою, боялися продавати сільськогосподарську продукцію, чим спричинили певний її дефіцит. На сторінках преси з'явилися оголошення, що чинними є всі види валют, в тому числі і радянські карбованці [4, с. 2]. Дещо згодом офіційна влада видала низку розпоряджень для впорядкування фінансових справ. Зокрема, голова Бережанської української районної управи Фр. Бабяк наголосив, що грошовою одиницею є німецька марка і обіговою одиницею є також марка і тимчасово. Курс обміну 1 марка = 10 рад. крб. [6, с. 1].

У розпорядженні про введення валюти в області Галичина від 25 серпня 1941 р. на основі § 5 установленого декретом фюрера від 12 вересня 1939 р., з 8 вересня 1941 р. в «області Галичина законним середником зарплати були білети на злотих (далі – зл.) номіналом 500, 100, 50, 20, 10, 5, 2 і 1, що їх випустив емісійний банк у Польщі. Допущені сталеві монети 50 грошів, 20 і 10. Чинними були колишні польські монети 10, 5, 2, 1 зл., 50, 20, 10, 5, 2, 1 грошів. Аж до відкликання чинними були радянські монети 2 і 1 коп. в номіналі 2 і 1 грошів». Мешканцям міняли за курсом 5 крб. = 1 злотий, з 15 вересня 1941 р. по 27.09.41 рр. 1 німецька марка, відповідно до розпорядження привівнювалася до 2 злотих, чинних в Дистрикті Галичина [6, с. 1].

Населення відреагувало на таку політику по-своєму. Наприклад, «жінка продає в місті яйця. Міщанка питає ціну і чує відповідь. – за одне злотий. – Чому так дорого? – Де ж дорого, подешевшало: давніше було 2 яєць за 1 рубль, а я даю троє. – Але ж злотий – 5 рублів. – Мені, каже селянка, – все одно чи злотий чи рубль» [7, с. 2].

Згодом селяни адаптувалися до життя в нових суспільно-політичних реаліях. Принагідно зазначимо, що в різних окупаційних зонах, діяли різні правила. Хоча всі вони спрямовувалися на максимальну економічну експлуатацію окупованих територій. Населення цих земель було цілком залежним від нової влади, і практично не могло впливати на прийняття рішень. Сільське населення нацисти розцінювали лише як виробника сільськогосподарської продукції, котрі не мали права приймати участь у розподілі продукції [8, с. 89].

На території Львівської, Тернопільської та Станіславської областей 1 серпня 1941 р., розпорядженням нової влади, створено нову адміністративну одиницю «Дистрикт Галичина» у складі Генерального Губернаторства з центром у Кракові. У наказі про створення нової адміністративної одиниці, серед іншого зазначалося, що «приватна власність має бути знову повернена, свобода Вашого народно-культурного життя забезпечена й вільність релігійних практик загорожена». Також, відповідно до «Розпорядку про тимчасову безпеку цілого совітсько-російського майна в області Галичини» від 1 серпня 1941 р., все колишнє державне майно переходило у власність уряду Генеральної Губернії (в тому числі й колгоспи – примітка автора) [9, с. 1, 4].

Поліційну та адміністративну владу в селі здійснював війт громади, який відповідав за спокій і лад в селі. [10, с. 4]. Життя селян Галичини регламентували правила та норми, затверджені в Генеральній Губернії, а також постанови та розпорядження місцевих органів влади. Нормативна база, яка видавалася представниками влади, доводилася до місцевого населення за посередництва преси. Нове законодавство вимагало абсолютного їх виконання, в іншому випадку передбачалося жорстокі покарання. Населення зобов'язували виконувати розпорядження нової адміністрації, регламентували норми нічного переміщення населеними пунктами, за непокору владі оголошувалася смертна кара. Влада постійно нагадувала населенню, що смертна кара і колективна відповідальність – основні види покарань. Зокрема, § 5 п. 1 декрету фюрера від 12 жовтня 1939 р. вказувалося, що порушення законів, урядових наказів і розпоряджень (в тому числі невиконання обов'язку праці) каралося смертю [3, с. 55, 57].

У «Дистрикті Галичина» відповідно до розпорядження генерал-губернатора запроваджувався обов'язок праці для осіб віком від 18 – до 60 років [1, с. 188]. Обов'язок праці стосувався всіх працездатних громадян, котрі залучалися до роботи в сільському господарстві, для громадських робіт, ремонту доріг та водяної регуляції (меліорації – примітка автора), при ремонті залізниць

тощо [3, с. 61]. До громадських чи інших робіт викликали представники сільських управ, чи представники уряду праці. За виконану роботу виплачувалася винагорода відповідно до встановлених тарифів. За ухиляння від роботи передбачався арешт або відправлення до табору примусових робіт.

Щоб громадяни не уникали виконання обов'язку праці, запроваджувався процес прописки та реєстрації осіб працездатного віку, з обмеженням зміни місця проживання та праці. У Генеральній Губернії з 1 квітня 1942 р. діяв так званий «загальний мельдунковий обов'язок, відповідно до якого, усі, хто покидав населений пункт більше як на два місяці, мав повідомляти відповідні структури. Зазвичай цими питаннями на селі опікувалися війти. Крім того, з 1942 р. всі громадяни «Дистрикту Галичина» підлягали обов'язковому «поліційному зголошенню». Ця форма реєстрації громадян передбачала три пункти: прибуття до нової громади, вибуття з громади та зміна мешкання всередині громади [3, с. 60].

На основі наказу проводу відділу пропаганди від 16 серпня 1941 р. ч. Р/Н 16841, «всі заробкуєчі сільські музики Дистрикту Галичина мали зареєструватися в Краєвому інституті Народної Творчості у Львові, та отримати тимчасові легітимації для виконання свого фаху, і сплати відповідних податкових платежів» [10, с. 4].

Нова влада запровадила прибутковий, сільськогосподарський та низку інших податків і повинностей. Відповідно до першого розпорядження про скарбову адміністрацію в області Галичини з 12.00 год. Від 1 серпня 1941 р. безпосередні податки будуть такі, які діють в Генеральній Губернії. Збором податків та обов'язкових державних поставок відав Головний фінансовий відділ. Йому підпорядковувалися скарбові інспекторати, філії котрих діяли у містах Львів, Самбір, Станиславів, Коломия, Тернопіль, Золочів [12, с. 7].

На осіб, які займалися ремеслом, чи іншим видом діяльності в селах, поширювався «Розпорядок про вибирання данини з мешканців від 29.10.41». відповідно до якого, у кого прибуток був менше 10 тис. зл. платили – 25 зл., від 10 тис. зл. – до 15 тис. зл. – 50 зл., від 15 тис. зл. – до 20 тис. зл. – 75 зл., від 20 тис. зл. – до 30 тис. зл. – 100 зл., від 30 тис. зл. – до 40 тис. зл. – 125 зл., від 40 тис. зл. – до 50 тис. зл. – 150 зл., від 50 тис. зл. – до 100 тис. зл. – 300 зл., далі за кожні наступні 100 тис. зл. підвищувалася сума від 300 – до 500 зл. [13, с. 71].

Разом з тим, сільських ремісників звільнили від сплати окремого промислового податку за 1941 р. [14, с. 2]. Окрім того діяв прибутковий щорічний податок, котрий платили усі особи віком від 18 років. Ставка: до 2 тис. зл. – 12 зл., від 2 тис. зл. – до 10 тис. зл. – 25 зл., від 10 тис. зл. – до 15 тис. зл. – 50 зл., від 15 тис. зл. – до 20 тис. зл. – 75 зл., від 20 тис. зл. – до 30 тис. зл. – 100 зл., від 30 тис. зл. – до 40 тис. зл. – 125 зл., від 40 тис. зл. – до 50 тис. зл. – 150 зл., від 50 тис. зл. – до 100 тис. зл. – 300 зл., далі за кожні наступні 100 тис. зл. підвищувалася сума від 300 – до 500 зл. Громада могла звільнити від сплати податку осіб, що мали незначний прибуток, або тих, хто отримав соціальну допомогу [15, с. 137, 138]. Прибутковий податок сплачували 10 березня, 10 червня, 10 вересня і 10 грудня поточного року [16, с. 4].

З 1 квітня 1942 р. окупаційна влада запровадила додатково до сільськогосподарського податку військовий податок. Його розмір становив 200 % від основної суми сільськогосподарського податку. З господарств, що володіли землями до 50 га сплачувалося 200 % державного ґрунтового податку. Хто мав більше 50 га – 100 %. Податок сплачувався двічі на рік – 31 травня і 15 вересня відповідного року [17, с. 191]. Військовий податок запроваджено розпорядженням заступника генерал-губернатора від 5 лютого 1943 р. й продовжено на 1943 р. Його сплачували упродовж 30 квітня – 15 листопада. Окрім того, військовий податок сплачувався і від нерухомості, звільненої від державного ґрунтового податку [18, с. 71].

На 1941–1942 бюджетні роки тимчасово введено податок на собак. 50-ти % знижку давали собакам, які охороняли заводи, склади. Звільнення від сплати податку надавав окружний староста. Річні ставки були такими: за одного собаку податок складав у розмірі 20 зл, за двох – 30 зл., за трьох – 40 зл. Для прикладу, у містах за одного собаку платили – 30 зл., за двох – 40 зл., за трьох – 50 зл., а за собаку у звіринці – 80 зл. Хто не платив податку, отримував 100 % штраф від суми податку, крім того, собаколови мали право знищити собаку. Тим не менше, знищення собаки не звільняло власника від сплати податку і матеріального покарання [19, с. 8]. Інколи селяни писали прохання до місцевої влади, щоб та давала дозвіл тимчасово не платити цього податку.

Окремий наказ вимагав того, щоб під час перебування собак поза оселями, їх необхідно було мати на прив'язі. Аналогічна ситуація стосувалася й сторожових собак. Собаки і коти, які перебували далі за 50 м від обійстя, без господаря, могли бути застрелені чи зловлені без відшкодування. Хто противився цьому припису, міг бути покараним штрафом у розмірі до 250 зл., а у випадку його несплати – арештом [20, с. 2].

Селян, які намагалися ухилитися від сплати податків чи виконання трудових повинностей, чекали високі штрафи грошима, а у випадку повторного порушення, чи несплати штрафу –

підлягали тюремному ув'язненню [1, с. 188]. Зокрема, ті, хто вчасно не сплатив податків, через місяць від крайнього терміну, підлягав арешту на три місяці. Дія вчинена повторно, каралася арештом на невизначений термін [21, с.422]. Розпорядженням Г. Франка від 23 вересня 1943 р. за махінації з податками передбачався штраф до 200 тис. зл. [22, с. 606].

Попри безлічі запроваджених німецькою владою податків, основним завдання окупаційної адміністрації у перші місяці війни, було забезпечення максимальної здачі сільськогосподарської продукції селянами. Для цього використовували обов'язкові державні сільськогосподарські поставки – контингенти. Контингент – податок, який кожен селянин добровільно і своєчасно з повним розумінням віддавав державі. За це отримував картки на одяг, взуття, товари у кооперативі (цукор, нафту) тощо [23, с. 1]. Окупаційна адміністрація закликала селян контролювати один одного, щоб усі здали контингент [24 с. 2].

Сплата земельного податку та норми поставок контингенту регламентувалися «Запорядком про ґрунтовий податок у області Галичина» від 7 листопада 1941 р. Відповідно до розпорядження, податок сплачувався лише за частину 1941 р. [1, с. 83–84]. Владою встановлювалися наступні норми контингенту основних сільськогосподарських культур: 100 кг зерна від 1 га посіву, 800 кг картоплі за 1 га, 20 % курей і качок, 50 % гусей, м'яса телячого, волового і вепрового (як за більшовиків – примітка автора) [25, с. 1]. За доставлене збіжжя платили за державними цінами. Наприклад, за кожні здані 100 кг пшениці – 90 крб., та додатково 10 крб. премії, за 100 кг жита 70 крб. та 10 крб. премії. Премію давали тим, хто виконав поставки до кінця вересня 1941 р. [26, с.4].

У такий спосіб створювалася видимість того, що продукти не вилучаються, а викуповуються. Однак за виручені кошти, селяни майже нічого не могли придбати для себе. Для прикладу один день лікування у лікарні коштував 20 крб., огляд лікаря – 5 крб. Хто не мав грошей лікували безкоштовно за довідкою сільської управи [27, с. 2]. Інформація щодо цін на 1943 р. подана у таблиці 1.

Таблиця 1

№ п/п	Назва товару	Закупівельна ціна млина за 100 кг.	Відпускна ціна споживачеві до 10 кг (за 1 кг).	Відпускна ціна споживачеві понад 10 кг (за 1 кг).
1	Жито	30 зл.	0.55 зл.	0.50 зл.
2	Пшениця	40 зл.	0.50 зл.	0.55 зл.
3	Ячмінь	30 зл.	0.55 зл.	0.60 зл.
4	Овес	29 зл.	0.60 зл.	0.65 зл.
5	Горох	70 зл.	90 зл./100 кг	90 зл./100 кг
6	Квасоля	55 зл.	75 зл./100 кг	75 зл. / 100 кг
7	Сіно	10 зл.	14.50 зл./100 кг	14.50 зл./100 кг
8	Солома	4.50 зл.	8.50 зл/100 кг	8.50 зл/100 кг

[28, с. 463].

Окрім того, якщо вологість зерна перевищувала 16 % знімали за кожні 100 кг жита/пшениці 0,25 зл., за ячмінь/овес – 0,20 зл., стручкові плоди – 0,50 зл., якщо норма вологості перевищувала на 2 % від 16 %, то знімали за кожен відсоток 0,20 зл. за 100 кг [29, с. 453].

Загалом, можемо стверджувати про сталість цих норм, адже місцеві керівники часто змінювали розміри поставок на свій розсуд. Наприклад, 15 вересня 1941 р. керівник сільськогосподарського відділу Тернопільщини встановив контингент для Зборівського повіту в розмірі 120 тис. ц пшениці та жита, 107 тис. ц ячменю і вівса. На всі закиди, що норми явно завищені, відповідь була однозначною: «контингент є остаточний і ненарушимий» [30, с. 2]. До 15 жовтня 1941 р. необхідно було здати все збіжжя. Для власних потреб дозволялося залишити 150 кг пшениці, максимум 50 % від зібраного вівса і 25 % ячменю. У разі невиконання поставок, передбачалася конфіскація всього урожаю [30, с.2]. При здачі контингенту можна було замінювати зерно ячменю на овес, жито на пшеницю і в зворотній пропорції [31, с. 4].

Щоб пришвидшити збір урожаю та прискорити виконання норм сільськогосподарських поставок, влада Коломийського, Снятинського і Городенківського повіту просила місцевих господарів, щоб на час жнив приймали на роботу гуцулів [32, с. 4.]. При цьому регламентувалися норми оплати праці найманих працівників: «1 кг хлібного збіжжя за 1 день робіт натуроплатою» [33, с. 463].

На час виконання контингентів, губернатор Галичини заборонив вільний продаж картоплі, окрім урядових пунктів. За недотримання вимог передбачався арешт до трьох місяців або 10 тис. зл. та конфіскацію всіх запасів [34, с.1].

На час виконання зернових контингентів, закривалися усі млини, відповідно до розпорядження начальника обласного господарського уряду. Наявні запаси зерна дозволяли молоти лише з дозволу управи повіту, або збірної громади. Прохання про запуск млина громади подавалося до

окружного господарського уряду. З 10 жовтня 1941 р. господарям видавали довідки на перемелювання тимчасово 20 кг хлібного збіжжя на одного члена родини. Для круп з пашного збіжжя, проса, гречки, довідки по 10 кг на одного члена родини. Подальша доля видачі довідок залежала від виконання контингентів. Селяни мали молоти в тому млині, на який виписувалася довідка. Довідку потрібно було мати при собі під час транспортування зерна до і з млина. Після помолу зерна, довідку потрібно було здати в управу, яка її видала. Брати гроші за помол зерна заборонялося. Мельники оплату брати натурою перед помолом. За жито, пшеницю, із співвідношення за 100 кг зерна на муку або грисік 20 кг, з чого 5 кг млин платив грішми встановлений податок. За пашне збіжжя (ячмінь, овес, мішанка) на муку, або крупу 15 %, на дерть – 8 %, на роздушений корм – 6 %. За гречку і просо на муку чи крупи – 30 % [35, с. 2–3].

Ріпак для контингенту селяни мали здавати у співвідношенні 25 % урожаю на насіння, 75 % державі [36, с. 3].

У 1942 р. часові межі здачі контингентів дещо змінили. 60 % визначеної норми потрібно було виконати до кінця вересня, решту до 30 листопада. Якщо попереднього року норми поставок визначала окупаційна адміністрація, то у цьому році з метою справедливого та рівномірного накладення поставок, створювалися так звані «контингентові комісії», з числа членів сільської управи, місцевих священиків та авторитетних господарів.

Розпорядженням Г. Франка від 23 вересня 1943 р. змінено терміни сплати ґрунтового податку до 30 квітня і 15 жовтня наступного господарського року. [37, с. 583].

З метою контролю ринку сільськогосподарської продукції, окупаційна адміністрація у перші місяці приступила до упорядкування базарної торгівлі. Влада визначала дні та час торгів, а також перелік продуктів, якими дозволялося торгувати. Зокрема, в Коломиї, Косові, Снятині, Заболотіві, Кутах, Печеніжині, можна було торгувати лише у вівторок та п'ятницю з 08.00 год. – до 15.00 год. Гуртова та обмінна торгівля заборонялися. Крім того було заборонено продавати зерно і борошно, кукурудзу, гречку, просо, картоплю, м'ясо, рогату худобу, овець, свиней, олію, молоко і молокопродукти. За порушення припису передбачено штраф у розмірі 1000 зл. [38, с. 4]. Щоб попередити подібні порушення, на сторінках україномовної преси, публікували такого типу повідомлення: «Матильда Пачковська з с. Клепарова забула про ціни, і брала на ринку по 60 крб. Забрали до поліції, де вона прийняла тверді ціни» [39, с. 4].

Закупівлю товарів першої необхідності селяни здійснювали лише за виданими окупантами спеціальними талонами, що підтверджували виконання ними норм постачання сільськогосподарської продукції [1, с. 190]. Так, за здане насіння олійних культур: преміальний квит «О», передбачав відпуск текстилю на 20 % вартості доставленого зерна за 100 кг. Крім того, давали $\frac{1}{2}$ л горілки, $\frac{1}{2}$ л нафти. За бажанням давали 3 л їдомого олію і 30 кг макухи. За здане зерно, квит «А» давали додатково $\frac{1}{2}$ л горілки та 1 л нафти. За лляні коноплі, квит «Г», відпускали текстилю на 25 % вартості, додатково відпускали на 25 % горілки. За картоплю – відпускали на квит залізо від $\frac{1}{4}$ – до $\frac{1}{3}$ від вартості зданого контингенту, додатково 2 л горілки та 150 цигарок за кожну здану тону. Яйця оплачувалися за кожен зданий кг – $\frac{1}{2}$ кг цукру [40, с. 5].

Встановлювалися спеціальні преміальні норми. Наприклад, за здані 100 кг ярини отримували 50 цигарок, $\frac{1}{4}$ л горілки і $\frac{1}{4}$ кг мармеладу або масло меду. За 100 кг цибулі – 100 цигарок, $\frac{1}{2}$ л горілки і $\frac{1}{4}$ кг мармеладу чи масло меду. За зернисті або кісточкові овочі I-го сорту – 100 цигарок, $\frac{1}{2}$ л горілки, 1 кг мармеладу, II-го сорту – 100 цигарок, $\frac{1}{4}$ л горілки і 1 кг мармеладу [41, с. 5]. Тим, хто до 1 лютого 1942 р. здав половину визначеного контингенту, давали премію. Для прикладу, за 100 кг насіння конюшини давали 100 кг цукру, 10 л нафти, 10 л горілки, 1000 штук цигарок та 15 кусків мила [42, с. 4]. У с. Тростянець Бережанської округи за вчасно зданий контингент отримало: 54 м фланелі – по 3,50 зл./м, 35,5 м підшивки – по 5,90 зл./м, 27 м перкалю – по 1,29 зл./м, 20 м сукна на одяг – по 50 зл./м, 15 покривал – по 13,30 зл./шт., окрім того залізо й шкіру [43, с. 5].

У 1943–1944 рр. преміювальну систему дещо змінили. За здані продукти, селянам нараховували преміальні одиниці. Крім урядової ціни за 100 преміальних одиниць давали преміальні марки ціною 10 пунктів. Відповідно до спеціальної таблиці нараховані пункти обмінювалися на товари загального вжитку. Зокрема, 10 пунктів = 2 пункти текстилю; 1 пункт заліза = $\frac{1}{4}$ кг заліза; 1 пункт шкіряних товарів = по ціні товару 1 зл.; 1 пункт засобів миття і свічок = по ціні 1 зл.; 1 пункт речей домашнього вжитку = 0,5 зл. ціни товару; 2 пункти горілки = $\frac{1}{4}$ л; 2 пункти цигарок = 15 штук цигарок; 10 пунктів = 400 м ниток [44, с. 1–2]. Преміальні норми за 100 кг зданих зернових продуктів нараховувалися наступним чином: жито 100 пунктів, пшениця 130 пунктів, ячмінь 100 пунктів, овес 80 пунктів, кукурудза 100 пунктів, гречка 100 пунктів, просо 100 пунктів, горох жовтий 200 пунктів, зелений горох 200 пунктів, звичайний горох 150 пунктів, боби 200 пунктів, сочевиця 200 пунктів, рапс 350 пунктів, льон 300 пунктів, конопля 250 пунктів, мак 500, гірчиця 300 пунктів, соняшник 300 пунктів. Картоплю купували за 1 кг – 1 зл. = 3 пункти. Продукти садівництва 1 зл. = 1 пункт [44, с. 5].

Хто не виконував норм контингентів, оголошувався саботажником, підлягав високим штрафам, конфіскації всієї сільськогосподарської продукції та реманенту, в особливих випадках, відправленню до таборів примусової праці на термін від 2 – до 6 місяців. Крім того, за нанесення шкоди державним сіножатям (випасом худоби або нищенням трав) передбачався штраф 1000 зл. [45, с. 2].

Після здачі контингентів, залишки продукції селяни мали право вільно продавати, але не на ринках, а лише через мережу державних заготівельних контор, чи за посередництва українських кооперативних організацій, за чітко регламентованими цінами. Розпорядженням Центральної сільськогосподарської станиці «Дистрикту Галичина» від 29 серпня 1942 р. до здачі контингенту мешканцям сіл Галичини заборонялося продавати птицю, яйця та мед [1, с. 190].

11 липня 1942 р., відповідно до розпорядження генерал-губернатора Г. Франка в «Дистрикті Галичина», на час збору урожаю, від 1 серпня – до 1 листопада 1942 р. у селах запроваджувався надзвичайний стан. У 1943 р. надзвичайний стан у селах тривав з 15 липня – до 20 грудня [1, с. 191]. Окрім того, часопис «Сільський господар» повідомляв, що до 31 серпня 1943 р., з метою охорони пшеничних полів від злодіїв, заборонено перебувати на полях, польових дорогах і випасати худобу з 22.00 год. – до 05.00 год. Поліція мала право застосовувати зброю до порушників [47, с. 6]. Крім того, на час жнив, наказом губернатора «Дистрикту Галичина» від 25 лютого 1943 р. переносили на найближчі неділі усі релігійні свята, які випадали серед тижня Трьох царів, Вознесіння Господнє, Божого Тіла, Всіх Святих [48, с. 112].

Стимулювали виконання контингентів і за допомогою пропагандистських фільмів, котрі транслювалися впродовж лютого-березня 1943 р. в кінотеатрах окружних міст, відповідно до затвердженого графіку [49, с. 3].

Нацистська адміністрація, всупереч надіям місцевого населення, щодо націоналізованої більшовиками землі не переглядалася. На місці створених у 1940–1941 рр. колективних господарств, німці утворили державні господарства, так звані «лігеншафти», хоча і нові господарі декларували ліквідацію колгоспної системи. Разом з тим, залишалися й одноосібні господарства.

За час губернаторства К. Ляша, впродовж серпня 1941 – по січень 1942 рр. в Галичині не відбулося радикальних аграрних перетворень, хоч частину колгоспних земель і було повернуто селянам, але не на правах власності, а лише в короткотермінову оренду. Натомість, новий губернатор О. Вехтер 17 лютого 1942 р. виступив з ініціативою надання селянам землі у приватну власність, мотивуючи це тим, що селяни почнуть працювати продуктивніше, від чого зросли б контингенти та розміри податків [1, с. 189]. Однак у 1942 р. вище нацистське командування не було готовим до таких кроків.

На основі отриманого від Г. Гімлера листа, в якому О. Вехтерові дозволялося надати право приватної власності на землю тим селянам, що повністю і своєчасно виконали державні поставки за 1941 і 1942 рр., губернатор розпорядженням від 24 квітня 1943 р. дозволив приватну власність на землю, націоналізовану за радянської влади [50, с. 633]. Проте на практиці це розпорядження так і не було виконане.

Німецька адміністрація організувала в Галичині кампанії зі збору різноманітних речей, старих металевих виробів, вживаного одягу, використаного паперу та гуми [1, с. 188]. Згідно із розпорядженням від 13 березня 1943 р. про збір відпадків (відходів – примітка автора), селяни мали здати відходи заліза, ганчір'я, медалі, пляшки, папір, волосся, гуму, шерсть і кісті зарізаних тварин [51, с. 5]. Зокрема, Самбірська німецька повітова господарська команда повідомляла, що сирі й виправлені шкіри, вуха, шерсть, роги, копита належить віддавати на урядові станиці шкір у Самборі, за що держава платила кошти. За невиконання розпорядження передбачалося покарання [52, с. 3]. Крім того, селян закликали здавати кожухи й теплий одяг для потреб німецької армії. Зокрема, акції збору відбувалися у селах Ворохта й Татарів на Станиславщині [53, с. 4].

Поряд зі збором харчів, німецька військова адміністрація намагалася налагодити комунікацію. Адже, якщо між великими населеними пунктами ще існували більш-менш пристойні шляхи сполучення, то в сільській місцевості їх стан був катастрофічним. Часто навесні і восени серед села коні топилися по шию і не могли тягнути порожнього воза. Господарі ляпалися невідомо на кого за поганий шлях, але при тому нічого не робили [54, с. 2].

Поточним ремонтом доріг займалися військові саперні відділи. Згодом почали залучати селян, запровадивши «шарваркові обов'язки. Восени 1941 р. влада рекомендувала місцевим громадам провести так звані «дні вулиць» та «дні шляхів». Під час цих заходів селяни мали виконати поточний ремонт шляхів та мостів [55, с. 6]. У населених пунктах громади мали викопати при дорогах зливні рови для відведення води. На узбіччях доріг загального користування – усунути забур'яненість, і в подальшому його не допускати. Влада у свою чергу мала допомагати громадам морально, технікою і визначенням дня початку робіт [56, с. 3].

У 1942 р. «шляховий тиждень» проголошувався з 22 – до 27 червня. У цей час, усі чоловіки й жінки старші 16 років, без постійної роботи, мали зголоситися до «свого найближчого шляховика»

із власним інвентарем. Робочий день тривав 10 год. За невиконання розпорядження передбачався штраф до 100 зл. за кожен день або відправлення до карного табору праці у Львові [57, с. 4].

Шарваркові повинності нараховувалися відповідно до земельного податку і не могли перевищувати його розмірів на 200 %. Збільшення норм регламентував окружний староста. Ставка оплати для однокінної підводи становила 12 зл. на день, двокінної – 20 зл. на день, оплата праці візника – 4 зл. на день на одну особу. Підводи використовувалися для виконання робіт на віддалі до 6 км, особи зобов'язані до роботи мали працювати на відстані не далі за 4 км. Відшкодування за шарваркові роботи передбачалися, в тому випадку, коли обсяг роботи перевищував шарваркові норми. Звільнення від цього обов'язку у виняткових обставинах міг надати окружний староста. Хто не виконував обов'язку – штраф 1000 зл., а у випадку несплати – арешт до трьох місяців. Як виняток, окружні господарства могли цілком або частково звільняти сільських агрономів від шарваркової повинності та виконання гужових повинностей [58, с. 2].

В окремих випадках окупаційна влада крім покарань селян, використовувала й систему премій. Наприклад, грошовою винагородою премійовано волосного старосту с. Пустомити В. Боровика та дорожника І. Гавенка за відбудування 12 км дороги в селі [59, с. 1].

У зимовий період місцеве населення залучали до очищення шляхів від снігу. Взимку 1941–1942 рр. дороги очищали від снігу за допомогою дерев'яних плугів на кінній тязі, залізним плугом на тракторній тязі та автомобілів з почепленими плугами. Подібні засоби використовували переважно військові саперні підрозділи. Для розчищення більшості шляхів використовували працю «колон загортачів снігу з лопатами». Такий вид робіт вимагав кооперації кількох сільських громад [60, с. 3]. Обов'язок чищення доріг виконували громадяни віком від 15 – до 60 років. Відповідальність за виконання цих робіт лежала на війтах громад. Було розроблено окремий графік, який регламентував кількість залучених до виконання робіт селян. Так, якщо встановлено I-й «алярмовий» ступінь (легкий сніг) працювали малі робітничі громади. Якщо встановлено II-й «алярмовий» ступінь (сильний сніг, але рух не перекритий) збирають населення міст і сіл віддалених на 5 км. від дороги. Якщо встановлено III-й «алярмовий» ступінь (дуже сильний сніг, перекрито дороги) збиралося все населення котре проживало до 5 км від дороги. Також залучалися «рятункові команди» з сіл в окрузі 10 км до доріг. За невиконання наказів війта – штраф 500 зл. За зволікання з чищенням доріг для війтів штраф 1000 зл. [61, с. 6]. Крім того, влада забороняла викидати сніг з подвір'їв на проїжджу частину дороги, за що передбачено значні штрафи [62, с.5]. Крім того, під час ожеледиці, селяни мали посипати дороги піском або попелом.

Відповідно до поліцейного розпорядження від 30 жовтня 1943 р. про вуличні таблички, повітовий староста вимагав встановити в селах на перехрестях вулиць, таблиці із зазначенням їх назв латинськими буквами, крім того, на будинках рекомендували встановлювати номери [63, с. 638].

Ще однією повинністю для селян були так звані «форшпани» – обов'язок перевозити певні товари, чи контингент на вимогу представника окупаційної адміністрації, чи війта. Цей обов'язок нагадував радянські гужові повинності з тією різницею, що німці надані послуги символічно оплачували. Зокрема, на Прикарпатті за використання однокінних підвод селянин отримував за один день роботи 9–12 зл., відповідно парний – 15–18 зл. Відмова оплати за встановленими тарифами для замовника послуг складала штраф у розмірі 1000 зл. [64, с. 3]. Наприклад, за відмову організувати перевезення селянами с. Іспас – окружного старосту оштрафували на 1000 зл., а солтиса – на 100 зл. [65, с. 6]. Разом з тим, відмова селян виконувати згадані повинності, тягнула за собою відповідні покарання. Наприклад, газета «Воля Покуття» повідомляла про те, що за невиконання форшпанів покарали низку господарів, при цьому кожного оштрафували на 500 зл., крім того вони мали возити визначені для них норми без оплати, відповідно до наказу окружного старости [66, с. 6].

Ще одним обов'язком селян перед німецькою владою, стало примусове протипожежне страхування житлових будинків та господарських споруд, запроваджене розпорядженням від 16 січня 1942 р генерал-губернатором Г. Франком. Принагідно відзначимо, що такої повинності німецькі селяни не мали. Виконання цієї повинності стимулювали різноманітними способами. Від елементарного залякування штрафами та арештами – до публікації в україномовній пресі повідомлень про відшкодування громадянам у випадку пожеж, як це мало місце у селах Осівці, Бобулинці і Білявинці на Тернопільщині, де згоріло 860 хат, проте держава виплатила селянам 1,5 млн зл. допомоги [67, с. 5]. Влада вимагала, щоб при кожній хаті була «бочка з водою, гак на довгій жердці, мітла до здушування іскор, драбина, відра» [68, с. 4].

Виконанням контингенту меду та іншої продукції бджільництва опікувалося створений у Львові при хліборобській палаті «Союз пасічників при Дистрикті Галичина». У його складі діяло товариство «Рій», яке безпосередньо скуповувало в селян мед та віск, постачало членам товариства необхідний інвентар, вошину та розподіляло цукор для підгодівлі бджіл [69, с. 4]. При вступі в товариство обралося одноразова плата 1 зл. та щорічний внесок 10 зл. Кожен член товариства,

коли здавав заготівельним організаціям мед за державними цінами, отримував за державною ціною 7 кг цукру на одну бджолосім'ю і 1 кг для годівлі, додатково до зданого меду – 2 кг цукру [70, с. 3]. Зазначимо, що у 1942 р. «Союз пасічників» нараховував 22800 членів, у власності яких було 225 тис. вуликів. Для порівняння, на території Східної Галичини станом на вересень 1939 р. було офіційно зареєстровано 1 млн бджолосімей.

Крім сплати обов'язкових державних податків та виконанні всіх повинностей, додатково з українських селян збирали так звані «національний податок», для потреби Українського Центрального Комітету. Вказані кошти спрямовувалися для потреб полонених українців, допомоги голодуючим, підтримку діяльності українських освітніх закладів. Тих господарів, хто не здавав, ганьбили у кожній україномовній газеті, де систематично друкували списки тих, хто жертвував і тих, хто ігнорував. Відповідальним на місцях за збір цього податку був Український повітовий комітет [71, с. 3]. Для прикладу, до половини травня 1942 р. громади Скільщини сплатили 14986 зл., національного податку [72, с. 6].

Українських селян спонукали допомагати учням та студентству купували так звані «цеголки» студентського фонду номіналом по 1;2;5 зл. Таким чином, у 1942 р. зібрано 7 тис зл. на потреби учнівської молоді. Окремі села купували від 50 – до 100 «цеголок» [73, с. 7]. Динаміку підтримки такого виду платежів ілюструє публікація у газеті «Чортківська думка», подаючи статистику в Бережанському повіту за 1942 р. Зокрема, із сіл повіту найбідніше с. Шибалин – 328 зл. в купило «цеголок» на 150 зл., с. Стриганівці – 311 зл., с. Вів'ся – 185 зл., с. Вербів – 152 зл., с. Куряни – 112 зл., с. Тригуби – 90 зл. [74, с. 3]. Крім того, селяни, які були членами українських культурно-освітніх товариств, добровільно на потреби цих інституцій сплачували щорічно відповідно до кількості землі: за 2 морґи – 1 зл.; 2,5 морґа – по 0,5 зл. від морґа; 6–10 морґів – по 0,7 зл. від морґа; 11–20 морґів – по 1 зл. за морґ; понад 20 морґів – по 1,5 зл. від морґа [75, с. 3].

Спеціальним розпорядженням регламентувалася здача селянами державі молокопродуктів. У 1941 р. кожен селянин, який мав корову, повинен був здавати у приймальні пункти наступні норми молока: з однієї корови 1 л вдень, з двох корів – 2,5 л, трьох – 4 л, чотирьох – 6 л, п'яти – 10 л. Влада заборонила відбирання та продаж сметани, виготовлення в домашніх умовах масла, продаж молока приватним особам та підгодівлю телят молоком [76, с. 4].

У випадку не виконання норм поставок, передбачався штраф в розмірі 3 тис. зл. або 28 днів арешту [77, с. 2]. Для прикладу, за невиконання контингенту зі здачі молока на с. Рожнів наклали 2 тис. зл. штрафу, а на вїйта персонально – 200 зл. [78, с. 3].

У 1943 р. норми здачі селянами молока і масла влада переглянула. У наказі керівника головного відділу харчування і сільського господарства уряду Генеральної Губернії від 27 лютого 1943 р. серед іншого зазначалося, що «...кожен хто мав корову в рік мав здати найменше 800 кг. молока від корови». При тому, якщо було теля, яке плекалося більше 6 місяців, то зменшували норму до 500 кг. Вміст жиру в молоці мав бути не меншим 2,7 % і цей відсоток не можна було порушувати. Молоко з меншим вмістом жиру приймалося, але не зараховувалося до виконання норм поставки. У тому випадку, коли господар не міг виконати норми поставки, губернатор області міг дозволити здати молочарні 25 кг масла в рік на одну корову, а якщо було теля то 15 кг. У випадку, якщо корова, давала меншу норму молока від річної, при наступному ветеринарному огляді її відбракували на заріз» [79, с. 163]. У 1943 р закупівельна ціна 1 л молока становила 1,35 зл., при роздрібній – 1,50 зл. Закупівельна ціна 1 кг масла 6,14 зл., при роздрібній – 7,04 зл. [80, с.493]. У 1944 р. влада підняла норму поставки до 4,5 л молока з корови вдень. Пропорційно зростала і кількість масла [81, с.5].

Щоб селяни виконували обов'язкові поставки м'яса, окупаційна влада розпорядженням від 30 вересня 1941 р. заборонила домашній забій худоби, без відповідного письмового дозволу посадика громади. Місцеві керівники мали вести облік подібних дозволів. У випадку порушення припису, на винуватців чекав штраф 1000 зл. або арешт до трьох місяців. При тому м'ясо вбитих тварин підлягало конфіскації [82, с. 2]. Забій тварин дозволявся лише у спеціалізованих міських різницях, під наглядом ветеринара [83, с. 6]. При тому бралася платня відповідно до встановлених тарифів. За заріз худоби до 50 кг живої ваги – 15 зл., до 100 кг – 20 зл., за кожні наступні 50 кг. додатково сплачувалося 10 зл. і більше. Різникам, які здійснювали заріз без дозволу, грозив 500 кратний штраф від тарифної ставки [84, с. 8].

Принагідно влада нагадувала селянам, що виготовлення горілки було виключно державною монополією [85, с. 172.].

Передбачаючи незадоволення селян новими податками і повинностями, губернатор Галичини О. Вехтер під час виступу у Кам'янці-Струмиловій, перед посадниками і волосними старостами, серед іншого зазначав, що «...напевно Ваші селяни приходитимуть до Вас і будуть казати Вам, що деякі розпорядки є тяжкі і непотрібні. Я переконаний, що ці розпорядки є необхідні, щоб досягнути намічену мету в цілій Європі. І будьте певні, люди, що Вас лають, пізніше скажуть, що Ви мали

слушність, і це буде Вам нагорода за службу» [86, с. 2]. З метою стимулювання роботи місцевих керівників, влада використовувала різноманітні нагороди та премії. Зокрема, за успішне виконання норм контингенту 29 вересня 1943 р. в м. Підгайці, в залі Народного дому, повітовий комендант Г. Ткачик дав похвальні грамоти керівникам громад сіл Білокриниці, Мужилова й Телячого за «совісне» виконання контингенту [87, с. 6]. Натомість, за невиконання розпоряджень окупаційної влади, солтисів та в'їтів чекали покарання. Зокрема, за саботаж виробничих та ремонтних робіт, на громаду с. Слобідка Лісна накладено штраф у розмірі 2 тис. зл., на в'їта – 200 зл., на волосного агронома – 100 зл. [88, с.4]. У с. Таурів Бережанського повіту, за приховування від оподаткування 1000 га землі, накладено на громаду села штраф у розмірі 10 тис. зл., який та мала сплатити до 15 січня 1943 р. [89, с.6].

З початком окупації на території Східної Галичини існувала заборона на продаж коней. Окрім того, згідно із розпорядженням губернатора від 30 квітня 1943 р. запроваджено обов'язкову реєстрацію коней. Окреме розпорядження від 5 липня 1943 р. зобов'язувало провести у серпні 1943 р. реєстрацію усіх фруктових дерев в генерал-губернаторстві [90, с. 353].

Таким чином, німецька окупаційна влада в короткий термін розробила і запровадила розгалужену систему оподаткування селян Східної Галичини. Були створені спеціальні структури, підібрані відповідні кадри. Налагоджена система сплати селянами податків набрала тотального характеру. Покарання селян за їх несплату було різноманітним й доволі жорстоким. Селяни Східної Галичини опинилися в ситуації, коли їх господарювання на землі не могло давати прибутків для покращення свого економічного становища. Селяни не були абсолютно вільними у розпорядженні ні власними коштами, ні вирощеною продукцією. Натомість, цілком і повністю залежали від рішень нацистської окупаційної адміністрації. Такий стан справ, змусив частину селян долучитися до антинацистського руху Опору.

Список використаних джерел

1. Боляновський А. Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 роках / А. Боляновський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 33. – 1998. – С. 186–194.
2. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): іст.-бібліогр. дослідж.: у 2 т. / К. Курилишин; відп. ред. Л. В. Сніцарчук; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, Від. україніки, Від-ня «Наук.-дослід. центр періодики». – Л.: [б. и.], 2007. – 592 с.
3. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матер. укр. легальної преси: моногр. / К. Курилишин; НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника [та ін.]; ред. М. Романюк. – Л.: ЛННБ України ім. В. Стефаника, 2010. – 328 с.: іл.
4. Грошева справа // Терехівські вісті. – 20 липня 1941. – С. 2.
5. Перше свято на визволеній землі // Бережанські вісті. – 24 липня. 1941. – С. 1.
6. Розпорядження про введення золотої валюти в області Галичина // Бережанські вісті. – 11 вересня 1941. – С. 1.
7. Колонка гумору // Бережанські вісті. – 25 вересня 1941. – С. 2.
8. Генеральний план «Ост» // – Воєнно-історический журнал. – 1960. – № 1. – С. 84–94.
9. Прокламація до населення Галичини! // Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. – 1941. – С. 1, 4.
10. Наказ від 15 липня 1941. коменданта капітана Юргенса // Жовківські вісті. – 20 липня 1941. – С. 4.
11. Оповідка // Львівські вісті. – 22 серпня 1941. – С. 4.
12. Перший розпорядок про Скарбову Адміністрацію в області Галичини від 1 серпня 1941. // Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. – 1941 р. – С. 7.
13. Розпорядок про вибирання данини з мешканців від 29 жовтня 1941. // Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. – 1941. – С. 71.
14. Промисловий податок на 1941 р. // Українські вісті. – 21 грудня 1941. – С. 2.
15. Розпорядок про збір данини від 6 грудня 1941. // Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. – 1941. – С. 137, 138.
16. Прибутковий податок // Останні вісті. – 27 листопада 1941. – С. 4.
17. Розпорядженням про воєнний податок до ґрунтового податку від 16 квітня 1942. // Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. – 1941. – С. 191.
18. Розпорядок про вибирання данини з мешканців від 29 жовтня 1941 // Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. – 1943. – С. 71.
19. Тимчасове зарядження оподаткування собак в окрузі Коломия від 17 листопада 1941 р. // Воля покуття. – 23–26 листопада 1941. – С. 8.
20. Наказ окружного старости Асбаха. // Бережанські вісті. – 6 листопада 1941. – С. 2.
21. Розпорядження про заходи податкових вимог до не німців від 21 липня 1943. // Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. – 1943. – С. 422.
22. Розпорядженням Г. Франка від 23 вересня 1943. за махінації з податками. // Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. – 1943. – С. 606.
23. Обов'язок села у воєнний час. // Бережанські вісті. – 11 грудня 1941. – С. 1.
24. По селах ходить багато спекулянтів. Їх гнати геть! // Бережанські вісті – 11 грудня 1941. – С. 2.
25. Постачаймо контингент. // Жовківські вісті. – 19 жовтня 1941. – С. 1.
26. Хлібороби Галичини! // Зборівські вісті. – 31 серпня 1941. – С. 4.
27. До селян Бережанського району // Бережанські вісті. – 10 серпня 1941. – С. 2.
28. Закупівельні ціни на зерно // Вісник розпоряджень для Генеральної

Губернії. – 25 серпня 1943. – С. 463. 29. Розпорядження про ціни на зерно на 1943–1944 господарські роки // Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. – 25 серпня 1943 р. – С. 453. 30. Справа харчів // Зборівські вісті. – 21 вересня 1941. – С. 2. 31. Звернення Крайс і штабдартгавтмана в Тернополі до панів повітових старост в Тернополі, Тереховлі, Скалаті, Збаражі, Зборові від 6 вересня 1941. // Зборівські вісті. – 21 вересня 1941. – С. 4. 32. Оголошення // Воля покуття. – 7 липня 1941. – С. 4. 33. Розпорядження про господарство збіжжям і пашею в 1942–1943 господарському році // Денник розпоряджень для Генерального Губернаторства. – 1941 р. – С. 463. 34. Розпорядження // Останні вісті. – 4 жовтня 1941. – С. 1. 35. Закнення млинів, що мололи за оплату і виміну // Самостійна Україна. 10 жовтня 1941. – С. 2-3. 36. Справи контингентові // Українські вісті. – 28 серпня 1941. – С. 3. 37. Розпорядження Г. Франка про сплату ґрунтового податку // Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. – 1943. – С. 583. 38. Оголошення // Воля Покуття. – 7 грудня 1941. – С. 4. 39. Порушники законів // Львівські вісті. – 17–18 серпня 1941. – С. 4. 40. Премії // Чортківська думка. – 20 вересня 1942. – С. 5. 41. Збільшення премії за здані продукти // Голос Підкарпаття. – 22 листопада 1942 р. – С. 5. 42. Справи контингентові // Тризуб. – 8 лютого 1942. – С. 4. 43. Повідомлення // Львівські вісті. – 10 листопада 1942. – С. 5. 44. Преміальна система від 1. 08. 1943 до 31. 07. 1944 рр. // – Додаток до урядового вісника губернатора Галицької області – 1943 р. – С. 5. 45. Оголошення // Воля покуття. – 30 листопада 1941. – С. 2. 46. Правила торгівлі // Останні вісті. – 4 жовтня 1941. – С. 1. 47. Розпорядження // Сільський господар. – 15 серпня 1943. – С. 6. 48. Наказ від 25 лютого 1943 р. переносили на найближчі неділі релігійні свята, які випадали серед тижня Трьох царів, Вознесіння Господнє, Божого Тіла, Всіх Святих // Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. – 1943. – С. 112. 49. Хлібороби! Фільм до Вас промовить! // Львівські вісті. – 13 лютого 1943. – С. 3. 50. Розпорядження про повернення права приватної власності ґрунтів під доми і ґрунтів, вживаних для промислових цілей, віднятої за світської влади в Галичині від 26 жовтня 1943. // Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. – 1943. – С. 633. 51. Розпорядження про збірку відпадків // Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. – 1943. – С. 5. 52. Оголошення // Самбірські вісті. – 14 серпня 1941. – С. 3. 53. Хліборобські школи в Дистрикті Галичина // Тризуб. – 15 лютого 1942. – С. 4. 54. Я. Христич. Про дбайливого і байдужого господаря / Ярослав Христич // Воля покуття. – 7 серпня 1941. – С. 4. 55. Шарваркові обов'язки // Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. – 1943 р. – С. 6. 56. День вулиці // Воля покуття. – 28 вересня 1941. – С. 3. 57. Оголошення // Станиславське слово. – 21 червня 1942. – С. 4. 58. Оголошення // Чортківська думка. – 17 січня 1943. – С. 2. 59. Оголошення // Нові вісті. – Жовтень 1942. – С. 1. 60. Будемо їздити зразковим шляхом // Золочівське слово. – 14 грудня 1941. – С. 3. 61. Навчання в сільських школах // Бережанські вісті. – 21 грудня 1941. – С. 6. 62. Оголошення // Українські вісті. – 17 січня 1943. – С. 5. 63. Поліційне розпорядження від 30.10.1943 р. про вуличні таблички, таблиці з номерами домів // Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. – 1943. – С. 638. 64. Оголошення // Воля Покуття. – 30 листопада 1941. – С. 3. 65. Повідомлення // Воля Покуття. – 3 травня 1942. – С. 6. 66. Інформація // Воля Покуття. – 31 травня 1942. – С. 6. 67. Зла будова коминів – причина пожеж // Львівські вісті. – 28–29 березня 1943. – С. 5. 68. Охорона перед пожежами // Краківські вісті. – 6 вересня 1942. – С. 4. 69. Опіка над бджільництвом і пасічництвом в Дистрикті Галичина // Тризуб. – 1 лютого 1942. – С. 4. 70. Повідомлення // Дрогобицьке слово. – 23 березня 1942. – С. 3. 71. Датки на національний податок // Українські вісті. – 7 грудня 1941. С. 3. 72. Національний податок в Скільщині // Рідна земля. – 5 липня 1942. – С. 6. 73. На допомогу студентству // Чортківська думка. – 1 листопада 1942. – С. 7. 74. Бережанщина – студіюючій молоді // Чортківська думка. – 15 листопада 1942. – С. 3. 75. Повідомлення // Рогатинське слово. – 3 грудня 1941. – С. 3. 76. Наказ окружного старости підпоручика Манна, від 1 жовтня 1941. // Золочівське слово. – 19 жовтня 1941. – С. 4. 77. Оголошення // Стрийські вісті. – 5 жовтня 1941. С. 2. 78. Ціни за використання підвод (форшпани) // Воля Покуття. – 3 травня 1942. – С. 3. 79. Наказ про здачу молока і масла // Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. – 9 березня 1943. – С. 163. 80. Закупівельні ціни // Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. – 1943. – С. 493. 81. Подвоїти продукцію. Нові завдання молочних господарств // Українські вісті. – 16 січня 1944. – С. 5. 82. Застереження про домашні убій тварин // Бережанські вісті. – 4 грудня 1941. – С. 2. 83. Зарядження про домашній убій худоби // Воля покуття. – 31 серпня 1941. – С. 6. 84. Тимчасове зарядження оподаткування собак в окрузі Коломия від 17 листопада 1941. // Воля покуття. – 23–26 листопада 1941. – С. 8. 85. Розпорядження Бюллера про виготовлення горілки // Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. – 1943. – С. 172. 86. Теперішній вигляд сіл Скалатщини // Львівські вісті. – 1–2 листопада 1942. – С. 2. 87. Контингентова нарада // Тернопільський голос. – 12 вересня 1943. – С. 6. 88. Оголошення // Львівські вісті. – 3 травня 1942. – С. 4. 89. Повідомлення // Українські вісті. – 27

грудня 1942. – С. 6. 90. Реєстрація коней // Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії. –1943. – С. 195, 353. 91. Кінець колективізації // Бережанські вісті. – 19 жовтня 1941. – С. 3. 92. Відозва А. Шептицького до Хліборобів // Бережанські вісті – 31 липня 1941. – С. 1. 93. Заклик до селян Галичини губернатора // Бережанські вісті. – 7 серпня 1941. – С. 1. 94. Оголошення // Бережанські вісті. – 11 вересня 1941. – С. 2.

Владимир Старка

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА НАЦИСТСКИХ ОККУПАНТОВ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ В 1941–1944 ГГ.

Основываясь на широком кругу первоисточников и научных публикаций, анализируется социально-экономическая политика нацистских оккупантов в западноукраинской деревне на протяжении 1941–1944 гг. Главный акцент сосредоточен на анализе налоговой политики. Отдельно рассмотрены основные виды повинностей. Исследовано влияние нацистской социально-экономической политики на различные формы движения Сопротивления.

Ключевые слова: западноукраинская деревня, социально-экономическая политика, налоговая политика, повинности, движение Сопротивления.

Volodymyr Starka

SOCIOECONOMIC POLICY OF THE NAZI INVADERS IN ESTERN GALICHERIA VILLAGE OF 1941–1944

Socioeconomic Policy of the Nazi Invaders in Western Ukrainian Village of 1941–1944 has been analyzed on the grounds of numerous sources and scientific publications. The main emphasis has been laid on the analysis of fiscal policy. The main types of obligations, which were carried out by the rural population, have been considered. The influence of the Nazi socioeconomic policy on various forms of Resistance movement has been studied.

Key words: Western Ukrainian village, socioeconomic policy, fiscal policy, obligations, resistance Movement.

УДК 94(477)

Елла Бистрицька

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА СЛОВАЧЧИНИ: ОСОБЛИВОСТІ ЛІКВІДАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПОЧАТОК 50-Х РР. ХХ СТ.)

У статті з'ясовано особливості ліквідації Греко-католицької церкви у Чехословаччині та участь у цьому процесі радянських органів влади.

Ключові слова: Російська православна церква, Греко-католицька церква, Греко-католицька церква у Словаччині, Георгій Карпов, Павло Гойдич.

Вагоме місце, яке посідає Українська греко-католицька церква в історії України, актуалізує наукові дослідження, пов'язані з її діяльністю. Впродовж останніх десятиліть українська історіографія поповнилась низкою фундаментальних досліджень з проблематики ліквідації Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ), що мали місце у ХІХ ст. в Російській імперії і ХХ ст. в СРСР. До наукового обігу введено значний обсяг документальних джерел, що уможливили реконструкцію подій того часу, всебічний аналіз їх причин і наслідків. Оскільки в історії новітнього часу парадигма відносин між Російською православною церквою (далі – РПЦ) і Римо-католицькою церквою (далі – РКЦ) формувалася в контексті геополітичних планів Кремля, який у період Другої світової війни і після її завершення реалізовував план утвердження першості Московського Патріархату, використовуючи останній як інструмент утвердження свого впливу в країнах Східної і Центральної Європи, одним із ключових завдань сучасної історіографії є дослідження ролі радянського керівництва у ліквідації ГКЦ у зарубіжних країнах.

У пропонованій статті автор має на меті з'ясувати особливості ліквідації ГКЦ у Чехословаччині, участь у цьому процесі Ради у справах РПЦ, інших владних структур та Чехословацької православної церкви (далі – ЧПЦ), яка перебувала під опікою Московського Патріархату (далі – МП)*.

* На території Чехословаччини до початку Другої світової війни найбільш чисельними були Чеська і Муравсько-Пряшівська православні єпархії (Східна Словаччина), які підпорядковувалися Сербській православній церкві. Архиепископія

Львівський собор 1946 р. став початком відкритої боротьби СРСР з Ватиканом і взірцем вирішення «уніатського питання» в країнах Східної Європи, які опинилися під протекторатом СРСР. 14 лютого 1947 р. Г. Карпов надіслав на затвердження Й. Сталіну нову програму, яка передбачала: «а) остаточно ліквідувати уніатську церкву в СРСР; б) підготувати проведення аналогічних заходів у деяких країнах за кордоном (наприклад, у Чехословаччині, Югославії); в) створити альянс християнських церков у вигляді міжнародного руху на чолі з Російською православною церквою для боротьби з Ватиканом, запросивши до участі у ньому всі інші віросповідання» [1, с. 184].

Ліквідація ГКЦ відбувалася у всіх країнах народної демократії й мала свої особливості. У міжвоєнний період найбільш чисельною була ГКЦ у Польщі. В Угорщині, Чехословаччині, Югославії та Румунії греко-католики становили менше 10 % на конфесійній карті кожної з цих країн. В Угорщині, Словаччині і Румунії у своїй переважній більшості це були представники титульної нації, проте етнічні українці серед них становили найбільшу національну групу. Українці-уніати компактно проживали на території Східної Галичини, Волині, Підляшші, Підкарпатської Русі, Словаччини, Добруджі і Банату, які впродовж історичного часу були включені до різних державних утворень. Тому їхня приналежність до греко-католицизму була чинником національної ідентифікації і засобом протистояння асиміляційним процесам.

Після встановлення державних кордонів у Європі, найбільш чисельними були греко-католицькі парафії у Чехословаччині та Румунії.

Переважає більшість греко-католиків Чехословаччини проживали на території Словаччини і Підкарпатської Русі. У 1945–1946 рр. тут склалася напружена політична ситуація, пов'язана з протиборством двох політичних угруповань – Комуністичною партією Словаччини і Демократичною партією. Греко-католицьке і католицьке духовенство, яке мало неабиякий вплив на словацьке суспільство, підтримувало останню. Напередодні виборів глава ГКЦ у Словаччині єпископ Павло Гойдич переконував вірних підтримати демократів. Антикомуністичний спротив мав своїм результатом перемогу демократів, за яких на виборах 26 травня 1946 р. у парламент Чехословаччини проголосувало 62 % словацьких виборців. Результати парламентських виборів стали предметом серйозного аналізу політичного керівництва Чехословаччини, оскільки «словацький сепаратизм» загрожував єдності державі. У новому форматі державно-церковних відносин політика щодо греко-католиків стала однією з пріоритетних.

Аналіз відомих нам документів Ради у справах РПЦ свідчить про те, що відомство у цей час більшою мірою опікувалося справами зміцнення ЧПЦ** і греко-католицькі громади розглядалися як її можливий ресурс. Підставою були й окремі випадки переходу греко-католиків у православ'я у зв'язку з вимогою Ватикану використовувати григоріанський календар. У документах про перебування голови Ради у справах РПЦ Г. Карпова у Чехословаччині (10–24 червня 1946 р.) [2, л. 154–157], зокрема і його звіті на ім'я Й. Сталіна [2, л. 187–191], не йшлося про конкретний план ліквідації ГКЦ у цій країні***. Під час зустрічі між президентом Чехословаччини Е. Бенешом і Г. Карповим, яка відбулася 17 червня 1946 р. в Празі, президент цікавився функціями Ради у справах РПЦ у стосунках між державою і Церквою, позитивно відгукнувся про події у Львові, коли «уніатів перевели у православ'я». З'ясовуючи долю уніатів у Румунії, Е. Бенеш зазначав, що починати потрібно «у вашій Закарпатській Україні, потім – Румунії, а потім уже в нас» [2, л. 160]. Сам Г. Карпов у звіті вказував: «...президент заявив, що уряд Радянського Союзу правильно

Константинопільського патріархату, російські емігрантські парафії мали різну юрисдикційну підпорядкованість. Проте загальна кількість православних, згідно з переписом 1930 р., складала ледь більше 145 тис. осіб [14, с. 200]. У 1945 р. коаліційний уряд Національного фронту на чолі з президентом Е. Бенешем підтримав ідею автокефального статусу ЧПЦ. У жовтні того ж року архієпископ Орловський Фотій (Топіро) провів переговори з представниками урядових і релігійних кіл у Празі про прийняття ЧПЦ у юрисдикцію МП. 8 листопада 1945 р. єпархіальні збори ЧПЦ прийняли рішення про перехід з юрисдикції Сербської церкви у підпорядкування МП. Остаточне вирішення питання відбувалося у березні-квітні 1946 р. Очолив ЧПЦ на правах екзарха МП колишній єпископ Ростовський Єлевферій (Воронцов) [15, с. 314–315].

** У одному з документів Ради у справах РПЦ зазначено завдання, які покладалися на єпископа Єлевферія, як очільника екзархату МП у Чехословаччині, «Зміцнення Православної церкви в Чехословаччині на противагу католицизму, об'єднання з Православною Церквою уніатів, а також встановлення дружніх відносин з Чеською національною церквою (мова йде про Чехословацьку Гуситську церкву, яка була заснована під назвою Чехословацька церква – авт.) та іншими релігійними об'єднаннями, які могли б бути корисними у боротьбі з католицькою церквою» [3, л. 211].

*** Немає сумніву, що під час свого 15-денного візиту до Чехословаччини Г. Карпов цікавився становищем греко-католиків. 18–19 червня він перебував у Словаччині і виголошував доповідь. І в подальшому «уніатське питання» перебувало в полі зору Ради у справах РПЦ. Прикметно, що інформатори Ради за взірць боротьби з греко-католиками брали «Львівський собор», а саме його центральну ідею – створення ініціативної групи. 17 липня ц.р. датовано лист члена єпархіального управління Православної Церкви у Чехословаччині Б. Черкеса, в якому він повідомляв про плани протидії «священникам-уніатам» у Словаччині: «...наш благочинний найайно ж переселяється у Пряшів і починає роботу між священниками-уніатами, після чого делегати з'являються екзарху, а потім у Москву» [2, л. 190]. В іншому документі від 3 березня 1947 р. зазначено, що «...є реальні передумови до подальшого розкладу уніатської церкви у Словаччині і переводу її у православ'я» [3, л. 143].

вирішив релігійне питання і він має намір провести у Чехословаччині аналогічні реформи. Окрім цього, він висловив намір здійснити заходи щодо переведення уніатів Словаччини у православ'я» [2, л. 187].

У другій половині 1947 р. чехословацький уряд готовий був розпочати наступ на греко-католиків, притягнувши до судової відповідальності єпископа П. Гойдича. Його вважали представником «реакційних кіл Словаччини», оскільки з багатьох політичних питань він займав позицію відмінну від офіційної. Єпископ захищав українських біженців і греко-католицьких священиків, яких насильно депортували з Польщі в СРСР, не підтримав страту колишнього президента Словацької держави Й. Тісо, виступав проти об'єднання Чехії і Словаччини та ін. На думку управляючого справами екзархату МП в Чехословаччині Б. Черкеса, урядовий план передбачав використати необачні висловлювання П. Гойдича з метою ув'язнення, «нанести генеральний удар уніатам, а потім, закріпивши за православ'ям позиції, перейти в наступ проти католицизму» [4, л. 36]. Умовою реалізації цього плану була впевненість чехословацької сторони, що ЧПЦ «зуміє не тільки зайняти звільнені позиції, але й перейде в наступ з метою отримати переважаючий вплив на населення Словаччини» [4, л. 35].

Проте для усунення з суспільного життя країни Демократичної партії були використані апробовані вже політичні методи боротьби з опонентами, зокрема звинувачення в антидержавній змові з метою скинення законного уряду. Відтак, витіснення католиків західного і східного обрядів з релігійної карти країни переносилось на перспективу.

Після лютневої 1948 р. політичної кризи створено церковну комісію на чолі з генеральним секретарем Центрального комітету дії Народного фронту Олексієм Чепічкою, яка мала на меті врегулювання спірних питань щодо шкільної реформи, церковної власності, зокрема землі, за участю представників Церкви. Закономірно, що учасники діалогу – комуністична влада і Церква – по-різному бачили місце і роль Церкви в суспільстві. З наближенням виборів до Законодавчих Національних Зборів (травень 1948 р.) політична напруга зростала. Вибори продемонстрували переконливу перемогу Комуністичної партії Чехословаччини, проте у Словаччині 25 % виборців проголосували проти кандидатів Народного фронту, що однозначно було трактовано як наслідок антикомуністичної пропаганди католицького єпископату.

29 листопада 1948 р. Г. Карпов отримав доповідну записку, в якій повідомлялося, що у Чехословаччині ретельно готуються до реалізації плану компрометації ГКЦ. Планувалося провести два судові процеси «над греко-католицькими священиками у Празі, які мали зв'язок з ОУН-бандерівцями, і над чотирма бандерівцями в Словаччині, які вбили місцевого жителя, словака»* [5, л. 184]. Метою процесів було звинуватити греко-католицьке духовенство у «злочинних зв'язках з українськими націоналістами». Одночасно планувалося створити фільм, розгорнути кампанію у пресі, на радіо, видрукувати брошури, щоб «показати бандитську діяльність ОУН-нівців і їхній зв'язок з греко-католицьким духовенством» [5, л. 184].

Проте, зважаючи на політичну й конфесійну ситуацію, що склалася в країні, де більшість чехів і словаків сповідували католицизм латинського і східного обрядів, а також ту обставину, що релігійна ознака співпадала з національною (чехи у більшості – католики, словаки – греко-католики), Г. Карпов у 1948 р. не підтримав використання схеми ліквідації ГКЦ посередництвом звинувачень у зв'язках з українським національним підпіллям. Після включення Закарпатської області (колишня Підкарпатська Русь у складі Словаччини) до складу УРСР підтримка ОУН і УПА з боку словаків практично не прослідковувалася. Натомість, було запропоновано створити рух з числа священиків і мирян, спрямований на дискредитацію греко-католицьких ієрархів та їхніх зв'язків з Ватиканом «як центром світової агресії і буржуазно-націоналістичним, терористичним підпіллям у країні» [5, л. 187]. Метою руху визначалося формування вимог припинення зв'язків цієї Церкви з Ватиканом. Наступним етапом було створення ініціативних груп, які б «проводили місіонерську і вербувальну роботу за перехід з греко-католицького віросповідання у православне» за умови, що «православна церква в Чехословаччині буде на той час автокефальною, незалежною (хоча б формально) від Московського патріархату» [5, л. 187]. Зміцнення ЧПЦ було одним з головних пріоритетів Ради у справах РПЦ. Збільшення числа її парафій Г. Карпов пов'язував лише з перспективою опрацювання греко-католиків, про що він відверто говорив митрополиту Єлевферію (Воронцову) та управляючому справами екзархату Б. Черкесу у Москві (травень 1949 р.), посилаючись на досвід проведення подібної акції у Румунії [6, л. 126].

Очевидно, що аргументи Г. Карпова були взяті до уваги в чехословацьких урядових колах, оскільки посол М. Сілін повідомляв, що заходи компрометації окремих греко-католицьких керівників не переслідують мети ліквідації Церкви [6, л. 4]. Проте, впродовж весни-літа 1949 р. у

* У документах згадується греко-католицький священик Павло Гучко парафії храму Христа-Спасителя у Празі.

Москву знову надходила інформація про наміри чехословацької влади активізувати роботу, спрямовану на ліквідацію ГКЦ.

Ретельно відслідковуючи конфесійне життя країни, радянське посольство в Празі у вересні 1949 р. повідомило Раду у справах РПЦ, що склалися сприятливі умови для активізації діяльності ЧПЦ і пропонувало: призначити на другу половину вересня дату офіційних переговорів про умови активізації роботи Православної церкви у Словаччині; призначити уповноваженого Православної церкви у Прешові, який би провів нараду з її «активом» і розробив практичні заходи роботи «проти уніатів»; «провести засідання Ради православної церкви і розробити канонічні умови переходу з уніатської церкви у православ'я»; найближчого календарного свята по всій країні провести урочисті православні богослужіння і за домовленістю з міністром О. Чепічкою знову відкрити до 10 храмів, які належали греко-католикам, і залучити весь церковний актив парафій; залучити періодичну чехословацьку пресу, яка б пропагувала діяльність Православної церкви; домовитись з міністром О. Чепічкою про необхідність асигнування всієї кампанії; «просити Московську патріархію надіслати на час проведення цієї кампанії групу священників для надання допомоги як у проведенні свят, так і в боротьбі з уніатами»; провести «перегрупування» священників в Чехословаччині й «найбільш активних» і тих, хто має «організаторські здібності», надіслати у парафії, «де ще сильний вплив мають уніати»; під час кампанії врахувати можливість переходу греко-католицьких священників у православ'я і «розробити заходи з розкладу уніатської церкви, залучити найбільш авторитетних у парафіях священників до боротьби за перехід віруючих у православ'я»; отримати благословення на вказану роботу в урочистому посланні від патріарха Московського Алексія; доручити Раді у справах РПЦ з'ясувати питання боротьби Православної церкви у Чехословаччині за перехід віруючих з «уніатської церкви у православну» [6, л. 188–189].

Пропозиції радянського посольства у Празі були підтримані Г. Карповим, про що він повідомив Міністерство закордонних справ (далі – МЗС) 7 вересня 1949 р. Була проведена зустріч з митрополитом Ніколаєм (Ярушевичем), який вважав, що «конкретний план всієї роботи боротьби з уніатами, уточнення окремих питань богослужбового порядку і приведення їх у відповідність з церковними канонами» вимагає кількадечної присутності у Москві митрополита Єлевферія» [6, л. 190]. Уповноважений ради у Закарпатській області отримав завдання «з'ясувати наявність священників, які могли б бути використаними для цієї цілі» [6, л. 188–189]. Також визначились з кандидатурою постійного помічника для митрополита Єлевферія – архимандрита Олексія Дехтярьова, громадянина СРСР, який проживав у Словаччині.

На початку 1950 р. план був уточнений і доповнений. Для зміцнення Прешовської єпархії затверджена кандидатура єпископа – О. Дехтярьова й готувалися до його урочистої хіротонії за участю делегації Священного Синоду РПЦ на чолі з митрополитом Ніколаєм та його «свитою» у складі «якомога більше священнослужителів з колишніх уніатів і в тому числі єпископ Макарій» [7, л. 30]. У січні 1950 р. рекомендувалося митрополиту Єлевферію звернутися до комітету з прав культів при Раді міністрів ЧСР з проханням передати Прешовській єпархії православний храм у Прешові, який належав греко-католикам. Враховуючи перспективу виникнення ініціативних груп під час акції популяризації православ'я, планом передбачалося здійснення низки заходів з метою спрощення юридичного оформлення переходів греко-католиків у православ'я [7, л. 30–34].

Урядом Чехословаччини створено три комісії для проведення кампанії: державну комісію з церковних питань, очолювану заступником голови комітету у справах культів В. Екартом; державну комісію з церковних питань у Братиславі, очолювану генеральним секретарем компартії Словаччини Ш. Баштеванським; комісію у Прешові, очолювану І. Рогаль-Ільковим. У склад комісій були включені представники органів держбезпеки і Міністерства внутрішніх справ, що викликало занепокоєння радянської сторони. З цього приводу посол М. Сілін мав розмову з генеральним секретарем ЦК КПЧ Р. Сланським, який запевнив, що причетні до церковних питань керівники «розуміють міру складності і тривалість роботи з переведення уніатів у православ'я, що кампанією тут справи не вирішити» [8, л. 10].

Стурбованість радянських службовців зумовлювалася очевидно досвідом ліквідації ГКЦ в Україні, де задеклароване на Львівському соборі 1946 р. об'єднання на практиці виявилось довготривалим процесом. У Чехословаччині існували й інші ризики. Слабкими були позиції ЧПЦ, яка станом на січень 1950 р. мала 29 тис. віруючих, 19 парафій, 17 священників. Натомість, ГКЦ об'єднувала 363 тис. віруючих 241 парафії, кількість священників становила 298 осіб, а монахів і сестер – 188 осіб [7, л. 50]. Існувала також загроза об'єднання греко-католиків з римо-католиками через тиск влади. Рада у справах РПЦ була інформована про відповідні циркуляри єпископа П. Гойдича [7, л. 52]. Відтак, у випадку застосування щодо греко-католиків репресивних заходів, ЧПЦ могла втратити потенційну базу свого зростання.

Скоординовані зусилля Ради у справах РПЦ, МЗС СРСР та інших відомств спрямовувалися на поступове зміцнення православ'я, що реалізовувалося через створення нових парафій і

єпархій, збільшення кількості священників і хіротонії єпископів з числа громадян країни, надання автокефалії ЧПЦ з боку МП, активну пропагандистську кампанію, агітаційну роботу серед греко-католиків, налагодження зв'язків з чехословацькою владою тощо. Попри позитивну тональність документів-звітів щодо виконаних завдань і перспектив діяльності ЧПЦ, оправославлення греко-католиків, які надходили у Москву, прослідковується в авторів розуміння складностей цієї роботи: «перевід греко-католиків у православ'я мав би більший успіх, якби православні священнослужителі мали кращу організованість і достатню кількість священнослужителів» [7, л. 53].

Розбудові та зміцненню ЧПЦ сприяло перебування у Чехословаччині з 28 січня до 15 лютого 1950 р. делегації МП, яку очолив митрополит Ніколай (Ярушевич), у складі архієпископа Львівського, Тернопільського і Мукачевсько-Ужгородського Макарія, протоієрея П. Цветкова, архідиякона Троїцько-Сергіївської лаври С. Турикова і студента Московської духовної семінарії А. Дроздова. Як зазначав у своєму звіті митрополит Ніколай, делегація ставила перед собою чотири завдання, які виконала «до можливої межі» [16, л. 5]. Було висвячено двох єпископів – архимандритів Честміра в Оломоуці та Алексія Дехтерьова у Пряшеві. Урочисті молебні, проповіді, виступи перед громадськістю, зустрічі з державними діячами і духовенством, представниками духовної освіти на богословському факультеті імені Яна Гуса тощо відбулися у Празі, Карлових Варах, Оломоуці, Братиславі, Кошіце, Пряшеві. Програма була достатньо насиченою. Тоді ж митрополити Ніколай, Єлевферій, архієпископ Макарій і секретар посольства СРСР М. Кравченко провели низку нарад з питань «роботи серед уніатів і виробили план дій: поступова підготовча робота серед низових мас, виявлення ініціативної групи для роботи серед уніатів руками самих уніатів. Попередньо визначені особи для цієї роботи» [16, л. 5, 6]. На думку митрополита Ніколая, частина греко-католицьких віруючих була схильна перейти у православ'я.

Робота делегації, а особливо митрополита Ніколая була визнана успішною, «винятковою за своїм значенням», про що свідчить не лише подяка патріарха Алексія [16, л. 38]. Міністр А. Чепічка відзначав, що делегація провела «значну політичну роботу», надаючи підтримку православ'ю і суттєву допомогу у «розпочатій боротьбі за перехід уніатів у православ'я» [6, л. 62]. Результати роботи делегації Радою у справах РПЦ були доведені до відомого Й. Сталіна*. У листі від 2 березня 1950 р. підкреслено особистий внесок митрополита Ніколая, який, за оцінками окремих членів чехословацького уряду, провів «обережну, продуману демонстрацію православ'я»; заяви греко-католиків семи сіл про перехід у православ'я пов'язано з перебуванням делегації у Пряшівському краї; зазначалося, що поїздка делегації «була лише початком великої роботи серед уніатів, яка повинна бути продовжена», а посвята двох нових єпископів – першим кроком на шляху до надання автокефалії ЧПЦ [17, л. 24, 25]. У цей же період С. Белишев написав довідку про умови проголошення автокефалії, у якій обґрунтовував політичну доцільність такого кроку та покроковий механізм реалізації: «рішення чехословацького уряду про бажання створення автокефальної церкви в Чехословаччині передається через екзарха Московському патріарху, який своїм указом надає автокефалію і ліквідує екзархат. Цей указ патріарх надсилає як повідомлення всім главам православних церков» [18, л. 20].

Початком фронтального наступу на ГКЦ була «Відозва трудової інтелігенції Снинського району до російського і українського населення Словаччини» за підписом 45 осіб, оприлюднена 2 березня 1950 р. в газеті «Пряшівщина». Підписанти закликали греко-католиків «переходити у «прогресивну православну церкву». 5 березня пряшівська газета «Глос люду» опублікувала велику статтю «Політичні і соціальні причини введення церковної унії». У цей же період Г. Гусак інформував радянського консула у Братиславі, що 3 березня 1950 р. на засіданні Президії ЦК Комуністичної партії Словаччини обговорювалися заходи щодо переведення греко-католиків у православ'я. Було вирішено створити у Кошіцькій і Пряшівській областях обласні, районні і місцеві комісії. У Пряшеві і Кошіце комісії у складі 5 осіб очолили секретарі обкому партії. Місцеві комісії планувалося створити в українських і словацьких містах і селах, де більшість становили греко-католики. На думку Г. Гусака, кампанія триватиме 3–4 місяці [6, л. 74–75].

Довідку про перебіг зазначених подій складено завідувачем відділу у справах Центрального управління РПЦ Ради у справах РПЦ В. Карповичем 15 березня. Проте невдовзі у Раду в справах РПЦ надійшла інформація, що органи влади Словаччини мають намір «ліквідувати унію» вродовж півтора – двох місяців [16, л. 52]. Саме такі швидкі темпи оправославлення греко-католиків викликали особливе занепокоєння у відомстві Г. Карпова: «Найважливіше і небезпечне – це намір громадянської влади на Пряшівщині покінчити з унією в 1½ – 2 м-ця» [6, л. 90]. З метою

* Копію листа заступника голови Ради у справах РПЦ С. К. Белишева на ім'я Й. Сталіна отримали В. Молотов, Г. Маленков, Л. Берія, К. Ворошилов, М. Суслов.

** Документ датовано 27 березня 1950 р.

попередити поспішний хід подій, які могли б спровокувати населення до переходу до РКЦ, надіслано листа за підписом Г. Карпова заступнику міністра закордонних справ В. Зоріну. У ньому зверталася увага на протидію греко-католицьких ієрархів опрацюванню віруючих. Визнавалося, що «уніатський єпископ Гойдич перебуває у більш сприятливих умовах, ніж новопосвячений єпископ Олексій Дехтерев», православний екзархат має слабші кадри й можливість надіслати на допомогу єпископу Олексію лише двох священників. Підготовка ще 8 священників вимагає півтора – двох місяців, що у часі співпадає із запланованою акцією влади. Окрім того, критиці були піддані пропагандистські заходи екзархату – розповсюдження місіонерських листівок, які, замість словацькою мовою і карпато-руським діалектом, друкувалися російською мовою. Але не тільки в цьому полягав їх недолік: «Серед видрукованих листівок є такі, ... в яких вжито вирази, що звучать російською мовою як антисемітсько-чорносотенні, причому всі листівки видруковано за старою орфографією» [6, л. 112–113].

Документи Ради у справах РПЦ свідчать про те, що впродовж березня-квітня 1950 р. усі зацікавлені суб'єкти були включені в акцію возз'єднання «уніатів з православною церквою» на Пряшівщині. З 25 березня під домашнім арештом перебував єпископ П. Гойдич, за єпископом Василем Гопко встановлено посилений нагляд. Секретарі єпископів – священники Підгаєцький і Туркиняк, були арештовані й звинувачені, що у селах, які перейшли у православ'я «з погрозами переконували населення триматися унії» [16, л. 39]. Передбачалося 22 квітня за участю 40 греко-католицьких священників і мирян провести «малий Собор» й прийняти відозву цієї ініціативної групи до всіх греко-католиків, а 30 квітня скликати у Пряшеві «великий Собор» й оголосити про скасування Ужгородської унії [16, л. 39].

Повідомляючи про стан справ на Пряшівщині патріарху Олексію, митрополит Єлевферій зазначав зацікавленість уряду Чехословаччини у ліквідації ГКЦ, яка була налаштована опозиційно щодо «народно-демократичного устрою» країни, проти впровадження законів і заходів уряду, проводила антирадянську агітацію. «Вирішено було допомогти народу возз'єднатися з православною церквою і стати під духовне керівництво єпископів і духовенства, вірних уряду» [16, л. 82].

Комплекс заходів, проведений органами влади, підготував ґрунт для проведення лише «великого собору», який відбувся 28 квітня 1950 р. в Пряшеві. Час для скликання собору вважали сприятливим: відбувся показовий судовий процес над католицькими монахами; католицькі чернечі чини і монастирі в країні були ліквідовані; усі монахи, у тому числі у Словаччині, були ізольовані у декількох віддалених монастирях, де отримали можливість проводити служби; найбільш «реакційні» священники також були ізольовані включно з єпископами П. Гойдичем і В. Гопком. Відтак, «антиправославна агітація значно послабилась», – констатував митрополит Єлевферій [16, л. 83].

Пряшівський собор постановив Ужгородську унію вважати скасованою, зв'язки з Ватиканом припинити і повернутися в лоно Православної церкви, звернутися до патріарха Московського прийняти колишні греко-католицькі єпархії і духовенство під юрисдикцію МП [16, л. 85]. Станом на середину травня 1950 р. офіційно перейшли у православ'я 40 колишніх греко-католицьких священників, лише 96 священників підписали соборну постанову*. Опрацювання відбувалося повільно й затягувалося в часі. За оцінками генконсульства СРСР у Братиславі «6 місяців кампанії переведення у православ'я показують, що ні компартії, ні Словацькому управлінню у справах церкви не вдалося досягти бажаних результатів» [19, л. 301].

Загалом 160 із 267 священників Пряшівської єпархії погодилась перейти у православ'я. Окрім єпископа П. Гойдича, ще 65 греко-католицьких душпастирів були заарештовані, 27 священників залишили свої парафії та перейшли на нелегальне становище. У січні 1951 р. відбувся показовий судовий процес, на якому звинувачений у колабораціонізмі та «співпраці з бандерівськими ворогами» греко-католицький єпископ Словаччини був засуджений до довічного ув'язнення. Церква також припинила своє існування [9, с. 183–288; 10, с. 171–172]. Дещо пізніше, у серпні 1954 р. Г. Карпов писав у ЦК КПРС, що створення екзархату РПЦ у Чехословаччині було викликано необхідністю ліквідувати там «уніатську церкву». Того року православними стали 230 парафій [11, с. 307; 12, с. 88].

Після ліквідації ГКЦ у Чехословаччині лише невелика частина греко-католицьких парафій продовжувала діяти в Болгарії, Угорщині, Югославії, Польщі. На становище греко-католиків Крижевацької єпархії вплинуло рішення уряду Й. Б. Тіто розірвати дипломатичні відносини з СРСР у 1949 р. Польська влада з огляду на складні міжконфесійні взаємини у минулому обмежилася

* Доповідна митрополита Єлевферія патріарху Московському Олексію датована 16 травня 1950 р.

підтримкою пропагандистської кампанії «навернення» українців-католиків у православ'я [13, с. 185, 202].

Звичайно, ці заходи значно зміцнили становище РПЦ і православних Церков в країнах Східної Європи. Не в останню чергу їх лояльність щодо новостворених прорадянських урядів обумовлювалася кадровою ротацією ієрархів, яку забезпечувала РПЦ. Зміцнення структур МП була складовою боротьби за майбутній устрій післявоєнного світу, у якому СРСР повинен був зайняти позиції лідера. На цьому шляху РПЦ використовувалась як інструмент міжнародної політики, а ліквідація католицьких інституцій як один із засобів її зміцнення. У процесі «возз'єднань» греко-католиків з православними прослідковується виконання певних політичних завдань, які, на перший погляд, різняться з огляду на політичну й конфесійну специфіку радянської України і Чехословаччини. Проте, у підсумку вони мали на меті ліквідацію опозиційного руху в будь-яких його проявах. Відтак більшою мірою відмінності полягають у тактичних заходах, які застосовували виконавчі служби причетні до планів ліквідації унійних Церков. Політичний підтекст «возз'єднань» спричинив порушення церковних канонічних норм, проігнорованих православними ієрархами, що у перспективі зміцнило візантизм РПЦ і на сучасному етапі міжконфесійного діалогу провокує загострення відносин між церковними суб'єктами.

Список використаних джерел

1. Васильева О. Ю. Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943 – 1948 гг. / О. Ю. Васильева. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – 213 с. 2. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 6991, оп. 1, д. 19. 3. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 149. 4. Там само, д. 273. 5. Там само, д. 423. 6. Там само, д. 579. 7. Там само, д. 721. 8. Архив внешней политики Российской Федерации (далі – АВП РФ), ф. 0138, оп. 32, п. 178, д. 10. 9. Летц Р. Становище Греко-Католицької Церкви у Чехословаччині у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ століття / Р. Летц // Ковчег. Наук. зб. із церковної історії / За ред. о. Б. Гудзяка, І. Скочилися, О. Турія. – Львів: Ін-т Історії Церкви Львів. богосл. Академії, 2000. – Число 2. 10. Магочій П.-Р. Пряшівська греко-католицька єпархія: русинська чи словацька Церква? / П.-Р. Магочій // Ковчег. Наук. зб. із церковної історії / За ред. о. Б. Гудзяка, І. Скочилися, О. Турія. – Число 4. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2003. 11. Шкаровський М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 гг.) / М. Шкаровский. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – 400 с. 12. Рар Г. (А. Ветров). Плененная церковь. Почерк развития взаимоотношений между церковью и властью в СССР / Г. Рар (А. Ветров). – Франкфурт-на-Майне; Посев: [б.и.], 1954. 13. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1930–1950) / Б. Боцюрків. – Львів: Вид-во Укр. Католического Університету, 2005. – 268 с. 14. Бурег В. В. Чехословацкая православная церковь: Путь к автокефалии. 1945 – 1951 гг. / В. Бурег // Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939 – 1958. Дискуссионные аспекты. – М.: Институт славяноведения РАН, 2003. – С. 200- 219. 15. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією і СРСР (1878–1964 рр.): Монографія / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с. 16. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 735. 17. АВП РФ, ф. 3, оп. 60, д. 28. 18. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 841. 19. Там само, д. 724.

Элла Быстрицкая

ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ СЛОВАКИИ: ОСОБЕННОСТИ ЛИКВИДАЦИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 40-Х – НАЧАЛО 50-Х ГГ. ХХ В.)

В статье выяснены особенности ликвидации Греко-католической церкви в Чехословакии и участие в этом процессе советских органов власти.

Ключевые слова: Русская православная церковь, Греко-католическая церковь, Греко-католическая церковь в Словакии, Георгий Карпов, Павел Гойдич.

Ella Bystrytska

FEATURES OF LIQUIDATION OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH OF SLOVAKIA (AT THE SECOND HALF OF 40S TO THE BEGINNING OF 50S IN THE XX CENTURY)

The peculiarities liquidation of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia and the Soviet authorities participation in this process has been analyzed in the article.

Key words: Russian Orthodox Church, Greek Catholic Church, Greek Catholic Church in Slovakia, Georgii Karpov, Pavlo Hojdych.

УДК 94(477.54) «195/198»: [379.8:323.3-054.7]

Станіслав Іванов

ДОЗВІЛЛЯ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ СІЛЬСЬКИХ МІГРАНТІВ У ХАРКОВІ (1950–1980 рр.)

У статті розглядаються питання дозвілля сільських мігрантів, які приїхали до Харкова в повоєнні роки. Автор звертає увагу на принципову різницю між дозвіллям у радянські часи і попередніми періодами, простежує причини змін у міському дозвіллі, аналізує еволюцію головних форм дозвілля (народні гуляння, відвідування кіно, театрів, циркових вистав, спортивних заходів тощо) та їх сприйняття сільськими мігрантами, досліджує характер, взаємозв'язки та співвідношення традиційних та нових форм дозвілля, а також вплив міського дозвілля на адаптацію мешканців із села до міського середовища.

Ключові слова: Харків, дозвілля, повсякдення, міграція, сільські мігранти..

Дозвілля, як невід'ємний атрибут повсякденності людини, у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. набуває все більшого значення. В останні роки у вітчизняній історіографії активізувався напрям історії повсякденності, що має значні перспективи розробки. Найпопулярнішою в рамках цієї тенденції є міська проблематика, а найменш дослідженим – дозвілля сільських мігрантів у великих промислових і культурних центрах України. Повсякденність мешканців Харкова, в тому числі і сільських мігрантів у повоєнні роки, на сучасному етапі набуває все більшої актуальності. Актуальність полягає в тому, що вивчення основних питань теми дозволяє розкрити існуючі та прослідкувати впровадження у повсякденне життя харків'ян нових принципів організації життя в свідомість суспільства, радянізацію дозвілля, введення нових форм відпочинку.

Питання повсякденного життя харків'ян вперше порушені в дослідженнях Д. Багалія та Д. Міллера [1] й М. Сумцова [2]. У радянський період дана проблема не знайшла належного дослідження. Певні відомості щодо повсякденного життя у містах були у загальних працях з історії України [3] та з історії міст [4]. Сучасний етап вивчення проблеми характеризується появою цікавих досліджень [5], дисертацій [6, с. 28] з повсякдення міст, регіонів та окремих верств населення. Серед робіт, присвячених місту Харкову, на особливу увагу заслуговує колективна монографія «Історія міста Харкова ХХ ст.» [7], у якій йдеться про рівень життя мешканців міста, стан культурного дозвілля. Останнім часом з'явилися історіографічні роботи з історії повсякденності, серед яких найбільшу увагу привертають дослідження О. Коляструк [8]. Проте тема дозвілля в повсякденному житті сільських мігрантів в зазначені роки не була предметом спеціального дослідження.

Метою публікації є дозвілля сільських мешканців, що приїхали до Харкова в повоєнні роки (на роботу, навчання, за сімейними обставинами тощо). Визначаються причини змін у міському дозвіллі, аналізується еволюція головних форм дозвілля (народні гуляння, відвідування кіно, театрів, циркових вистав, спортивних заходів тощо) та їх сприйняття сільськими мігрантами, простежуються характер, взаємозв'язки та співвідношення традиційних та нових форм дозвілля, а також вплив міського дозвілля на адаптацію мешканців із села до міського середовища.

У Харкові для цього були всі можливості, адже він являє собою не лише великий промисловий, а й науковий та культурний центр України. У 50–60-ті рр. ХХ ст. в обласному центрі працювало 25 вищих навчальних закладів (разом з заочними – 33), 35 технікумів, 148 загальноосвітніх шкіл, 58 шкіл робітничої молоді. Харків – місто книголюбів. Тут працювало 423 масові бібліотеки з книжковим фондом понад 4820 тис. примірників з різних галузей знань, а у бібліотеці ім. Короленка налічувалося майже 3 млн. книжок.

У досліджуваний період дозвіллю, яке за своїм призначенням покликане сприяти естетичному, духовному розвитку людини, було надано ще й функції політико-ідеологічного виховання. Партійні лідери приділяли особливу увагу конструюванню нових форм дозвілля населення міст, наповненню традиційних свят новим змістом, що зумовило появу ряду їх сурогатних аналогів. Ставилось завдання витіснити церковні свята й обряди з повсякдення мешканців міста, замінити їх радянськими. Частина населення міста, переважно літні люди та сільські мігранти, часто не відмовлялися від старих звичок та традицій, проте брали участь у нових цікавих заходах.

Найбільш урочисто на підприємствах і в установах Харкова відзначалися революційні та загальнодержавні свята: річниця Великого Жовтня, Перше травня, День Перемоги. «На заводі «Серп і молот» участь у великих святах брали майже всі робітники і службовці. Для нас це було нормою життя» [9].

Впродовж соціально-культурних перетворень виникали нові свята, звичаї та обряди. Період кінця 1950-х – початку 1960-х рр. характеризувався формуванням нових радянських трудових, патріотичних, громадських і сімейних свят та обрядів. Так, з розповсюдженням телебачення свято Нового року стало одним із найпопулярніших, поступово сформувався загальний радянський ритуал зустрічі цього свята. «Було приємно, що відроджувалася традиція новорічного щедрування, хоча воно й було наповнено соціалістичним змістом» [10].

У середині 70-х рр. ХХ ст. вже склався єдиний ритуал обрядовості й святковості з ідейно-політичним змістом. Дозвілля молоді ставало більш організованим і цілеспрямованим.

Виходячи з того, що організований відпочинок, свята й обряди виховують повагу до минулого, сприяють кращому розумінню й освоєнню культурної спадщини, збагачують духовний світ людини, її світогляд, світосприйняття, радянське керівництво активно впроваджувало їх у життя.

Молодь Харкова, в тому числі приїжджі з села, брали активну участь у різних масових заходах і святкуваннях, що прискорювало їх адаптацію до міського повсякдення. Обов'язковими були офіційні державні святкування. Мігранти називають, насамперед, Міжнародний день солідарності трудящих, День Перемоги, Свято Великого Жовтня, День Конституції, Міжнародний жіночий день тощо. Про офіційні радянські свята мігранти з села відгукуються як про показові дійства, коли все святкувалося демонстраціями [11]. З 1970-х рр. участь робітників, студентської молоді в демонстраціях, що відбувалися 1, 9 травня і 7 листопада, стала обов'язковою, де були представлені майже всі підприємства, організації, навчальні заклади міста, які проходили повз трибуни колонами районів міста [12].

Першими в колоні йшли працівники підприємств важкої промисловості, за ними – легкої промисловості, далі – представники навчальних закладів, лікарі, працівники сфери послуг, шкіл тощо. Склад делегованих на демонстрацію осіб чітко обліковувався. Після проходження повз трибуни з обласним і міським керівництвом, святкування з площі імені Дзержинського (нині площа Свободи) малими групами переміщувалося у кафе або у міські провулки, де люди проводили вільний час у компанії товаришів за пивом тощо. Це позитивно впливало на адаптацію мешканців із села. У родинях на свята була нагода запросити гостей, серед сільських мігрантів практикувалася «складчина», коли кожен приносив з собою щось до столу (горілку, вино, закуску та ін.) [13].

Характерними особливостями повсякдення 1960-х рр. були активні пошуки нових форм і засобів дозвілля урочистої організації важливих подій у житті окремої людини, сім'ї, колективу, рухом за внесення святковості в побут. Це був період інтенсивного освоєння джерел народно-традиційної обрядової спадщини, критичного її переосмислення. Створювалися нові сімейні та громадські свята і обряди.

Підвищенню активності дозвілля сприяло оголошення Президією Верховної Ради СРСР у 1965 р. 9 травня (День Перемоги) та 8 березня (Міжнародний жіночий день) вихідними [14, с. 384].

Специфічні умови життя в урбаністичному середовищі породжували нові обрядові і святкові форми, не властиві традиційній святковості. В багатьох містах, у тому числі Харкові, в 70–80-ті рр. ХХ ст. здобув визнання ритуал запалення вогників новорічної ялинки, що було своєрідним театралізованим прологом до свят. «...Подобалась урочиста церемонія, що відбувалася на майдані Дзержинського, де знаходилась центральна міська ялинка. Особливо приваблювали витівки Діда Мороза, Снігуроньки та інших казкових персонажів» [15].

Принципова різниця між дозвіллям у радянські часи і попередніми періодами лежить у докорінних перетвореннях, що сталися в соціально-економічному і культурному житті людей, у змінах, викликаних науково-технічним прогресом. При проведенні дозвілля зросло значення таких засобів культурного впливу, як література, радіо, телебачення, кіно, театри, музеї тощо.

Народні гуляння в Харкові проводилися на площах, стадіонах, у парках, зонах масового відпочинку. Найулюбленішим місцем відпочинку людей був парк культури імені М. Горького. У літньому театрі щонеділі відбувалися концерти художньої самодіяльності, професійних колективів, у лекторії виступали відомі вчені, письменники, лектори. Більшість заходів відбувалася безкоштовно. Вечері працювала платна танцювальна площадка, де грав естрадний оркестр. Музика була «жива» не те, що тепер на дискотеках. Білети коштували дешево, тому бажаючих було багато. Танцювали під мелодії танго, фокстроту «Ріоріта», вальсу. Сільські хлопці і дівчата трималися окремо. Великі черги були біля підвісної канатної лінії, що з'єднувала парк з житловим масивом Павлове Поле. «Для нас, що приїхали з села, це було великим дивом, було де провести вільний час» [16].

Улюбленим місцем відпочинку харків'ян був міський сад імені Т. Шевченка, на території якого знаходився кіноконцертний зал «Україна», у якому часто виступали відомі співаки, естрадні музичні колективи, актори. Поряд знаходився зоопарк, астрономічна обсерваторія. «... Любили ми це місце. Тут тихо і красиво – фонтан, клумби чудових квітів, каштани» [17].

Особливою популярністю користувався концертно-танцювальний зал «Сучасник». «Майже кожну суботу або неділю, коли не від'їжджали в село до батьків, проводили в нашому парку, їхати у парк Горького трамваєм далеко, а тут все поряд і танці, і концерти» [18].

Давнім місцем проведення дозвілля харків'янами був Журавлівський гідропарк. Тут були обладнані пляжі, працював прокатний пункт, де можна було взяти човен, м'ячі, надувний матрац тощо. «Харків бідний на водоймища, тому велика маса людей скупчувалася на Журавлівці або Основ'янському гідропарку на території Червонозаводського району, що діяв з початку 1960-х років. У спекотні дні на пляжах не вистачало місця для всіх бажаючих» [19].

«Вечорами молодь любила гуляти по центральних вулицях міста, особливо Сумській, на площі Дзержинського. Дівчата і хлопці гуляли лише гуртом: ... сільські дівчата боялися ходити в місті вечорами поодиноці, вони були якісь дикі, затуркані, боялися перші заговорити» [20].

Масове народне дозвілля постійно вдосконалювалося, збагачувався арсенал його художньо-виразних, розважальних, виховних заходів. Проте, як зазначають респонденти, існували проблеми шаблону, штампу, часто «казенний», нетворчий підхід до організації народних гулянь. Змінювалися назви, девіз, а зміст, художньо-розважальна програма залишалися незмінними. Між тим, народні гуляння розвивали у сільських мігрантів культуру спілкування, були дійовим чинником хорошого настрою і відпочинку [21].

Активізували роботу щодо організації дозвілля профспілки і комсомол підприємств та вузи з другої половини 1950-х рр. «Нам, студентам інституту інженерів транспорту, подобалися вечори, що проходили в приміщенні інституту. При інституті діяли танцювальний, хоролий, драматичний колективи. Працювала на виробництві у 60–70-х рр., у вихідні дні профспілковий комітет організовував екскурсії до Москви, Києва, Волгограда, Краснодона тощо. Це було дуже добре, ми пізнавали свою країну. Оплата за екскурсії була символічною. У ті роки могла побачити більше, ніж зараз. Путівки на відпочинок коштували дешево – 10–15 % їх вартості» [22].

Популярністю серед сільських мігрантів користувалися кінотеатри Харкова. Відомими серед них були: «Парк», «Спартак», «Перший Комсомольський», «Другий Комсомольський», «Харків», «Зірка», «Піонер», «Київ», «Родіна», «Довженко» та інші. У кінотеатрах молодь «просиджувала весь вільний час, а особливо у студентські роки. У кіно ходили майже кожного дня, а у вихідні дні інколи і кілька разів. Квитки у кіно коштували на денний сеанс 20–25 коп., а на вечірній – 30–50 коп. На популярні кінострічки потрапити було важко: біля кас люди стояли за квитками годинами» [23].

Мігранти пригадують незручності в кінотеатрах, зокрема гучне ходіння запізнілих глядачів, галас присутніх у залі дітей. Нерідко приходили на один фільм, а показували зовсім інший. В умовах недоступності масового телебачення й одноманітності телепередач масове відвідування кінотеатрів було однією з форм життєвого пізнання, проведення дозвілля. За словами сільських мігрантів, фільми не ділили на радянські та іноземні, а визначали їх як хороші, погані й окремо – індійські [24].

З екранів поступово зникали фільми «трофейного» фонду, такі, як «Тарзан», «Міст Ватерлоо», «Індійська гробниця», «Багдадський злодій» та інші. Радянське керівництво намагалося виховувати молодь на патріотичних фільмах часів війни, тих, спрямованих на утвердження норм комуністичної моралі, бойових і трудових традицій, подолання релігійних пережитків тощо.

Іншим, не менш поширеним видом відпочинку сільської молоді були танці, що організовувалися в палацах і будинках культури харківських підприємств і організацій, у студентських гуртожитках та парках. Популярними були палаци культури: «Залізничників», «Будівельників», «Металіст», «Тракторного заводу», «Студентів». Щосуботи та щонеділі танці відбувалися і в будинках культури заводів «Серп і Молот», «Світло шахтаря», «Харчовик» та інших. Улюбленими танцями сільської молоді були фокстрот, танго, вальс та інші. Вихідці з сіл на танці ходили групами [25]. Дискотека, як нова форма дозвілля молоді, з'явилася у Харкові в середині 1970-х рр. і швидко набула популярності.

Як наголошують оповідачі, на міських танцмайданчиках було небезпечно, існували різні місцеві хуліганські угруповання. Театри мігранти з сіл відвідували рідко. Однією з причин була висока вартість театральних квитків. Наприклад, у 60-х рр. XX ст. квиток у театр коштував 3–5 крб. (на гальорку – дешевше), а у кінотеатр – близько 30–50 коп. [26].

Серед студентів і робітничої молоді квитки розповсюджували за зниженими цінами. Дуже рідко переселенці з сіл відвідували театр опери і балету імені М. Лисенка. «Ми не розуміли оперної музики і особливо балету». Однак часто відвідували Державний український драматичний театр імені Т. Шевченка [27].

У місті діяли також Театр ляльок, Російський драматичний театр імені О. Пушкіна, а з 1966 р. – Театр юного глядача, в якому для школярів відбувалося по дві-три вистави щодня.

Серед молоді театр частіше відвідували студенти. Через театр і кіно вони знайомилися з митцями міста і країни, основними надбаннями світової та вітчизняної культури, адаптуватися до

міського середовища. «Не дивлячись на складні матеріальні умови і брак часу, студентська молодь відвідувала здебільшого російський драматичний театр ім. О. Пушкіна та український драматичний театр ім. Т. Шевченка, рідше театр опери і балету ім. М. Лисенка. Це були часи культурно-духовного збагачення» [28].

Певним ідеологічним осередком дозвілля, що заслуговує на увагу, була участь молоді в художній самодіяльності на підприємствах та в навчальних закладах міста. У 1960-х рр. в університеті проводилася багатогранна робота з естетичного виховання студентів і організації їх дозвілля. Тут працювали: хор, танцювальний колектив, вокальна студія, драматичні гуртки, вокально-естрадний жіночий ансамбль «Аеліта», ансамблі скрипалів та бандуристів, гурток художнього слова, духовий та симфонічний оркестри.

Популярним серед студентів на початку 1960-х рр. був студентський театр «Сінт», однак його репертуар і стиль гри не відповідали тогочасним ідеологічним догмам, тому за рішенням парткому університету він був закритий [29, с. 542]. У 1970-х роках на факультеті громадських професій створене відділення «організаторів молодіжного дозвілля». Жвавий інтерес серед молоді викликали міжвузівські зустрічі КВВ у 1960-х рр.: ХДУ – ХПІ, у 1970-х – ХДУ – ХАДІ, ХДУ – ХАІ [29, с. 542].

У травні 1988 р. на базі університету розпочав роботу міський студентський клуб любителів наукової фантастики «Контакт» [29, с. 543]. В університеті проводилися міжфакультетські огляди-конкурси художньої самодіяльності, що забезпечувало участь у них кількох сотень студентів та викладачів. На факультетах і курсах ВНЗ проводилися тематичні вечори, на які запрошували студентів інших ВНЗ і курсантів військових училищ міста. У концертах художньої самодіяльності університету і факультетів поряд зі студентами брали участь викладачі. Кращі самодіяльні колективи університету проводили дозвілля, подорожуючи з концертами містами та річками: Єнісеєм, Волгою, Камою, Дніпром, Леною, Білою, Печорою [29, с. 542].

Загалом, інтерес молоді до художньої самодіяльності у 1970–1980-ті рр. зростав, кожна молода людина мала можливість займатися тим, що було їй до вподоби. Для мігрантів із села в місті була можливість розкрити невиявлені таланти або ж розвивати та вдосконалювати наявні. Крім того, все було безкоштовним.

У 1960–1970-ті рр. спортивний рух набуває масового характеру. Молодь Харкова брала участь у різноманітних спартакіадах та чемпіонатах УРСР, СРСР, Європи з легкої атлетики, гімнастики, плавання, фехтування, волейболу, баскетболу та інших, де досягала визначних результатів.

Провідні спортсмени і команди міста ставали переможцями та призерами спортивних змагань, що проводилися в Україні. Чемпіонами Олімпійських ігор 1964 р. у Токіо та 1968 р. у Мехіко стала волейбольна збірна країни, до складу якої входили студенти університету Юрій Поярков та Юрій Венгерівський [29, с. 544]. Спортивні товариства, кафедри фізичного виховання та спорту у ВНЗ постійно дбали про оздоровлення молоді й організацію їх дозвілля.

В означений період на підприємствах, в установах та навчальних закладах міста існувала розвинена інфраструктура, що забезпечувала дозвілля молоді. Такі форми відпочинку, як художня самодіяльність, заняття у спортивних секціях, відвідування театрів, кіно, музеїв, надавали можливість працюючій молоді, студентам розвиватися духовно, інтелектуально і фізично, а держава вирішувала власні ідеологічні, політичні, виховні та моральні завдання.

З кінця 1950-х – початку 1960-х рр. з'явилися умови для подальшого розвитку культури, розпочався період інтенсивного переосмислення і використання кращих народних традицій, створення нових елементів і атрибутики свят. Самодіяльна творчість молоді набувала нових форм розвитку, ширше використовувалися такі аспекти художньої творчості, як популярні народні пісні, музичні, хорові, хореографічні ансамблі тощо.

У 1970–1980-ті рр. зросла увага до художньо-естетичного аспекту організації дозвілля, до структури свят все ширше включалися театралізовані видовища. Проте соціально-культурна, морально-психологічна дієвість форм та методів проведення свят і дозвілля часто принижувалися заорганізованістю і формалізмом. Основні зусилля концентрувалися переважно на організаційних моментах та художньому оформленні свят.

Культурно-масова робота, організація дозвілля молоді органічно поєднувалися з театралізованими вечорами та іншими святковими формами. Всі ці заходи проводилися за єдиним комплексним планом масово-політичної і культурно-виховної роботи, в тісному контакті з партійними, радянськими, громадськими організаціями і трудовими колективами. Розширювалася громадська активність, посилювалася самодіяльність людей у проведенні культурних заходів та дозвілля, на передній план висувалися народні традиції, посилювався їх вплив на святкову культуру, зростала їх популярність серед населення.

Отже, у структурі міського дозвілля відбулися помітні зміни, що заклали основи для появи нової інфраструктури. Особливістю появи нових явищ у дозвіллі населення міста було те, що вони не просто змінювали ті, які існували раніше, а й органічно їх доповнювали. Нові та модернізовані традиційні форми дозвілля були спрямовані на задоволення потреби мешканців міста у відпочинку та спілкуванні, прискоренню адаптації мешканців із села до умов міського середовища, розвитку масової культури. Зміни повсякденного життя відбулося під впливом загальних політичних та соціально-економічних чинників. Проте на проведення дозвілля негативно позначилися командно-адміністративні методи управління, які завдавали великої шкоди творчості молоді в організації дозвілля.

Список використаних джерел

1. Багалеї Д. І. Історія міста Харкова за 250 років його існування. – Т. 2. ХІХ – поч. ХХ в. / Д. І. Багалеї, Д. П. Миллер. – Х., 1993. – 978 [8] с.
2. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Х., 2002. – 282 с.
3. Історія Української РСР у 8 т. Т 8, книга 2. – К., 1979. – 700 с.
4. Історія міст і сіл Харківської області. – К., 1967. – 1003 с.
5. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: європейські впливи на українські національні особливості / О. Л. Вільшанська. – К., 2009. – 172 с.
6. Альков В. А. Харків наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дозвілля міських мешканців в умовах модернізації: автореф. дис. на здобуття вч. ступеня кандидата істор. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / В. А. Альков. – Х., 2012. – 18 с.
7. Історія міста Харкова ХХ століття / [авт. кол.: О. М. Ярмиш та ін.]. – Х., 2004. – 686 с.
8. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методичний аспекти / О. А. Коляструк. – Х., 2008. – 551 с.
9. Інтерв'ю з Лідією Багро, 1951 р. н. у с. Яблучне В.-Писарівського р-ну Сумської обл., до Харкова приїхала у 1969 р. Записано 16.03.2008 р.
10. Інтерв'ю з Лідією Зеленською, 1937 р. н. у с. Таранівка Зміївського р-ну Харківської області. Записано 07.05.2009 р.
11. Інтерв'ю з Миколою Ковалем, 1955 р. н. у с. Розівка Запорізької області. Записано 13.01.2008 р.
12. Інтерв'ю з Марією Мартиною, 1927 р. н. у с. Яблучне В.-Писарівського р-ну Сумської обл., до Харкова приїхала у 1952 р. Записано 18.05.2008 р.
13. Інтерв'ю з Любою Хоменко, 1951 р. н., с. Литвиновичі Шосткінського р-ну Сумської обл., до Харкова приїхала у 1974 р. Записано 19.04.2008.
14. Відомості Верховної Ради УРСР. №20. 7 травня 1965р. – К., 1965.
15. Інтерв'ю з Марією Затулівітер, 1941 р. н., с. Яблучне В.-Писарівського району Сумської обл. Записано 21.08.2008 р., с. Яблучне // Особистий архів Іванова С. Ю.
16. Інтерв'ю з Оленою Казеною, 1948 р. н., с. Зибіно Вовчанського р-ну Харківської обл., до Харкова приїхала у 1967 р. Записано 19.04.2008 р.
17. Інтерв'ю з Миколою Ковалем, 1955 р. н. у с. Розівка Запорізької області. Записано 13.01.2008 р.
18. Інтерв'ю з Миколою Артюшенком, 1947 р. н., с. Грунь Ахтирського р-ну Сумської обл., до Харкова приїхав у 1966 р. Записано 19.04.2008 р.
19. Інтерв'ю з В'ячеславом Пігулем, 1947 р. н., с. Жовтневе Білопільського району Сумської обл. Записано 19.04.2008 р., м. Харків // Особистий архів Іванова С. Ю.
20. Інтерв'ю з Зоєю Ореховою, 1952 р. н., с. Михайлівка Первомайського району Харківської обл. Записано 19.04.2008 р., м. Харків // Особистий архів Іванова С. Ю.
21. Інтерв'ю з Василем Чернишом, 1925 р. н., с. Червльоне Лебединського р-ну Сумської обл., до Харкова приїхав у 1967 р. Записано 14.05.2009.
22. Інтерв'ю з Світлоною Івановою, 1937 р. н. у м. Краснодон Луганської області в Харкові з 1953 р. Записано 22.08.2010 р.
23. Інтерв'ю з Петром Тесленком, 1942 р. н. у с. Скорики Золочівського р-ну Харківської обл. Приїхав до Харкова у 1974 р. Записано 19.04.2008.
24. Інтерв'ю з Миколою Штихом, 1961 р. н., с. Базаліївка Чугуївського району Харківської обл. Записано 23.08.2009 р., м. Харків // Особистий архів Іванова С. Ю.
25. Інтерв'ю з Анатолієм Безуглим, 1950 р. н. у с. Воскобойники Шишацького р-ну Полтавської обл., до Харкова приїхав у 1974 р. Записано 19.04.2008 р.
26. Інтерв'ю з Іваном Ткаченком, 1923 р. н. у с. Косанове Гайсинського р-ну Вінницької обл., у Харкові з 1952 р. Записано 23.02.2009.
27. Інтерв'ю з Михайлом Гомоном, 1935 р. н. у с. Шийківка Бурівського р-ну Харківської обл., до Харкова приїхав у 1959 р. Записано 12.06.2009.
28. Інтерв'ю з Валерієм Пікаловим, 1939 р. н., м. Харків. Мешкає на вул. Данилевського, 24, кв. 25. Записано 6.02.2010.
29. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / [В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін.]. – Х., 2004. – 750 с.

Станислав Иванов**ДОСУГ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ СЕЛЬСКИХ МИГРАНТОВ
В ХАРЬКОВЕ В (1950–1980 ГГ.)**

В статье рассматриваются вопросы досуга сельских мигрантов, которые приехали в Харьков в послевоенные годы. Автор обращает внимание на принципиальную разницу между досугом в советское время и предыдущими периодами, прослеживает причины изменений в городском досуге, анализирует эволюцию главных форм досуга (народные гуляния, посещения кино, театров, цирковых представлений, спортивных мероприятий и др.) и их восприятие сельскими мигрантами, исследует характер, взаимосвязь и соотношение традиционных и новых форм досуга, а также влияние городского досуга на адаптацию жителей из села к городской среде.

Ключевые слова: Харьков, досуг, повседневность, миграция, сельские мигранты.

Stanislav Ivanov**LEISURE IN DAILY LIFE OF RURAL MIGRANTS IN KHARKIV
IN THE POSTWAR YEARS**

In paper are investigated questions leisure rural migrants who came to Kharkiv after the war. The author draws attention to the fundamental difference between leisure during the Soviet period and previous periods, traces the causes of changes in the urban leisure, analyzes the evolution of the main forms of leisure (folk festivals, visits to the cinema, theaters, circus performances, sport events, etc.) and their perception by rural migrants, explores nature, interconnection and correlation of traditional and new forms of leisure, and the impact of urban leisure to the village inhabitants adaptation to the urban environment.

Key words: Kharkiv, leisure, daily, migration, rural migrants.

УДК 323.2«1990/1991»

Олег Ярошинський

СТРАТЕГІЯ І ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ ПРОВІДУ ОУН(Б) ЩОДО ПРОГОЛОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ У 1990–1991 РР.

У статті зроблено спробу відтворити практичні кроки Організації Українських Націоналістів (бандерівців) із визволення рідного народу з-під колоніального становища в СРСР та відновлення державної незалежності України протягом 1990–1991 рр. на основі програмових засад і публічних заяв цієї політичної організації в українській діаспорі. Стверджується, що стратегія відновлення державної незалежності України ОУН(б) ґрунтувалася на тезах, сформульованих свого часу С. Бандерою. Ключовою частиною визвольної концепції цієї організації була ідея про усунення радянської системи влади в Україні збройним шляхом та встановлення уряду, що мав би репрезентувати погляди революційних націоналістів (послідовників С. Бандери) щодо майбутнього устрою Української держави.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів (ОУН(б)), націоналізм, революційно-визвольна боротьба, державна незалежність України, Українське Державне Правління.

Здобуття Україною незалежності в 1991 р. стало наслідком самовідданої боротьби багатьох поколінь українського народу за волю свого краю. Для українців, які опинилися поза межами Батьківщини, відновлення державної самостійності України було найбільшою мрією, «провідною зорею» й найвищим прагненням [34, с. 5]. Задля досягнення державної незалежності України зарубіжні українці доклали неймовірних зусиль. Організацією постійних акцій протесту, інформаційних кампаній в мас-медіа проти поневолення України українська діаспора привернула увагу органів влади, політичних сил та громадськості різних країн до української проблеми. Багато уваги було приділено налагодженню співпраці українських емігрантських об'єднань з європейськими та американськими організаціями і політичними партіями, органами влади США, Канади, Австралії, країн Західної Європи з метою інформування їх про визвольні змагання українського народу, а також здобуття підтримки в боротьбі за державну незалежність України.

Науковці діаспори підготували та видали іноземними мовами значну кількість дослідницьких праць, в яких висвітлювали історію України, пригноблене становище УРСР у складі СРСР, переслідування і злочини з боку Комуністичної партії Радянського Союзу та державних органів влади СРСР щодо українців, нехтування їх правами, обґрунтовуючи тим самим потребу державної незалежності України задля ліквідації пригноблення та забезпечення вільного і демократичного розвитку українського народу. Завдяки наполегливим зусиллям української громади країн Заходу було створено дієву систему національної освіти та виховання, що забезпечувала підготовку національно-свідомого молодого покоління зарубіжних українців, здатного заповнити кадрові прогалини внаслідок відходу від активної громадсько-політичної діяльності старшого покоління еміграції та продовжити справу боротьби за українську державність. Фінансова, організаційна та ідеологічно-інформаційна підтримка закордонними українцями зумовила швидку розбудову та активну діяльність національно-демократичних сил в Україні.

На жаль, не так багато наукових праць присвячено різним аспектам боротьби української діаспори за державну незалежність України. Комплексне історичне дослідження згаданої проблеми провів Ю. Недужко в дисертаційному дослідженні «Діяльність української діаспори щодо відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття)» [14; 15]. До питань, що залишилися поза увагою цього та інших дослідників, належить питання про шляхи реалізації декларованих українськими політичними організаціями діаспори завдань з відновлення державної незалежності України після поразки національно-визвольних змагань.

Метою цієї праці є простежити теоретичні засади й практичні кроки Організації Українських Націоналістів (бандерівців) (далі – ОУН (б) із визволення рідного народу з-під колоніального становища в СРСР та відновлення державної незалежності України протягом 1990–1991 рр.

Раніше нами було встановлено, що упродовж 1950-х – 1980-х рр. стратегія відновлення державної незалежності України ОУН(б) ґрунтувалася на тезах, сформульованих свого часу С. Бандерою. Ключовою частиною визвольної концепції цієї організації була ідея про усунення радянської системи влади в Україні збройним шляхом та встановлення уряду, що мав би репрезентувати погляди революційних націоналістів (послідовників С. Бандери) щодо майбутнього устрою Української держави. Для того щоб здійснити це завдання ОУН(б) намагалася консолідувати членів власної організації, здобути вирішальний вплив у різноманітних діаспорних

українських організаціях, заручитися підтримкою всього антибільшовицького руху за кордоном. Серед інших українських політичних організацій української діаспори, прихильники ОУН(б) послідовно поширювали переконання про невідворотність збройної боротьби проти колоніальної влади та своєї провідної ролі в майбутніх кардинальних змінах на рідних землях [37].

Демократизація суспільно-політичного життя України в роки горбачовської «перебудови» поставила перед ОУН(б) суттєві виклики, пов'язані з появою більших «шансів» у реалізації стратегічних засад Організації по здобуттю влади, коли з'явилася реальна можливість застосування політичних програм і світоглядних настанов не в уявленому, а в конкретному середовищі. Проте в цей, здавалось би найочікуваніший час, згадки про українську національну революцію в публіцистиці й ухвалах партії поступово переходять з площини мілітаристської риторики у більш прагматичну площину масштабної пропагандистсько-ідеологічної роботи «...для підвищення національної свідомості і політичної виробленості українського народу у підготовці до збройної боротьби» [32, с. 137].

У цей час спостерігаємо спробу ОУН(б) просувати проект «Українського Державного Правління» (далі – УДП) як майбутньої влади в Україні. УДП в червні 1990 р. виступило із зверненням до українців в Україні і діаспорі із закликом до Української Національної Революції, « посиленого наступу на ворожі імперські позиції», « безкомпромісного змагання за нашу Правду, за справедливість, за волю, за людські права, за Церкву, за краще життя», до « священної боротьби» за відновлення « державницької формації на взір Українського Державного Правління, покликаного з волі народу в 1941 році, що було останнім суверенним органом України» причому « усіма доступними засобами» [11, с. 900]. Пропонувалося « з'єднати всі діючі державницькі та націоналістичні сили в один могутній фронт», в якому знайдуть « своє місце» українці різних вірувань, поколінь, національних меншин, незалежно від своїх особистих поглядів « щодо ладу майбутньої нашої держави». Згадалося, що жодна зовнішня сила не буде визволяти Україну, « а єдино український народ!» [11, с. 900].

УДП обіцяло боротьбу « завзяту», бо ж різні шовіністи, атеїсти, ворожі запродавці і різні злочинці у владі не здадуть влади добровільно. Також стверджувалася, що на тогочасній « стадії» боротьби, нічого вже не можна було досягнути парламентськими методами через існуючі структури окупаційного режиму. Автори звернення вважали, що ця « державницька формація» буде тимчасовою, й тому « поруч» неї « надходить пора встановити національний конгрес», який буде своєрідним передпарламентом України, що складатиметься з усіх сил, « які змагають до незалежної державності... не лише політичні угруповання, але й різні товариства та національно-зорієнтовані організації, включно з Українськими Церквами, які відстоюють безкомпромісово УССД» [11, с. 901]. Згадані органи мали б проголосити « нелегальність окупаційної системи, що криється під назвою « УРСР»» і приступити до творення « справжньої» незалежної Української Держави [11, с. 902].

Популяризація ідеї УДП розпочалася й в Україні. Ще за рік до відзначення 50-ліття з дня « Акту Відновлення Української Державності 30-го червня 1941 року» в ОУН(б) обіцяли « доложити максимум зусиль» відзначити цей ювілей в Україні « якнайширше, найясніше і найпереконливіше» [4, с. 646]. Проте, події розвивались так стрімко, що великий захід, присвячений 49 річниці Акту відбувся вже 30 червня 1990 р. у Львові та інших містах за активної участі ДСУ, на якому його учасники навіть прийняли резолюцію, в якій приймали цей Акт « як волевияв українського народу», висловлювали недовір'я голові Верховної Ради УРСР, голові Ради Міністрів, домагалися розпустити тогочасний український парламент і обрати новий, « аби він справді став національним, українським» [1, с. 1076–1077]. Схоже на те, що всеукраїнське політичне об'єднання « Державна Самостійність України» (голова І. Кандиба), установчий збір якого відбувся 7–8 квітня 1990 р. у Львові, в ОУН(б) розглядали на початковому етапі як свою « споріднену» організацію [3, с. 679–680]. Об'єднання виникло за ініціативи голови Крайового Проводу ОУН(б) в Україні З. Красівського (на початку 1990 р. він відвідав осідок ОУН(б) в Лондоні), котрий розбудовував « мережу з активних та відданих людей» [2].

Проголошену Верховною Радою УРСР 16-го липня 1990 р. « Декларацію про державний суверенітет України» в ОУН(б) сприйняли досить насторожено (« бракує в цьому духа суверенності») [12; 36].

У жовтні 1990 р. Провід ОУН (голова В. Олесків) звертався до « українського народу» і « членів й симпатиків ОУН» із закликом « силою зломити останній спротив народовбивців» в майбутніх « боях» за волю й державну незалежність під прапорами революційної ОУН і УПА з « духом Степана Бандери», готуватися до « великих випробувань в прийдешніх тижнях і місяцях» [9, с. 1416].

Певні зусилля із реалізації ідеї з Українським Державним Правлінням і передпарламентом України були помітні в створеній « симпатиками» ОУН(б) Українській Міжпартійній Асамблеї, « яка

взяла на себе зобов'язання творити Українську Державу перехідного періоду», й зокрема, розглядала можливості побудови Української Держави «явочним шляхом», скликання Національного Конгресу взамін Верховної Ради, творення «зародкових органів Державного Правління на своєму рівні», тобто в Україні, визнавала зверхність Українського Державного Правління за кордоном (голова Б. Федорак) «як спадкоємця Уряду Української Держави, утвореної 30 червня 1941 року» тощо [38].

Слід зазначити, що спецслужби УРСР у цей час уважно відслідковували заяви ОУН(б) щодо повалення влади в Україні збройним шляхом. Щоправда, окрім наявності в республіці певних односторонніх «бандерівців», які всіляко популяризували ім'я С. Бандери як вождя українського народу, піднімали червоно-чорні прапори на мітингах тощо, фактів проникнення представників Організації з-за кордону КДБ УРСР не зафіксувало [6].

На день 50-ї річниці Акту відновлення Української Держави 30 червня 1991 р. Провід ОУН знову закликав до «зосередження всіх сил на боротьбу» за найбільшу Мету українського народу – власну суверенну державу. Вказувалось, що до цієї мети «всі чесні методи є добрі». Провід пропонував ліквідувати внутрішні фронти й непорозуміння, об'єднатися в один фронт, усім хто ще прислуговував «ворогу нашої державності і незалежності» пропонувалося схаменутись і повернутися «на лоно свого народу», представникам інших національностей – включитись в українське державне будівництво, «бо від цього залежатиме їхнє майбутнє в нашій Державі». Наче влада вже в руках ОУН, звучали слова про те, що «нам потрібні лояльні громадяни, а не шкідники української державності» [8, с. 655].

Так само закликав усіх українців «на Рідних Землях і в розсіянні на чужині» до священної боротьби («останнього вже великого чину») в одному могутньому фронті «за наші Богом дані права нації і людини», скинення кайданів комуно-московської неволі й «Голова Українського Державного Правління» Б. Федорак [35, с. 657]. Деталі подальших дій не наводились. Щоправда в окремій заяві УДП того ж часу говорилось, що цей шлях точно не буде еволюційним, мирним, він буде виключно революційним й усуне («лише під ударами сили ... в рішальному бою під стягом націоналістів-революціонерів...») всі прояви російської влади в Україні, а також усіх «коляборантів-вислужників» [33, с. 902].

«Знайти якнайкращі прийоми боротьби, її стратегію і тактику» в боротьбі за державну незалежність у «нових обставинах, які заіснували, коли є можливість практичної координації визвольних сил української нації в Україні і в діаспорі» мав на меті VIII Надзвичайний Великий Збір ОУН, що відбувся в липні 1991 р. [17, с. 1414]. На початку зібрання Голова Проводу ОУН В. Олесків не мав сумнівів у тому, що ОУН має достатньо «потрібних кваліфікацій і сил» (досвід боротьби, ідейно-політичні принципи, програма державного будівництва і «великі кадри односторонніх») «щоб стати в авангарді боротьби української нації за волю і державність». Проте, на його думку, Великий Збір ще мав довести до ідейної, політичної й організаційної єдності всіх «розпорохених дотепер» членів і прихильників ОУН(б) для ведення «одної політики» у питаннях визвольної боротьби [17, с. 1415].

При аналізі ключових доповідей на цьому зібранні, впадає в очі загальна переконаність захованих за псевдонімами діячів ОУН(б) у тому, що до здобуття незалежності дорога ще «далека й нелегка». При цьому визнавалася неготовність партії до т. зв. «явочного» способу боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу без «реальної організованої політичної сили» і націоналістичних збройних сил в Україні. Разом з цим, «революційним шляхом» і «націоналістичною стратегією» й далі вважався шлях конфронтації з існуючою владою (російським імперіалізмом), що визнавався альтернативою еволюційному («угодовському») шляху «т. зв. парламентарного відвойовування державності». Автори програмних доповідей підтримували «безкомпромісову поставу» Української Міжпартійної Асамблеї («яка в своїй політичній заяві виразно стала на шлях революційної і конфронтаційної стратегії боротьби за УССД»), гостро критикували решту «імперських формацій та їхніх угодовських коляборантів, захованих за різними демократичними вивісками» (згадувались Народний Рух України, Українська Республіканська Партія). УМА бачилась революційним націоналістам базою для «розбудови державотворчих позицій» Українського Державного Правління в Україні. Те, що через заклики не брати участі в референдумі 17 березня 1991 р. частина людей не пішла голосувати, в ОУН(б) це вважали ознаками перемоги («перемога принципів над нерішучістю, опортунізмом, реалітетниками») й того, що «кілька мільйонів населення пішли за становищем ОУН–УДП» [18; 19; 28; 31].

Прийняті на VIII-му Надзвичайному Великому Зборі рішення засвідчують курс на легалізацію революційної ОУН в Україні й спрямування зусиль на здобуття підтримки партії серед населення («розбудову всенародної ОУН») як безальтернативного «аванграда» національної революції в недалекому майбутньому. В липні 1991 року актив ОУН(б) вважав за потрібне накопичувати сили в Україні «для координованої дії в напрямі валення колоніальних структур і ліквідації накинutoї

імперської системи» [22, с. 1290]. Тому для здобуття державної незалежності України важливою визнавалася потреба об'єднання Державного Центру УНР і Українського Державного Правління в один Всеукраїнський Державний Центр, який би координував всі національні сили (парламентські і позапарламентські) у революційно-визвольному процесі «до часу створення легальної влади в Україні шляхом вільних виборів» [22, с. 1293]. Проте «керуючою силою» української нації визнавалася лише Організація Українських Націоналістів [25, с. 15].

Революційні націоналісти відкидали будь-які спільні фронти з великими державами: «Хто одержує перемогу від великих держав, той стає їхньою маріонеткою». Поміж двох шляхів у визвольному процесі – «легально-мирного чи революційного», в ОУН(б) більше схилились до другого: «Тільки сила – максимальна конфронтація з окупаційною владою – може відбити тоталітарного ворога» [25, с. 15]. Діячі ОУН(б) вважали неминучим збройний конфлікт під час революційного шляху «єдиною правильною дорогою»: «Було б історичним дивом, коли б Советський Союз не застосував своєї збройної сили в обороні своєї влади». У справі найбільшого ослаблення й виснаження пануючої московської імперії «перед остаточним ударом», на їх думку, доцільно було використовувати всі інші конфронтаційні методи: бойкоти, економічні й політичні страйки, масові демонстрації, голодування, громадську непокору тощо [25, с. 15]. Крім того, розробники тактики ОУН(б) «переходового етапу» вважали за потрібне збільшувати людські ресурси визвольного руху, збирати інформацію про важливих осіб і установ пануючого режиму («ввести в оману інформаційну мережу влади – КГБ, МВД»), розширювати матеріальні ресурси (кошти, зброя, транспорт і т.п.) шляхом збирання «революційного податку» [25, с. 16].

Одночасно слід було аналізувати «умови нації» і «умови ворога» на предмет вибору «варіанту удару», який би найкраще спричинився до перемоги визвольного руху. В умовах неготовності визвольних сил «до бою» в ОУН(б) рекомендували розбудовувати підпілля, творити глибоко законспіровані сітки, які «мають ціль влаштувати всілякі парамілітарні акції, щоб підірвати авторитет большевицької влади». У момент, коли б був зроблений висновок, що «нація вже дозріла або ворог непевно тримає владу» потрібно було мобілізувати усі сили до повстання, «щоб кількома швидкими і масовими ударами повалити ворожу владу». ОУН(б) мала скерувати свої зусилля на те, щоб «відламати українські частини від Советської Армії і направити їх проти окупаційної влади». Розбудова національної влади мала відбуватись разом із творенням українського війська (на основі тих же українських частин існуючої радянської армії й «самоозброєних елементів» з народу, що брали участь у повстанні). Новоутворене військо, кероване «першорядним штабом старшин», мало б забезпечити управління адміністративними одиницями на визволених українських землях [25, с. 16–17]. Революційний уряд мав би у першу чергу «добитися нормалізації основних функцій суспільства» й захищати справу незалежності України на міжнародній арені. В постановах ОУН(б) було окремо зауважено, що всі «авторитетні сили» під час визвольних змагань, як от «революційний уряд, військо, ОУН», мають «тримати тверду лінію проти будь-якого типу погромів», а самих погромників карати як ворогів українського народу [25, с. 16–17].

Завершальний момент в «переходовому етапі» українського визвольного руху, за задумом авторів постанов VIII-го Надзвичайного Великого Збору ОУН, мав наступити під час урочистого проголошення самостійної держави. Щоб це проголошення мало «за собою сильнішу юридичну підставу», існуючі українські державні центри у вигнанні мали передати свої мандати «революційному уряду в Краю» [25, с. 17].

Важливу роль у психологічній боротьбі проти окупаційної влади в Україні мали відіграти засоби масової інформації з-за кордону («у рамках середовища ОУН»): телебачення, радіомовлення, періодична преса, матеріали інформаційних агентств (зокрема Української центральної інформаційної служби), книжки, журнали, брошури тощо [24, с. 25; 26, с. 27]. Крім цього ОУН мала «ініціативно подбати» про розміщення на «об'єктах окупаційної системи» в Україні афіш і графіті «для швидкого передавання широким колам населення відповідної інформації та їхньої мобілізації для потреб політичної боротьби за повну самостійність України і державного будівництва» [24, с. 26].

Готуватися до того моменту, коли «може кожночасно трапитися нагода для початку формування УССД», мало й Українське Державне Правління, яке визнавалося в документах ОУН «координаційним осередком безкомпромісного революційного напрямку ... під проводом ОУН до рішального бою за УССД». За задумом авторів окремої постанови VIII-го Надзвичайного Великого Збору ОУН щодо УДП, Організація Українських Націоналістів мала «при кожній відповідній нагоді, протиставити колоніальній системі УССР законну українську державу, яку репрезентує УДП» [21, с. 28]. Таке протиставлення доцільно було наголошувати як в Україні так і в країнах вільного світу, щоб «валити престиж і легальність УССР та скріплювати національну державність». Причому визнати УДП як альтернативу існуючій на той час владі мали всі «формації» в Україні, що «чітко

змагаються за УССД»: УМА, ДСУ, УХДП, Товариство ветеранів національно-визвольної боротьби тощо. ОУН радила УДП поміркувати над контурами своєї структури в якій мав би бути сформований «законодавчий орган» з орієнтовною назвою «Українська Державна Рада». До законодавчого органу УДП мали увійти як окремі люди так і «угруповання», які б визнавали «відновлену державу Актом 30-го червня 1941 року як найновішу українську державу, а разом з цим і тяглість цієї державності під видом УДП» [21, с. 28]. Той факт, що в Україні чимало людей підписували заяви, організовані УМА (очевидно малася на увазі реєстрація громадян УНР, яку проводила в той час УМА), свідчив для авторів постанови про «масове визнання УДП мільйонами українських громадян» [21, с. 29]. Українському Державному Правлінню ще належало створити правничу комісію, а та в свою чергу мала приступити до «опрацювання конституційного, адміністративного, міжнародного, економічного, громадянського, тощо, прав» для відновленої «на руїнах СРСР–УССР» української держави [21, с. 29].

Попри випромінювання великої впевненості у перемогу ОУН під час майбутніх радикальних змін в Україні, зокрема й у питанні лідерства в «революційному уряді», все ж у постановах VIII-го Надзвичайного Великого Збору ОУН містяться відповіді на питання чому лідери революційної ОУН не наважилися на «рішальний бій», приготування до якого було ключовою частиною їх визвольної концепції. Автори постанов щодо кадрово-організаційних справ ОУН зауважили на існуванні всередині націоналістичного руху в Україні розбіжностей щодо стратегії визвольної боротьби, особливо в питанні – «еволюція чи революція», що тягло за собою, на їх думку, незгоду різних провідників і організацій щодо ідеологічних аспектів боротьби: хто за «демократичний націоналізм» (еволюцію), хто за «інтегральний» (революцію) [20, с. 137]. Крім того, діячі організації наважились визнати елементарне: «Щоб брати активну участь і впливати на процеси побудови Української Самостійної Соборної Держави, мусимо мати кадри, які не тільки висувають та пропагують цю ідею, але які готові її реалізувати» [20, с. 138].

Очевидно, що з кадрами, готовими реалізувати накази, в ОУН існували на той час певні проблеми, адже в згаданій постанові стверджувалося про те, що не всі директиви ОУН виконувалися належним чином «на всіх щаблях сітки ОУН», а тому нагальною постала потреба «виправити кадровий стан». В постановах VIII-го Надзвичайного Великого Збору ОУН вказувались наступні недоліки організаційної роботи: «поспіх, поверховість, відкладання справ на пізніше», «брак послідовності в праці, відокремлення себе від громади, від народу», «непевність при вербуванні членства, брак послідовної вишкільної праці», «неефективна діяльність складових частин ОУВФ [Організацій Українського Визвольного Фронту], брак назовні видної діяльності ОУН та промовчування становищ до певних питань стосовно України», які негативним чином відображались на якісному стані членства ОУН («створюють серед членства непевність і недовір'я, доводять до недіяльності і застою в праці, а то й до нелюдяльності до Організації») [20, с. 138]. У провіді ОУН(б) хоча й вірили, що «подавляюча більшість членства віддає себе всеціло та безперервно інтересам України» та все ж акцентували увагу на втраті в окремих членів організації почуття душевного болю й переживань у той час, коли в Україні ведеться «кампанія проти ОУН-УПА», замовчування або зневажання її історії та діяльності й «ворог обезцещує ту святість». Автори постанов мусили визнати й існування серед членства ОУН «відчуження від проблем України» на фоні діяльності інших членів, які їздили до України й поступово занурювалися в її політичне життя [20, с. 138].

Попри грізні гасла незворотності революційного шляху у визволенні української нації й знищенні старого режиму, що містять інші постанови VIII-го Надзвичайного Великого Збору ОУН, автори постанов щодо кадрово-організаційних справ ОУН головними завданнями розбудови ОУН(б) в Україні зазначили лише «допомогти у визвольній боротьбі, ширити і збагачувати поняття українського націоналізму». На зібранні ухвалили докласти «всіх зусиль» щодо різних форм активного включення членів організації в громадське життя в Україні [20, с. 139]. При цьому наголошувалося, що відкрито організація мала діяти через своїх членів, симпатиків та прихильників у споріднених (фасадних) організаціях або в тих організаціях (партіях), де можна було «здобувати впливи» й «унапрямлювати їхню діяльність в бажаному для здобуття державності напрямі». Однак основне ядро членів й молоді послідовники мали бути «глибоко законспіровані» й діяти підпільно. VIII Надзвичайний Великий Збір ОУН постановив в організаційній діяльності з розбудови організації в Україні уникати великих зібрань, «дотримуватися концепції звен – малої горстки людей, які знають тільки про своє звено», «шукати зв'язків із селами і всіма містами», організувати туди «похідні групи», які мали б «тактовно і продумано» поширювати ідеї революційної боротьби [20, с. 140].

Окремо ще раз було наголошено на основних принципах розвитку ОУН(б) в Україні: конспірація, діяльність через «фасадні» організації, вирішальне значення у прийнятті важливих рішень Проводу ОУН(б). Створений в Україні («в Краю») за підтримки й під контролем закордонних

діячів організації («Заходу») осередок ОУН(б) мав «виконати підготовчу організаційну роботу», а також «накреслити певний плян розвитку ОУН в Краю» [20, с. 140].

Важливого значення надавала ОУН(б) проблемі підготовки української молоді до «переведення» визволення України під час майбутньої національно-визвольної революції та подальшого державного будівництва [23]. На переконання авторів постанови про молодь та юнацтво ОУН, молодь в Україні мала відкинути думки щодо виїзду за кордон в пошуках кращого життя («поборювати розкладницькі тенденції») й залишитися на рідних землях, щоб «боротися за визволення української нації» [23, с. 142]. Українську молодь слід було заохочувати до вивчення військових знань в армії, військових школах, спортивно-парамілітарних організаціях та на різних вишколах, звертаючи увагу на партизанську і протипартизанську боротьбу. На думку авторів постанови молоді люди в Україні мали стати настільки національно й політично свідомими, щоб долучившись до підпільної мережі організації, повести агітаційну роботу серед селянства, робітництва й військовослужбовців, щоб ті згодом стали «незламною силою української національної визвольної революції» [23, с. 142].

Хотілося б зауважити й на іншому. Так, скажімо, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада вже проголосувала за незалежність України, а журнал «Визвольний шлях» у вересневому номері ще друкував статті про невідворотність «революційного зриву» («відвоювання»), як єдиного правильного шляху до самостійності й державності, на відміну від «хитких викрутасів парламентських дебат», або т.зв. «законного змагу» [7, с. 1034]. Реакція на проголошення в Києві Акту незалежності України, після того як ця звістка все таки дійшла до осідку революційних оунівців в Мюнхені, не може не дивувати своєю прохолодою. Відповідальний редактор «Визвольного шляху» І. Дмитрів відзначав декларативність цього проголошення, незмінність попередніх кадрів у владі, «тривожну змістовну подібність» між лексикою IV Універсалу УНР і Актом 24 серпня 1991 р., а тому, на його думку, «це щось глибше, психологічне, від чого треба всіма фібрами духа і розуму віддаляватися...» [5, с. 1285]. У цьому його зауваженні відчувалося невдоволення щодо відсутності в Акті проголошення незалежності України «генетичного пов'язання» з Актом 30 червня 1941 р. і «тягlosti цієї державности під видом УДП».

Зрештою, 29 серпня 1991 р. Голова Проводу ОУН Слава Стецько від імені всієї Організації Українських Націоналістів звернулася до «народу України» (й окремо до «української молоді», «українських офіцерів і військовослужбовців», «українських робітників» та «українських селян-хліборобів») із закликом «приступити до швидкого закріплення довгоочікуваної державности» [29, с. 1155]. У цьому зверненні було також висловлена упевненість, що «український нарід не потребує зайвого референдуму, щоб заманіфестувати свою незмінну волю до влади, волю до державности, бо він чимало разів виявив свою волю плебісцитом крові» [29, с. 1157]. Визнало дію Акту 24 серпня 1991 р. й т.зв. Українське Державне Правління, хоча і з обмовкою, що окупаційний режим в Україні рятує себе, прибираючи національний характер. Утім, це утворення вже не закликала до «рішального бою», хіба що застрашувало, що коли Верховна Рада буде зволікати із прийняттям необхідних рішень по фактичному унезалеженню, аж тоді український народ, через «свої організовані визвольні формації і масовим виявом волі народу, мусить домогтися здійснення цих найближчих завдань» [10, с. 1288].

Після оприлюднення результатів референдуму 1 грудня 1991 року голова Проводу ОУН С. Стецько з великим піднесенням вітала український народ з «історичною перемогою ідеї державної самостійності України» та настанням довгожданої можливості «єднання з Україною цілого її народу, усіх її земель і країв та великої діаспори в ім'я відбудови Батьківщини, побудови і закріплення нашої спільної, самостійної, соборної, неподільної, міцної, багатой, народоправної української держави» [27]. Про готовність включитися в державотворчі процеси Української держави та підтримку діючої влади, якщо та «діятиме в дусі інтересів України», проголосила Конференція Українських Націоналістів в місті Києві 28–29 березня 1992 року [13]. Однак досить швидко в ОУН(б) дійшли висновку про те, що сформована Президентом Л. Кравчуком влада в Україні та її державний устрій «це ще не є та Україна, за яку народ боровся століттями» [30, с. 1030]. Діячі ОУН(б) не могли не усвідомити, що в незалежній Україні, незважаючи на попередні величні сподівання, Організація таки не здобула впливу на існуючий уряд та Верховну Раду, і що навіть спроби розбудови організаційної сітки ОУН в тогочасних сприятливих умовах швидкої політизації суспільства наближались до «абсолютного мінімуму» [39, с. 185]. Та все ж таки, як пізніше стверджувалося в офіційних документах Організації, у провіді ОУН(б) було прийнято рішення «враховувати Українську Державу, визнану де-юре, більшою частиною всіх держав світу» (тобто не вчиняти жодних державних переворотів) та перейти на «шлях розбудови явної ідеологічної, політичної і фізичної присутности в суспільно-політичному життю України нашої ОУН на різних рівнях» [16, с. 1196; 39, с. 185, 191].

Таким чином, стратегія визволення рідного народу та відновлення державної незалежності України ОУН (б) у 1990–1991 рр. й далі ґрунтувалася на ідеях С. Бандери про усунення радянської системи влади в Україні збройним шляхом та встановлення уряду, що мав би репрезентувати погляди революційних націоналістів (послідовників С. Бандери) щодо майбутнього устрою Української держави. Проголошення та утвердження незалежності України мирним (еволюційним) шляхом аж ніяк не свідчить про помилковість визвольної концепції послідовників С. Бандери, як про це мовили представники інших українських політичних організацій за кордоном. Проте, з упевненістю можна стверджувати, що рішучі заяви лідерів ОУН(б) про майбутній «революційний зрив» як єдиний правильний шлях до самостійності й державності України, були лише абстрактними розмірковуваннями відірваних від реальності політиків, а не реальною підготовкою до збройного повстання.

Список використаних джерел

1. Відзначення Акту 30 червня 1941 року в Україні // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1990. – Річник XLIII. – Кн. 9 (510). – С. 1076–1077.
2. Голова ОУН(б) Стефан Романів: «Треба в себе вірити і брати відповідальність» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/2012/02/holova-oun-b-stefan-romaniv-treba-v-sebe-viryty-i-braty-vidpovidalnist/>.
3. Державна Самостійність України. Нове всеукраїнське політичне об'єднання // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1990. – Річник XLIII. – Кн. 6 (507). – С. 679–680.
4. Дмитрів І. До важливих державницьких актів повертаймося! / І. Дмитрів // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1990. – Річник XLIII. – Кн. 6 (507). – С. 643–646.
5. Дмитрів І. Проголошення державної незалежності України і дія / І. Дмитрів // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 11 (524). – С. 1283–1285.
6. Доповідна записка КДБ УРСР до Верховної Ради УРСР від 17.04.1991 р. «Лидеры украинской диаспоры об обстановке в республике и деятельности оппозиции» // Галузевий державний архів СБУ, ф. 16, пор. 10, арк. 1–3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11242/>.
7. Зварич Р. За владу нації / Р. Зварич // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 9 (522). – С. 1027–1034.
8. Звернення Проводу Організації Українських Націоналістів в 50-ту річницю Акту відновлення Української Держави // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 6 (519). – С. 652–655.
9. Звернення Проводу ОУН в річницю смерті сл. п. Степана Бандери // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1990. – Річник XLIII. – Кн. 12 (513). – С. 1411–1416.
10. Звернення УДП до українського народу // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 11 (524). – С. 1287–1288.
11. Звернення Українського Державного Правління до українців в Україні і діаспорі // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1990. – Річник XLIII. – Кн. 8 (509). – С. 899–902.
12. Косик В. Деклярація про суверенітет не є декларацією про самостійність / В. Косик // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1990. – Річник XLIII. – Кн. 10 (511). – С. 1164–1166.
13. Маніфест Конференції Українських Націоналістів // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1992. – Річник XLV. – Кн. 7 (531). – С. 771–774.
14. Недужко Ю. В. Діяльність української діаспори щодо відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ю. В. Недужко; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 35 с.
15. Недужко Ю. В. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття) / Ю. В. Недужко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 620 с.
16. Олеськів В. Діяльність Організації Українських Націоналістів (ОУН). 1945–1993 / В. Олеськів // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1993. – Річник XLVI. – Кн. 10 (547). – С. 1192–1197.
17. [Олеськів В.] Орлик С. Відкриття VIII Надзвичайного Великого Збору ОУН / С. Орлик // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 12 (525). – С. 1413–1417.
18. Побіда С. Зовнішня політика ОУН / С. Побіда // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 12 (525). – С. 1432–1437.
19. Подільський М. За революціонізацію національно-визвольної боротьби / М. Подільський // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 12 (525). – С. 1441–1447.
20. Постанови в кадрово-організаційних справах і зв'язку // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1992. – Річник XLV. – Кн. 2 (527). – С. 136–140.
21. Постанови в справах УДП, конституційних і соціально-економічних // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1992. – Річник XLV. – Кн. 1 (526). – С. 28–29.
22. Постанови щодо внутрішньої політики ОУН, прийняті VIII НВЗ ОУН // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 11 (524). – С. 1290–1304.
23. Постанови щодо молоді і юнацтва ОУН // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1992. – Річник XLV. – Кн. 2 (527). – С. 141–144.
24. Постанови щодо сектора інформації // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1992. – Річник XLV. – Кн. 1 (526). – С. 25–27.
25. Постанови щодо стратегії і тактики переходового етапу // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1992. – Річник XLV. – Кн. 1 (526). – С. 14–19.
26. Постанови щодо УЦІС // *Визвольний шлях* (Лондон). –

1992. – Річник XLV. – Кн. 1 (526). – С. 27. 27. Привітання Україні від Проводу Організації Українських Націоналістів // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1992. – Річник XLV. – Кн. 2 (527). – С. 131. 28. Степанківський М. Розбудова кадрів ОУН – наше велике завдання / М. Степанківський // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 12 (525). – С. 1438–1440. 29. Стецько С. Звернення Голови Проводу ОУН до народу України / С. Стецько // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 10 (523). – С. 1155–1157. 30. Стецько С. Побудова влади Української Держави (Із розмови Голови Проводу ОУН при круглому столі Львівського університету ім. І. Франка 16.6.1992) / С. Стецько // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1992. – Річник XLV. – Кн. 9 (534). – С. 1030–1034. 31. Страттак А. Стратегія і тактика / А. Стараттак // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 12 (525). – С. 1421–1431. 32. Сьомий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали і постанови. – Б.м.: Видання Організації Українських Націоналістів, 1988. – 238 с. 33. У Велику річницю Державного Акту // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 8 (521). – С. 899–902. 34. Україна – є! // *Сучасність* (Нью Йорк; Київ). – 1992. – № 1. – С. 5–6. 35. Федорак Б. На шляху Української Національної Революції / Б. Федорак // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 6 (519). – С. 656–657. 36. Чи справді «Суверенітет України»? // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1990. – Річник XLIII. – Кн. 10 (511). – С. 1155–1156. 37. Ярошинський О. Б. Стратегія визволення рідного народу та відновлення державної незалежності України в теорії лідерів ОУН(б): кінець 1950-х – 1980-ті рр. / О. Б. Ярошинський // *Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; ВГО Українська академія наук.* – К., 2016. – Вип. 109 (№ 6). 38. II сесія Міжпартійної Асамблеї // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1991. – Річник XLIV. – Кн. 1 (514). – С. 111–115. 39. IX Великий Збір ОУН: Форми і методи дії ОУН на першому етапі державної незалежності України // *Визвольний шлях* (Лондон). – 1997. – Річник L. – Кн. 2 (587). – С. 181–192.

Олег Ярошинский

**СТРАТЕГИЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ ПРОВОДА ОУН(Б)
О ПРОВОЗГЛАШЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ УКРАИНЫ
В 1990–1991 ГГ.**

В статтє предпринята попытка воспроизвести практические шаги Организации Украинских Националистов (бандеровцев) по освобождению родного народа от колониального положения в СССР и восстановления государственной независимости Украины на протяжении 1990–1991 гг. на фоне программных основ и публичных заявлений этой политической организации в украинской диаспоре. Утверждается, что стратегия восстановления государственной независимости Украины ОУН(б) основывалась на тезисах, сформулированных в свое время С. Бандерой. Ключевой частью освободительной концепции этой организации была идея об устранении советской системы власти в Украине вооруженным путем и установление правительства, которое представляло бы взгляды революционных националистов (последователей Бандеры) относительно будущего устройства Украинского государства.

Ключевые слова: Организация Украинских Националистов (ОУН(б)), национализм, революционно-освободительная борьба, государственная независимость Украины, Украинское Государственное Правление.

Oleg Yaroshinsky

**STRATEGY AND POLITICAL IDEOLOGY OUN(B) ON THE RESTORATION OF STATE
INDEPENDENCE OF UKRAINE IN 1990–1991**

In this article is attempted to recreate the practical steps of the Organisation of Ukrainian Nationalists (Bandera's followers) with the liberation of their people from the colonial situation in the Soviet Union and the restoration of state independence of Ukraine during the 1990–1991 years. Based curriculum foundations and public statements of political organization in the Ukrainian diaspora. It is alleged that the strategy of restoration of independence of Ukraine the OUN(b) based on theses formulated his time by S. Bandera. A key part of the liberation concept of this organization was the idea of the removal of the Soviet power system in Ukraine by force of arms and setting the government that would represent the views of revolutionary nationalists (followers of S. Bandera) on the future structure of the Ukrainian state.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN(b)), nationalism, revolutionary-liberation struggle, the state independence of Ukraine, Ukrainian National Government.

ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 273.13(477) «17»

Юрій Стецик

ВІЗИТАТОРИ ВАСИЛІАНСЬКИХ МОНАСТИРІВ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.: БІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Проаналізовано сучасні підходи щодо вивчення протоколів візитацій. Подано джерелознавчу характеристику візитаційної документації. Визначено архівні збірки, де зберігаються описи василіанських монастирів. З'ясовано особовий склад візитаційних комісій та їх функціональне призначення. Запропоновано класифікацію протоколів візитацій. Розглянуто біографічні відомості ченців, які проводили ревізії монастирів.

Ключові слова: візитація, василіани, монастир, монах, біографія.

Сьогодні при написанні історико-краєзнавчих та регіональних праць як краєзнавці, так і науковці використовують фактологічні відомості з протоколів візитацій для укладення розвідок з історії окремих населених пунктів, монастирів, чернечого життя та біографій монахів. Адже цей вид документації зумів акумулювати в собі досить різнопланову та змістовну інформацію. Відповідно постає необхідність звернутися до характеристики укладачів цього виду джерел.

Окремо треба згадати спеціально присвячені візитаційній тематиці роботи А. Зінченка. Обмежуючись переважно характеристикою протоколів візитацій польських костелів та василіанських монастирів Волині, Поділля та Київщини, дослідник з'ясував їх походження, функціональне призначення та джерельну вартість [1].

І. Сковчиляс зібрав та впорядкував археографічну інформацію у «Зведеному каталозі збережених описів церков і монастирів». «Каталог» охоплює дані про 27 василіанських монастирів та унійні церкви Львівської єпархії в 2623 поселеннях. Цей каталог містить відомості про протоколи 11 генеральних (1726–1793 рр.) і двох надзвичайних єпископських ревізій (1738 і 1778 рр.) [2]. В останні роки в Україні та Польщі продовжує зростати зацікавлення візитаційними матеріалами, які використовуються для дослідження історії парафіяльних храмів, монастирів [3], церковних братств [4], намісництва (деканатів) та єпархій Київської унійної митрополії [5].

Історіографічний огляд щодо використання протоколів візитацій переконує в нас в тому, що назріла необхідність не тільки укладення каталогів щодо опису монастирської документації та використання її фрагментів для проведення досліджень, але й запровадження до наукового обігу спеціальних, вузькотематичних археографічних збірників, які заповнять значні прогалини у вітчизняному церковному документознавстві. Адже досі монастирські візитації, на відміну від генеральних, залишаються маловивченим джерелом.

Протоколи візитаційних описів монастирів, укладені провінціалами (протоігуменами), зберігалися початково в архіві Провінційної Управи Святопокровської провінції Чину Святого Василія Великого (далі – ЧСВВ), який у розглядуваний період знаходився у Почаївській Лаврі, а їх копії у канцеляріях досліджуваних монастирів та активно використовувалися для адміністративного управління чернечими резиденціями. Зокрема, під час проведення поетапних візитаційних відвідин обителів, уповноважена комісія звертала увагу на наявність у монастирському архіві актів візитацій за минулі роки. Адже візитатори звряли інвентарний опис за попередні роки із реальним майновим становищем монастиря. Особлива пильність була зосереджена на виконанні Реформаційних декретів, в яких вказувалися основні недоліки щодо управління монастирем та чернечою братією.

Візитатори проводили не тільки опис майнового становища обителів, але й опитували ченців монастирської братії для збору інформації щодо укладення характеристики настоятеля та ченців обителів. Після поділів Речі Посполитої, в нових суспільно-політичних умовах, ця документація отримала практичне застосування поза межами Провінційної Управи, ставши суб'єктом публічного права в Австрійській монархії. Зокрема, витяги із протоколів візитацій використовувалися прокураторами (особами відповідальними за ведення судових справ) монастирів під час розгляду судових суперечок.

Із означено проміжку часу описи монастирів Перемишльської єпархії збереглися в «архіві історії Унії», що увійшов до 201 фонду Центрального державного історичного архіву України в м. Львові. В цьому фонді вдалося віднайти дві книги протоколів візитацій василіанських монастирів

Галичини, Холмщини, Підляшшя, Волині, Поділля, Київщини, які збереглися за окремі роки із часового проміжку 1730–1767 рр. В одну із книг вписано тогочасні копії візитаційних інвентарних описів монастирів Перемишльської єпархії [6]. Привертає увагу те, що в цій книзі більшість розглянутих монастирів описані у двох (Білина, Дерезичі, Добромиль, Летня, Лішня за 1763–1764 рр.), а в поодиноких випадках трьох (Чернилява за 1764–1766 рр.) протоколах.

Інша книга візитаційної документації, до якої вписано акти розслідувань, відома під назвою «Визита разныхъ монастырей за 1745–1750 годы», збереглася як тогочасна копія [7]. До неї увійшли укладені візитатором характеристики чернецтва, які населяли монастирі Святопокровської провінції. Серед всієї сукупності описів віднайдено відомості про насельників чернечих осередків Перемишльської єпархії, які відвідали візитатори у 1747 р. Проте до книги вписано ченців монастирів не всієї єпархії, а тільки деякі із них (Добромиль, Лішня, Лаврів, Спас, Топільниця, Щеплоти, Чернилява), які очевидно встигла відвідати делегована комісія візитаторів впродовж одного року. Нажаль, із плином часу рукопис зазнав значних пошкоджень і відповідно сучасні дослідники не мають змоги відчитати окремі фрагменти тексту документів.

Під час джерелознавчих пошуків з'ясовано, що окремі протоколи візитацій (іменовані у джерелах як «акти обстежень») потрапили до архіву василіанського чину. Цей архів почав формуватися у Львові після 1772 р., адже до цього часу провінційний архів функціонував у Почаєві, коли із приєднанням Галичини до Австрійської монархії Святопокровська провінція була реорганізована і відбулося утворення Галицької провінції ЧСВВ (із 1780 р.). Її центральний архів та бібліотека були укомплектовані переважно із документальних збірок місцевих василіанських монастирів. Адже після укладення протоколу візитації один із його примірників залишався у канцелярії монастиря, що візитувався. Під час наступної візитації делегована комісія використовувала цей протокол для ревізії монастирського майна, помічаючи у новому протоколі зміни, які відбулися за певний проміжок часу. У цьому фонді найбільш чисельно представлені акти ревізії Добромильського монастиря за 1767, 1773 та 1803 рр. [8].

Інша частина архіву василіанського чину, переважно інвентарні описи, які входили до візитаційної документації, зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. Зокрема вдалося віднайти інвентарні описи Білинського, Спаського та Верхратського монастирів із другої половини XVIII ст. [9].

Протоколи візитацій можна умовно поділити на єпископські (генеральні), деканальні та монастирські. Такий поділ зумовлений тим, що василіанські монастирі в розглядуваний період юрисдикційно були підпорядковані не місцевому єпископу, а провінційній управі Чину. Про що й підтверджують багаторічні опрацювання візитаційної документації Перемишльської унійної єпархії. У Держаному Архіві міста Перемишля (Польща) збереглися протоколи єпископських (друга половина XVIII – перша третина XIX ст.) та деканальних (кінець XIX – початок XX ст.) візитаційних описів парафіяльних храмів згаданої єпархії [10, с. 45–47]. Однак, в цих документах відсутні описи монастирів, оскільки останні не завжди посідали парафіяльні храми, а виконували функції духовної формації чернецтва. І тільки із передачею монастирів у юрисдикцію єпископів (1783 р.) починають укладатися звіти про персональний склад монастирів, які надсилалися до єпархіального управління [11]. До цих звітів іноді долучалися відомості про становище обителів. На даний час не віднайдено протоколів єпископських візитацій із першої половини XIX ст. в яких би подавався опис монастирів.

Оскільки василіанські монастирі Перемишльської єпархії із 1739 р. входили до Святопокровської провінції ЧСВВ, тому візитування монастирів проводили делеговані протоігуменом комісари. Якщо в актах розслідування, які укладалися під час візитацій монастирів у 1747 р. не вказано делегованої комісії, то у пізніших протоколах візитацій 1763–1766 рр. зазначено комісарів. Впродовж 1763 р. ревізію монастирів проводив о. Йосафат Висоцький, архимандрит Жовківського монастиря, вікарій Святопокровської провінції, а протоколи візитацій укладав о. Юстин Ілляшевич, ігумен Львівського монастиря. У наступних 1764–1766 рр. оглядини монастирів продовжив о. Йосафат Седлецький, протоігумен Святопокровської провінції, якому допомагали о. Анастасій Пйотровський, секретар управи Святопокровської провінції, о. Клеопій Кірбаль, ігумен Дерезицький, о. Методій Гордовський, ігумен Лішнянський [6].

Мета дослідження – реконструювати біографічні відомості ченців, які були залучені до проведення візитацій монастирів.

Тож розглянемо біографічні відомості про візитаторів монастирів. Висоцький Йосафат – світське ім'я Яків. Батьки – Іван Сас та Марія. Народився 23 жовтня 1709 р. у с. Святе Перемишльської землі. Закінчив філософські студії у Ярославській школі отців єзуїтів. Вступив до чернецтва 23 вересня 1733 р. у Добромилі. Після нетривалих чернечих випробувань 14 липня 1734 р. склав чернечі обіти професа та отримав ієрейські свячення 24 червня 1735 р. із рук перемишльського владика Єроніма Устрицького у Перемишльському кафедральному соборі та

повернувся назад до Добромильського монастиря. Після року проповідування призначений ігуменом катедрального собору у м. Перемишлі, де також виконував обов'язки проповідника (2 р.), а далі став офіціалом (3 р.). У серпні 1740 р. відісланий до Львова, будучи ігуменом монастиря при Ставропігійній церкві. 1 травня 1741 р. призначений київським митрополитом Атанасієм Шептицьким на посаду київського офіціала та переведений до Битенського монастиря, де упродовж трьох років був ігуменом обителі. Уповноважений проводити візитації монастирів Святопокровської провінції. Згодом скерований до Крилоського монастиря для виконання обов'язків галицького офіціала, а через півроку проводив візитації монастирів Правобережної України. У серпні 1744 р. відісланий до Жовкви, будучи ігуменом монастиря впродовж 2 років. Із 1746 р. – ігумен Крехівської обителі, де урядовав 8 років. Урочиста номінація на посаду ігумена відбулася 17 січня 1747 р., її провів о. Єронім Озимкевич, соцій Святопокровської провінції. На другій Берестейській капітулі (1751 р.) обраний консультором Святопокровської провінції. Поєднував обов'язки консультора та ігумена Жовківського монастиря, а у 1754 р. отримав привілей на Жовківську архимандрію. Номінований на архимандрита коад'ютором Київської митрополії та холмським владикою Феліціаном Володковичем у Білостоці. У 1763 р. на Білостоцькій капітулі обраний вікарієм провінціала (протоігумена) та консультором для монастирів Перемишльської єпархії. Проживав до 1775 р. у Жовківському монастирі, будучи архимандритом, а далі переїхав до Добромиля. Час та місце смерті не встановлені [12, с. 44].

Наступний візитатор Ілляшевич Юстин – світське ім'я Іван. Батьки Іван та Тетяна. Народився у травні 1708 р. в с. Мерещеві Руського воєводства. У світському житті здобув теологічну освіту у Львівському єзуїтському колеґіумі. 21 листопада 1738 р. вступив до Львівського Святоюрського монастиря. Через два роки, а саме 6 січня 1740 р., владика Атанасій Шептицький рукоположив його в священничий сан. На початку 1740-х рр. виконував функції проповідника у Бесідах. Впродовж десяти місяців був офіціалом Галицької катедри Львівської унійної єпархії. Із 1751 р. призначений ігуменом Львівського Святоюрського монастиря. З 1754 р. – ректор теологічних студій при цій же обителі. У 1755 р. обраний консультором Святопокровської провінції ЧСВВ, та водночас призначений настоятелем Почаївського монастиря. Через чотири роки, у 1759 р. повторно обраний консультором, а також призначений ігуменом Лаврівської обителі, де урядовав упродовж 1759–1766 рр., активно розбудовуючи монастир. З 1766 р. очолював монастир у Спасі. Наприкінці 1760-х рр. захворів. Через хворобу був скерований до одного із Львівських монастирів на лікування, де оздоровився. Впродовж 1773–1776 рр. виконував функції духівника у Крехівській обителі. 31 липня 1776 р. помер і був похований у Львівському Святоонуріївському монастирі [13, арк. 725].

Сідлецький Йосафат – світське ім'я Йосиф-Константин. Батьки – Станіслав та Францішка із Песчеровських. Народився в 1716 р. у Волинському воєводстві. Отримавши добрі знання із права, філософії, а також моральної теології, вступив 1 серпня 1745 р. до Милецького монастиря (Володимирська єпархія). Після вступу відісланий до Почаєва для відбуття новіціату, де через рік, 3 вересня 1746 р. склав довічні обіти професа. Після цього був секретарем Святопокровської провінції під час урядування протоігумена Іпатія Білинського. Через рік, 27 серпня 1747 р. висвячений у ієромонахи із благословення луцького єпископа Теодозія Рудницького. Того ж року на Берестейській капітулі (16 серпня 1747 р.) обраний помічником секретаря при новообраному протоігумені Сильвестрі Коблянському. А через рік, після смерті секретаря провінції о. Севастяна Білинського, у червні 1748 р. обраний консультором провінційної управи, виконуючи обов'язки секретаря провінції. Водночас був ігуменом Білостоцького монастиря. Після трьох років урядування обраний на Берестейській капітулі (2 липня 1751 р.) третім консультором провінційної управи. Водночас призначений ігуменом Лаврівського монастиря. У 1753 р. луцький єпископ Сильвестр Рудницький номінував о. Йосафата настоятелем Овруцької архимандрії, що затверджено привілеєм польського короля Августа III. На Берестейській генеральній капітулі (3 липня 1759 р.) обраний протоконсультором Чину. Через чотири роки врядування на Білостоцькій провінційній капітулі (липень 1763 р.) обраний протоігуменом Святопокровської провінції. Помер 8 січня 1775 р. в монастирі Овруцької архимандрії [13, арк. 454].

Пйотровський Анастасій – світське ім'я Андрій. Батьки – Петро та Агата. Народився у вересні 1729 р. в с. Сусолів Перемишльської землі. По завершенні Львівської школи 6 березня 1748 р. вступив до чернецтва у Добромилі, де після року новіціату 19 березня 1749 р. склав чернечі обіти професа та відбув на студії з риторики до Гощі. Після одного року та чотирьох місяців навчання у серпні 1750 р. скерований до Львова на студії з теології та філософії. Під час проходження навчання отримав різні ступені свячень: 14 червня 1751 р. – піддиякон, 14 січня 1752 р. – диякон, 10 січня 1753 р. – ієрейське свячення із рук львівського владика Лева Шептицького. По завершенні Львівських студій у серпні 1756 р. направлений до Замостя як місіонер. Звідтіля у серпні 1757 р. вирушив до Лаврова, де був проповідником та наставником філософії, а через рік став професором філософії. У серпні 1760 р. відісланий до Добромиля для викладання теології. По

двох роках викладання прибув до Львова, де впродовж року викладав теологію. Після обрання на Білостоцькій капітулі (1763 р.) провінціалом Йосафата Седлецького, Овруцького архимандрита, призначений секретарем та касиром провінції. 1768 р. – ігумен Львівського монастиря Св. Юрія. Через два роки відбув до Загорівського монастиря, будучи вікарієм та сповідником. На Берестейській генеральній капітулі (1772 р.) обраний секретарем провінції. На Унівській провінційній капітулі (1776 р.) номінований протоконсультором провінції та ігуменом Загорівського монастиря. Тороканська генеральна капітула (1780 р.), яка проголосила утворення Галицької Святоспаської провінції, обрала протоігуменом (провінциалом) цієї провінції о. Анастасія. Добре володів польською та «руською» мовами, був професором теології та філософії. Помер 20 листопада 1792 р. [12, с. 169].

Кірбаль Клеопій – світське ім'я Іван. Народився 17.10.1726 р. в м. Фельштин Перемишльської єпархії. Батьки Олександр та Мар'яна. Вступив 1755 р. до чернецтва у Добромилі. Після дев'яти місяців чернечих випробувань у Почаївському новіціаті 25.03.1756 р. склав чернечі обіти професа. Відправлений на теологічні студії до Добромиля, де навчався 2 роки. По їх завершенні отримав піддияконівські (25 липня 1757 р.), дияконівські (6 серпня 1757 р.) та ієрейські (15 серпня 1757 р.) свячення із рук перемишльського владики Онуфрія Шумлянського у Валяві. Після цього відправлений до Піддубців для виконання обов'язків проповідника. Через три роки переїхав до Черниляви, будучи також проповідником упродовж 3 років. У 1763 р. скерований до Дерезицького монастиря, де був спочатку проповідником, а згодом став ігуменом (два роки). По завершенні урядування призначений вікарієм Святоспаського монастиря. Через 9 місяців переїхав до Терехівської обителі, будучи вікарієм упродовж двох років. Звідтіля відправлений до Золочева, де призначений вікарієм у Бучині. Згодом скерований на посаду настоятеля Дерезицької обителі, де перебував до 1774 р. Потім номінований ігуменом монастиря у Луці, де урядовав до 1778 р. Помер у 1781 р. [14, арк. 231].

Гордовський Методій – світське ім'я Михайло. Батьки – Теодор та Теодозія. Народився у вересні 1708 р. в м. Сокаль Белзького воєводства. Здобув теологічну освіту у Львівському колеґіумі отців театинів. 9 квітня 1734 р. отримав ієрейські свячення від львівського владики Атанасія Шептицького. 21 вересня 1734 р. вступив до чернецтва у Львівському монастирі Св. Юрія. Після року випробувань 9 жовтня 1735 р. склав чернечі обіти професа. Призначений проповідником у цьому ж монастирі. У 1737 р. призначений помічником митрополита, будучи асистентом упродовж двох років. У вересні 1739 р. призначений ігуменом Добромильського монастиря. В липні 1742 р. відісланий до Луцька, будучи аудитором курії луцького владики Теодора Рудницького, а через 10 місяців вибув до Жовкви на посаду ігумена. Із жовтня 1743 р. – ігумен у Верхраті, з квітня 1744 р. – ігумен у Терехівлі, з липня 1746 р. – ігумен Святоспаського монастиря, з січня 1747 р. – у Володимирі, будучи аудитором владики Теофіла Годобського, протоігумена Святопокровської провінції. В липні цього ж року вибраний аудитором та ігуменом Верхратського монастиря. На Берестейській капітулі (1751 р.) обраний секретарем провінції, виконуючи ці обов'язки впродовж чотирьох років, будучи водночас ігуменом у Верхраті. У вересні 1756 р. переїхав до Гощі, де був ректором монастирської школи. 3 травня 1757 р. – ігумен у Бесідах, з лютого 1760 р. – ігумен у Верхраті, з серпня 1764 р. – ігумен Лішнянського монастиря [12, с. 61].

Серед ченців, які проводили візитаційні огляди монастирів, зустрічаємо передусім представників провінційної управи Святопокровської провінції (протоігумена, консульторів, нотарія). Відповідно до конституцій чину саме для цих урядників визначався обов'язок стежити за становищем підпорядкованих їм монастирів. З цією метою організовувалися візитаційні комісії, до складу яких входили, окрім згаданих урядників, також настоятелі інших монастирів. Ченці-візитатори відзначалися належним рівнем духовної освіти. Більшість із них не тільки здобули чернечі студії з риторики, філософії, теології, але й здійснили успішну духовну кар'єру, ставши не тільки настоятелями обителей, але й архимандритами та урядниками Чину.

Список використаних джерел

1. Зінченко А. Акти візитації монастирів і костьолів XVIII – першої половини XIX ст. як історичне джерело / А. Зінченко // Подільська старовина. Науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / Відповідальний редактор В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 205–213.
2. Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія, т. 2: Протоколи генеральних візитацій / І. Скочиляс. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – ССVIII + 512 с.
3. Александрович В. Протоколи візитацій Луцького Хрестовоздвиженського (братського) монастиря 1752 та 1763 років / В. Александрович // Ковчег. – Ч. 5. – 2007. – С. 335–383.
4. Isajewycz J. Bractwa cerkiewne w diecezjach przemyskich obrządku wschodniego w XVI–XVIII wieku / J. Isajewycz // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Т. 3. – Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1996. – S. 63–74.
- 5.

Nabywaniec S. Diecezja przemyska greckokatolicka w latach 1772–1795 / S. Nabywaniec // Premisla Christiana. – Przemyśl: Przemyski Instytut Teologiczny, 1992/1993. – S. 9–294. 6. Центральний державний історичний архів України, м. Львові (далі – ЦДАІ України), ф. 201, оп. 4, спр. 613, арк. 1–645. 7. Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie. – Zespół Ławra Poczajowska. – Sygn. 2. Skrutenia. 8. ЦДАІ України, ф. 684, оп. 1, спр. 1351, 1359, 1370. 9. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника (далі – ВР ЛННБ ім. В. Стефаника), ф. 3, спр. 1243/5, 1243/6. 10. Krochmal A. Akta wyznaniowe w zasobie archiwum państwowego w Przemyślu / A. Krochmal. – Przemyśl: Archiwum państwowo w Przemyślu, 1993. – S.45–49. 11. Archiwum Państwowo w Przemyślu. – Zespół. Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu. – Sygn.222. – S. 1–104. 12. Стецик Ю. Василянське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.): словник біограф / Ю. Стецик. – Жовква: Місіонер, 2015. – 388 с. 13. ВР ЛННБ, ф.3, спр.435, арк. 725. 14. Там само, спр. 614, арк. 231.

Юрий Стецк

ВИЗИТАТОРЫ ВАСИЛИАНСКИХ МОНАСТЫРЕЙ ПЕРЕМЫШЛЬСКОЙ ЕПАРХИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII ВЕКА: БИОГРАФИЧЕСКОЙ ОБЗОР

Проанализированы современные подходы к изучению протоколов визитаций. Подано источниковедческую характеристику визитационной документации. Определены архивные сборки, где хранятся описания василианских монастырей. Определено личный состав визитационных комиссий и их функциональное назначение. Предложена классификация протоколов визитаций. Рассмотрены биографические сведения монахов, проводивших ревизии монастырей.

Ключевые слова: визитация, василианы, монастырь, монах, биография.

Yuriy Stetsyk

THE VISITATORS OF THE BASILIANES MONASTERIES IN THE PEREMYSHL EPARCHY OF THE SECOND HALF 17-TH CENTURY: THE BIOGRAPHICAL REVIEW

The modern approaches for the study of the protocol visitations are analysed. The source characteristic of the visitation documentation are shown. The archival collections are determined, where the descriptions of the basilian monasteries are saved. The personnel of the visitations commissiones and their functional purpose was shown. The classification of the visitations protocols are proposed. The biographical information of the monks are considered, which revisions of the monasteries are conducted.

Key words: visitation, basilianes, monastery, monk, biography.

УДК 930.1 (477)

Тетяна Саррий

ПОЄДНАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУРНИХ КОМБІНАЦІЙ У СВІТОГЛЯДІ ТА ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ДАНИЛА МОРДОВЦЯ

У статті на основі епістолярної, творчої та публіцистичної спадщини відомого письменника та громадського діяча – Данила Мордовця розкривається процес формування його внутрішнього світу, особистих якостей, пріоритетів, настроїв та світосприйняття. Основна увага приділяється висвітленню особливостей наукового, життєвого та творчого пошуку письменника.

Ключові слова: Данило Мордовець (Мордовцев), епістолярій, публіцистика, пошук, спадщина, світогляд.

Данило Лукич Мордовець – український письменник-белетрист, історик, публіцист другої половини XIX ст., котрий писав переважно російською мовою. Народився 7 грудня 1830 р. в українській слободі Данилівці Усть-Медведицького округу Землі війська Донського. Слобода Данилівка повністю була заселена українцями, колишніми запорозькими козаками, що втекли сюди від закріпачення при зруйнуванні Запорозької Січі.

Зважаючи на те, що переважну більшість творів письменник видавав російською мовою та у російськомовних виданнях, підписувався він офіційним прізвищем Мордовцев, але для українського читача завжди залишався Данилом Мордовцем, або іноді Данилом М. Сліпченком. Д. Мордовець був вельми популярним серед своїх сучасників, людиною талановитою та неординарною, але в той же час суперечливою та неоднозначною. Прижиттєве видання його художньої прози налічувало 50 томів, але не дивлячись на популярність автора серед читачів, критики-сучасники залишали без уваги його романи, зараховуючи їх до літератури «другого сорту».

Наразі романи письменника активно популяризують, перевидають, сподіваючись, що авторитетного у XIX ст. письменника визнає і нинішнє покоління читачів.

Д. Мордовець був відомим публіцистом, етнографом, поетом та популяризатором історії. Творча спадщина Д. Мордовця у сучасному науковому просторі залишається малодослідженою. Останнім часом все частіше з'являються дослідження присвячені окремим аспектам життя та творчості письменника. Найбільш повним дослідженням можна назвати монографію В. С. Момота [1]. На сучасному етапі можна виділити дослідження російського вченого О. Сорочана, в якому він розглядає переважно літературну складову історичних романів письменника [2].

Сьогодні творчість Д. Мордовця виглядає особливо актуальною для української науки та суспільного простору, оскільки репрезентує своєрідне художнє сприйняття минулого на межі зіткнення східного та західного світоглядів.

П. Стебницький у статті «З архіву Д. Л. Мордовцева» зробив одну із перших спроб до дослідження діяльності письменника іролі, яку він відігравав як представник українства у Петербурзі. П. Стебницький позиціонував Д. Мордовця як важливу постать українського руху, яка займала своє особливе місце у національному пантеоні.

В свою чергу, відомий український письменник Іван Франко звертає увагу на проблему національної ідентичності Д. Мордовця, він зазначає, що «учений і романіст Мордовцев під не одним оглядом заслужив, може, на закиди, то українсько-російський поет Данило Мордовець є і останеться назавсідги вельми симпатичною, хоч і не вельми визначною літературною появою» [3]. Ця проблема чітко простежується на рівні прізвища автора: у російському варіанті вживається варіант – Мордовцев, а в українському спостерігається повернення до частини втраченого дідівського Мордовець.

Також варто приділити увагу численним подорожам письменника, що безумовно відобразилося на світосприйнятті. Д. Мордовець детально розповідає про подорожі південним Сходом у листах до М. Костомарова (листи зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) та ділиться враженнями. Восени 1882 р., після сходження на Арарат Д. Мордовець захворів на плеврит та лікарі відправили його на реабілітацію до Ментона (Франція). Упродовж осені та зими 1882–1883 рр. Д. Мордовець пише Костомаровим із Ментона, де проходив курс лікування. Він розповідає про своє життя на курорті, про покращення стану здоров'я та хворих земляків у Ментоні. Після лікування Д. Мордовець вирушає у подорож Європою, що безумовно відобразилося на його світогляді та на подальшій творчій спадщині.

Надзвичайно актуальною для Д. Мордовця була проблема західних та східних впливів у розмаїтті її проявів, вона яскраво розкривається у багатогранній творчості письменника. У

відповідності до жанру творів-досліджень, далеких від академізму, ця проблема розкривалась через створені історичні образи, іноді у дещо гіпертрофованій репрезентації. Але наявність у працях Д. Мордовця сюжетів, що розкривали культурно-політичні взаємовпливи в українському соціумі переконливо свідчила про біполярність позиції письменника.

Ця проблема у розмаїтті її проявів була надзвичайно актуальною для Д. Мордовця, про що, перш за все, переконливо свідчили документи, які знаходились у його архіві. Вона яскраво розкривалась у багатоманітній творчості письменника-історика і зокрема у його великій праці, присвяченій жіночим історичним постатям [4]. Галерея більш ніж півсотні жіночих образів була сформована за принципом впливовості та популярності жінок. Героїня кожного сюжету виступала якщо не уособленням епохи в цілому, то, щонайменше, втіленням найбільш характерних її рис, потреб та прагнень. Цікавою для Д. Мордовця виявилась характеристика впливових жінок за, так званими, двома типами – «західним» та «східним». Симпатії Д. Мордовця були на боці жінок «західної Русі», до якої він відносив литовські та українські землі. Жіночий тип «східної», або Московської Русі виглядав для нього менш привабливим, оскільки мав відбиток «теремного життя».

Таким чином, ми можемо простежити, що західний та східний історичний та літературний досвід щодо особистості Д. Мордовця відтворюють особливе поєднання міжнародних культурних комбінацій.

Д. Мордовець тривалий час прожив у Петербурзі і вважався людиною високоавторитетною серед української петербурзької громади. Він листувався ледь не з усіма відомими українськими письменниками та громадськими діячами тієї доби. Серед його кореспондентів були П. Куліш, М. Костомаров, о. Кониський, Б. Грінченко, М. Старицький, М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький, М. Лисенко, Олена Пчілка, М. Коцюбинський та ін. Жоден із шевченківських вечорів у Петербурзі не проходив без вступної промови письменника. Ми бачимо, що Д. Мордовець підтримував стосунки з багатьма громадськими діячами свого часу, але мало з ким він листувався так відверто, як з видатним українським істориком, поетом, мислителем та громадським діячем М. Костомаровим. Листування з ним є одним із найчисельніших, найтриваліших та найбільш інформативно насичених в епістолярній спадщині Д. Мордовця. Нами віднайдено та проаналізовано 28 листів Д. Мордовця до М. Костомарова, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та охоплюють період упродовж 28 листопада 1866 р. – 29 травня 1884 р. [5]. У листах відображені настрої та почуття респондентів, їх погляди на повсякденність, перебіг громадського та суспільного життя в країні.

Д. Мордовець свого часу здобув собі репутацію «глави петербурзького українофільства», був «на той час ніби за поводири українського життя у столиці» [6, с. 4], він постійно брав участь у всіх заходах петербурзьких українців, допомагав у вирішенні широкого кола питань, у тому числі і видавничих.

Діяльність та творчість Д. Мордовця неможливо сприймати окремо від контексту суспільно-політичних процесів, характерних для російсько-імперського простору другої половини XIX ст. У 1896 р. широко відзначався ювілей творчої діяльності Д. Мордовця, який буквально «розворушив українське громадянство».

П. Стебницький у статті «З архіву Д. Л. Мордовцева» [7] відводить Д. Мордовцю головну роль у заснуванні «Общества имени Т. Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга». Коли серед петербурзьких українців з'явилася ідея заснувати таке товариство, то альтернативною Д. Мордовцю кандидатурою для втілення цього задуму не розглядалося. Він брав участь у вирішенні всіх бюрократичних питань, які стосувались отримання дозволів на заснування товариства, яке розпочало свою роботу в 1898 р.

В повній мірі особливості переплетення поглядів ми можемо простежити в історичній романістиці Д. Мордовця. Історична тематика в літературній творчості цієї непересічної особистості, незважаючи на її широку прижиттєву популярність, все ще залишається малодослідженою [8, с. 353].

Важливе місце у творчості Д. Мордовця займає й тема історичного минулого України, яка знаходить відображення у таких творах, як оповідання «Палій», «Крымская неволя», «Архимандрит-гетман», романи «Сагайдачний», «Булава и бунчук», «Царь и гетман» та ін. Роман «Царь и гетман» цікавий саме переплетенням українського та російського дискурсів. Заслугує на увагу те, що відображення подій російської історії в романі ґрунтується на традиціях наукових праць з історії Росії М. Костомарова, С. Соловйова та російських історичних романів першої половини XIX ст. Основою для відображення та оцінки автором подій української історії є фольклорна традиція та твори.

Українською мовою Д. Мордовець написав не дуже багато. Проте, осмислюючи на схилі літ свою працю, Д. Мордовець розмірковував: «Деся рідну мову забув у чужій стороні!.. Так ніж, не забув, а так якось-то одбився трохи, як ото одбивається весною та літом птиця од своєї стаї, щоб укупі летіти до вирія» [10, с. 140].

За Г. Дорошкевичем, дві третини найбільш значного масиву творчого доробку письменника – романів та повістей на тему історичного минулого – становлять твори з історії України або Росії з українськими персонажами. І лише третину – історичні твори, в яких відсутні українці.

Визнавши, що Д. Мордовець «писав велику масу по-московськи і опублікував тою мовою більш як 100 томів праць», І. Франко побачив у ньому «великого майстра української мови»; «Своїми симпатіями він усе був на боці України» [11, с. 43].

Історичні документи архіву Д. Мордовця можна назвати віддзеркаленням політики в українських землях, з одного боку – Росії, у другого – Польщі, П. Стебницький порушував важливу проблему історичного вибору України та впливів на неї Заходу і Сходу.

Отже, проблема Україна – Захід-Схід була органічною складовою у творчості Д. Мордовця. У відповідності до жанру творів-досліджень, далеких від академізму, ця проблема розкривалась через створені яскраві історичні образи, часто у дещо гіпертрофованій репрезентації.

Список використаних джерел

1. Момот В. С. Даниил Лукич Мордовцев (Очерк жизни и творчества) / В. С. Момот. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1978. – 128 с.
2. Сорочан А. Ю. Квазиисторический роман в русской литературе XIX века. Д. Л. Мордовцев / А. Ю. Сорочан. – Тверь: Марина, 2007. – 216 с.
3. Франко І. Д. Л. Мордовець. Оповідання // Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50 т. Т. 53. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 183–190.
4. Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Биографические очерки из русской истории. Женщины второй половины XVIII века. – СПб: Изд-во А. Черкесова и К., 1874. – 367 с.
5. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. XXII, № 196-222, № 388.
6. ІР НБУВ, Ф. X, № 17301.
7. Стебницький П. З архіву Д. Л. Мордовцева / П. Стебницький // Україна. – 1907. – Т. 3. – С. 285–310.
8. Мороз В. Д. Л. Мордовець – історик / В. Д. Мороз // Данило Мордовець. Гетьманщина. Історична монографія. – Дніпропетровськ: «Січ», 2000. – 360 с.
9. Озерова Н. Г. Межкультурный диалог в историческом романе Д. Л. Мордовцева / Н. Г. Озерова // Русский язык и литература: Проблемы изучения и преподавания в школе и в вузе: сборник научных работ. – К.: Изд-во КНУ, 2009. – С. 74–80.
10. Мордовець Д. Скажи, місяченьку! / Д. Мордовець // Вік: Українська проза від Г. Квітки до 80-х років XIX ст. – К.: Друкарня П. Барського, 1902. – Т. 2. – С. 139-147.
11. Франко І. Твори: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 36. – 488 с.

Тетяна Саррій

СОЧЕТАНИЕ МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУРНЫХ КОМБИНАЦИЙ В МИРОВОЗЗРЕНИИ И ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ДАНИИЛА МОРДОВЦА

В статті на основі епістолярного, творчого і публіцистичного насліддя відомого письменника і громадського діяча – Даниїла Мордовця, розкривається процес формування його внутрішнього світу, особистих якостей, пріоритетів, настроїв та світоглядних уявлень. Основна увага акцентована на відображенні особливостей наукового, життєвого і творчого пошуку письменника.

Ключевые слова: Даниил Мордовец (Мордовцев), епистолярний, публіцистика, пошук, насліддя, світогляд.

Tatiana Sarrjy

INTERETHNIC AND CULTURAL COMBINATION IN WORLDVIEW AND CREATIVE HERITAGE OF DANYLOMORDOVETS

In article on based epistolary, creative and publicistic heritage of the famous writer and public figure – Danylo Mordovets disclosed process of formation his inner world and personal qualities priorities, sentiments and worldview. Basic attention is spared show characteristics of scientific, life and creativity of the writer.

Key words: Danylo Mordovets (Mordovtsev), correspondence, journalism, search, heritage, worldview.

УДК 929:35:94(497.2)

Володимир Швець

ГЕНЕРАЛ М. ДОМОНТОВИЧ І ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ НЕЗАЛЕЖНОГО БОЛГАРСЬКОГО КНЯЗІВСТВА У 1877–1879 РР.

У статті на основі аналізу здобутків історіографії та джерельної бази проаналізовано внесок генерала М. Домонтовича у розбудову незалежності Болгарського князівства після завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові. Донесено до широкого загалу і проаналізовано «Записку про стан цивільного управління в Болгарії до укладення миру 19 лютого 1878 р.», підготовлену генералом М. Домонтовичем.

Ключові слова: М. Домонтович, російсько-турецька війна 1877–1878 рр., князівство Болгарія, цивільне управління, мир.

Біографічний жанр, генеалогія якого витоками сягає античної традиції доби Плутарха, крізь різновиди життєписи Ренесансу і біографічне розмаїття доби модерну успішно здолав виклики історіописання ХХ ст. і методологічні трансформації постмодерну. Антропологічний поворот в історичній науці на теренах пострадянського простору повернув біографічним дослідженням наукову легітимність. Завдяки ньому в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. історики отримали методологічний інструментарій для написання біографії як наукового дослідження. Посилений інтерес істориків до біографії пов'язаний, у першу чергу, з новими можливостями цього жанру. Чимало науковців сподіваються за допомогою біографічних досліджень виявити індивідуальне в історії, у тому числі людський вимір, який почасти нівелюється і розчиняється в поступі соціальних трансформацій, епох і парадигм [1].

Нового переосмислення заслуговує і біографія генерала М. Домонтовича, який не лише був безпосереднім учасником російсько-турецької війни 1877–1878 рр., а й сприяв становленню державних інституцій незалежної Болгарії, проте для широкого загалу пересічних українців донині залишається невідомим.

Щодо історіографії теми, то проблема російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та цивільного управління в Болгарії почала цікавити науковий загал незадовго після завершення цих подій. Зокрема серед істориків імперської доби варто виділити працю генерал-лейтенанта Н. Овсяного [2] та спогади офіцера Генштабу П. Паренсова [3]. Як свідчать архівні джерела: «для опису «Російського цивільного управління в Болгарії» було запрошено генерал-лейтенанта Овсяного» [4, арк. 17], а упродовж 1903–1907 рр. вийшли друком його праці з цивільного управління в Болгарії, зокрема; «Збірник матеріалів» з цивільного управління – 6 томів, «Російське управління» – 3 томи і «Болгарське земське військо» – 1 том [4, арк. 20].

Серед радянських дослідників проблематика російсько-турецької війни 1877–1878 рр. викликала чималий інтерес. Особливої уваги заслуговують праці А. Улуяна [5; 6], в яких автор аналізує історіографічні аспекти російсько-турецької війни 1877–1878 рр. На основі широкого документального матеріалу В. Виноградов у монографії «Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. і звільнення Болгарії» [7] широко висвітлює участь балканських народів в російсько-турецькій війні, всіляко показує російсько-болгарську співпрацю і вказує на роль Росії у створенні Болгарської буржуазної держави. Стосовно цивільного управління в Болгарії 1877–1879 рр. доречно відмітити роботу М. Попруженка [8], яка містить цікавий фактологічний матеріал досліджуваної нами проблеми.

Сучасна історична наука позначилася працею О. Айрапетова [9] і появою дисертаційних досліджень С. Кочукова [10], С. Косарева [11] та Е. Сучалкіна [12]. Однак, в українській історіографії, за винятком окремих біографічних нарисів, і досі немає праць, присвячених знаковій постаті генерала М. Домонтовича, що і зумовлює актуальність проблематики.

Мета статті – з'ясувати внесок генерала М. Домонтовича у розбудову незалежності Болгарського князівства після завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові.

Джерельну базу нашої розвідки становлять матеріали фондів Російського державного військово-історичного архіву, де у фонді № 430 зберігається колекція документів з історії Болгарії. Фонд акумулює значний пласт матеріалів з інформацією про діяльність представників політичної і військової еліти Російської імперії у 1877–1879 рр. в Болгарії. Серед них князь В. Черкаський, О. Дондуков-Корсаков, О. Лобанов-Ростовський, Д. Мілютин, а також досліджуваний нами і генерал М. Домонтович. Серед опрацьованих нами документів важливим є листування цих діячів про стан справ у Болгарії і про управління нею [13]; листи губернаторів О. Дондукову-Корсакову і

М. Домонтовичу з адміністративних питань [14]; копія листування російського комісара в Болгарії з військовим міністром про управління Болгарією і про вибір кандидатів на престол Болгарського князівства [15].

Упродовж російсько-турецької війни 1877–1878 рр. М. Домонтович був директором канцелярії імператорського комісара О. Дондукова-Корсакова з цивільної частини і на цій посаді мав можливість добре вивчити Болгарію і місцеве населення [3, с. 302].

Обдарований від природи М. Домонтович, без сумніву, був талановитою людиною. Маючи широкий кругозір, він швидко входив у курс справ. Його характеризували, як хорошого співрозмовника, надзвичайно ерудовану людину, з гарним почуттям гумору [3, с. 303]. Освіченість, толерантність, працьовитість, у поєднанні із добротою та життєвим гумором – такими є вдача і риси характеру особистості генерала, які, на нашу думку, сприяли його успішній військово-адміністративній кар'єрі.

У болгарській газеті «Незалежність» надруковано витяг з листа дописувача із приводу призначення генерала М. Домонтовича на посаду міністра внутрішніх справ Болгарії. Автор зауважує, що зважаючи на переконання М. Домонтовича стосовно державного устрою будь-якої держави, він в жодному разі не погодиться очолити Міністерство внутрішніх справ Болгарії. На думку генерала, держава, в якому б стані вона не знаходилася, має управлятися місцевою владою, яка об'єднана спільністю народних і урядових інтересів своєї батьківщини. Він завжди був проти залучення на урядову службу іноземців з величезними окладами та із широкими правами і привілеями. Таке виняткове становище іноземців М. Домонтовичу здавалося шкідливим, адже воно породжувало заздрість і недовіру місцевого населення. Без довіри будь-яка адміністрація буде малоєфективною [16, арк. 34].

Міркування М. Домонтовича із приводу ймовірності його кандидатури на посаду міністра внутрішніх справ Болгарії виявляють його як відповідального адміністратора і глибоко порядного військового чиновника. Без сумнівно, що мало хто з тогочасних посадовців, маючи перспективу кар'єрного зростання, свідомо б переймався міркуваннями результативності власного призначення. Будучи лібералом за своїми переконаннями, генерал М. Домонтович послідовно реалізував власні погляди щодо подальшого політичного розвитку Болгарського князівства.

Саме так позиціонував своє бачення генерал, коли за розпорядженням болгарського князя йому запропонували очолити неодноразово згадуване міністерство. «Вельмишановний Микола Миколайович, дипломатичний агент в Софії повідомляє, що князь Олександр хоче запропонувати очолити міністерство Внутрішніх справ Болгарії генералу Домонтовичу, який має великий вплив...» [17, арк. 1].

Переговори продовжуються, але М. Домонтович пропонує умови, на які князь навряд чи дасть згоду. Закономірно, що генерал бажає незалежності в діях від болгарського уряду. М. Домонтович розглядає можливість свого від'їзду до Болгарії лише у випадку відрядження урядом Російської імперії. Задля незалежної оцінки дійсного стану справ і настроїв населення в Болгарії генерал вважає, що утримання адміністрації має бути повністю російським. Генерал обіцяє при нагоді своїми порадами всіляко сприяти відновленню *modus vivendi* в Болгарському князівстві. На його думку, Болгарія повинна щонайменше на десять рр. відмовитися від будь-яких незапланованих витрат і скерувати всі зусилля на економію державних коштів, для цього, зокрема, уряд має відмовитися від багаточисельного війська і скоротити штат чиновництва [16, арк. 34].

Помітний внесок М. Домонтовича у розбудову болгарської державності засвідчує підготовлена ним записка про стан цивільного управління в Болгарії до укладення миру 19 лютого 1878 р. [18] та основні принципи нового державної ладу Болгарії і головні засади організації адміністративного устрою в державі [19]. Стислий аналіз «Записки» дає можливість з'ясувати бачення генерала щодо майбутньої організації цивільного управління у звільненій від османської влади Болгарії. Документ складається із восьми пунктів, які в системі охоплюють основні принципи майбутнього цивільного управління.

У першому пункті «Підготовчі заходи» йдеться про те, що 3 червня 1877 р. затверджена «Інструкція для встановлення початкового військово-поліцейського управління у займаних військами регіонах». Вона визначала порядок встановлення і діяльність військово-поліцейської влади в зайнятому краї, навіть до можливості впровадження цивільного управління.

Пункт другий «Організація санджаків» інформує, що з переходом військ через Дунай було започатковано створення в Болгарії санджаків і округів із подальшим запровадженням у них цивільного управління [18, арк. 1].

Пункт третій «Принципи управління в санджаках і округах», на нашу думку, є одним із ключових. У ньому виписано засади, які стосуються майбутнього цивільного управління в Болгарії. Зокрема наголошується, на тому, що для здійснення ефективного управління регіоном були складені і затверджені головнокомандуючим: положення про цивільне управління в санджаках і

округах; положення і штати виборних урядових рад в округах і містах Болгарії; тимчасові правила для створення в Болгарії поліцейської вільнонайманої варти й озброєних караулів із місцевого населення; тимчасові правила для окремих польових військових судів в Болгарії; правила військової повинності населення для задоволення військових потреб і для проїзду окремих осіб зі службовою ціллю [18, арк. 3]. Таким чином, для діяльності губернської й окружної адміністрації в Болгарії було розроблено і запроваджено нормативно-правові засади, які містили чітко виписані інструкції.

Значної уваги у підготовленому М. Домонтовичем документі приділено фінансовій сфері (четвертий пункт), актуальної з точки зору централізації грошових надходжень і урядової звітності Болгарської влади. Для комплексного і повноцінного функціонування адміністративного управління невід'ємною складовою виступає судова система та діяльність у духовно-освітній сфері суспільства. Не дарма саме у п'ятому і шостому пункті «Записки» зроблено акценти на цих елементах [18, арк. 4].

Не залишилася поза увагою генерала М. Домонтовича і проблема оподаткування (пункт сьомий). І нарешті восьмий пункт «Особовий склад цивільного управління в санджаках і округах Болгарії» визначав персональний склад майбутнього цивільного управління в санджаках і округах Болгарії, передбаченого до запровадження ще від початку російсько-турецької війни. Було отримано ухвалу щодо відрядження до 40 російських офіцерів до Болгарії, переважно з військ гвардії. Очілниками округів передбачали призначати відповідні кандидатури військових адміністраторів зі збереженням за ними попередніх місць служби у Російській імперії

Отже, генералом М. Домонтовичем розроблено низку комплексних підготовчих заходів в адміністративній, судовій і фінансовій сферах щодо запровадження цивільного управління у містах Болгарії.

Після завершення служби в Болгарії, генерал М. Домонтович повернувся до Петербургу, де упродовж тривалого часу займався ліквідацією справ канцелярії із питань цивільного управління в Болгарії. Ця обставина сприяла тому, що генерал став ключовою постаттю, яка тримала зв'язок з усіма урядовими відомствами і установами Російської імперії із Болгарських питань.

Свідченням плідної діяльності М. Домонтовича в Болгарії можуть слугувати спогади його доньки О. Коллонтай, видатної діячки міжнародного революційного руху і дипломата. Вона згадує, що «...мала особисте задоволення в 1946 р., отримати від посла незалежної Болгарії пана Ніколова і його дружини відомості про те, скільки в болгарських архівах збереглося документів, які свідчать про діяльність М. Домонтовича і його боротьбу з царською адміністрацією тих рр. для зміцнення в Болгарії суспільних свобод і демократії». Дізналася донька також, що на пам'ятнику «Визволителям Болгарії» від турецького іга і відновлення незалежної Болгарії, є барельєф і її батька – генерала М. Домонтовича [20, арк. 16].

Отже, внесок генерала М. Домонтовича в розбудову незалежності Болгарського князівства після завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Балканському півострові є досить вагомим. Ліберал за духом, демократ за переконаннями, генерал російської армії М. Домонтович розглядав власну місію організації ефективної цивільної влади у звільненій від османського ярма Болгарії як завдання надзвичайної державної значущості. Переконливим свідченням цього є підготовлені ним документи щодо засад організації адміністративної влади в Болгарському князівстві. Бачення генералом М. Домонтовичем розвитку цюїно відновленої незалежної Болгарії більш ніж на сто рр. випереджало свою епоху.

Список використаних джерел

1. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник. – К.: Інститут історії України, 2013. – 566 с.
2. Овсяный Н. Русское управление в Болгарии в 1877–78–79 гг. в 3 т. / Н. Овсяный. – Т. 2: Российский императорский Комиссар в Болгарии, генерал-адъютант А.М. Дондуков-Корсаков. – С.-Петербург: «Г-во художественной печати», 1906. – 291 с.
3. Паренсов П. Из прошлого. Воспоминания офицера Генерального Штаба / П. Паренсов. – С.-Петербург: Колокольная улица, 1908. – Ч. 4–5. – 456 с.
4. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА), ф. 485, оп. 1., д. 1414, 22 л.
5. Улуян А. Советская историография о Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. / А. Улуян // Советская болгаристика. Итоги и перспективы. Материалы конференции, посвященной 1300-летию Болгарского государства. – М.: «Наука», 1983. – С. 49–55.
6. Улуян А. К истории русско-турецкой войны 1877–1878 гг. / А. Улуян // Славянская историография и археография. Сборник статей и материалов. – М.: «Наука», 1969. – С. 267–273.
7. Виноградов В. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии / В. Виноградов. – М.: Мысль, 1978. – 295 с.
8. Попруженко М. Русское управление в Болгарии в 1877–1879 гг. / М. Попруженко. – София, 1927. – 29 с.
9. Айрапетов О. Проблема Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. и позиция Военного Министерства / О. Айрапетов // Россия и

реформы: 1861–1881. Сборник статей. Вып. 1. Под ред. А. Колерова и А. Полунова. – М., 1991. – С. 48–57. 10. Кочуков С.А. Общество, правящая элита, армия Российской империи и Русско-турецкая война 1877–1878 гг.: автореферат дис. д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. А. Кочуков. – Саратов, 2012. – 49 с. 11. Косарев С. И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в оценках российской и английской периодической печати: автореф. дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.02, 07.00.03 «Отечественная история», «Всеобщая история» / С. И. Косарев. – Брянск, 2012. – 23 с. 12. Сучалкин Е.А. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в оценках российских современников: автореф. дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Е.А. Сучалкин. – Белгород, 2013. – 26 с. 13. РГВИА, ф. 430, оп. 1, д. 60, 74 л. 14. РГВИА, ф. 430. Болгария (коллекция), оп. 1, д. 80. Письма Вадинского, Рушукского, Софийского и Соливенского губернаторов А. М. Дондукову-Корсакову и М. А. Домонтовичу по административным вопросам, 12 л. 15. РГВИА, ф. 430, оп. 1, д. 94, 16 л. 16. Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ), ф. 134, оп. 1, д. 529, 34 л. 17. РГВИА, ф. 430. Болгария (коллекция), оп. 1, д. 166, 110 л. 18. РГВИА, ф. 430, оп. 1, д. 96, 6 л. 19. РГВИА, ф. 430, оп. 1, д. 99, 19 л. 20. РГАСПИ, ф. 134, оп. 1, д. 532, 18 л.

Владимир Швец

**ГЕНЕРАЛ М. ДОМОНТОВИЧ И ЕГО РОЛЬ В СТАНОВЛЕНИИ НЕЗАВИСИМОГО
БОЛГАРСКОГО КНЯЖЕСТВА В 1877–1879 ГГ.**

В статье на основе анализа достижений историографии и источниковой базы проанализировано вклад генерала М. Домонтовича в развитие независимости Болгарского княжества после окончания русско-турецкой войны 1877–1879 на Балканском полуострове. Донесено в широкие массы и проанализировано «Записку о состоянии гражданского управления в Болгарии до установления мира 19 февраля 1879», подготовленную генералом М. Домонтовичем.

Ключевые слова: М. Домонтович, русско-турецкая война 1877–1878 гг., княжество Болгария, гражданское управление, мир.

Volodymyr Shvets

**GENERAL M.O. DOMONTOVYCH AND HIS ROLE IN THE INDEPENDENT BULGARIAN
PRINCIPALITY ESTABLISHMENT IN 1877–1879**

In the article on the basis of the analysis of the achievements of historiography and source database the author analyses the contributions of the general M.O. Domontovych into the development of the Bulgarian Principality's independence after the Russian-Turkish War in 1877–1879 in the Balkan Peninsula. Also, the writer discovers and analyses the «Note on the state of the civil administration in Bulgaria before the establishment of peace on February 19, 1879», made up by the general M. Domontovych.

Key words: M. Domontovych, the Russian-Turkish War in 1877–1879, the principality Bulgaria, civil administration, peace.

УДК 929 Воронцова: 061.235(477.74–21)

Людмила Лісунець

УЧАСТЬ Є. ВОРОНЦОВОЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКОЇ СТУРДЗІВСЬКОЇ БОГАДІЛЬНІ СЕСТЕР МИЛОСЕРДЯ

Стаття висвітлює діяльність Є. Воронцової в роботі Стурдзівської богадільні сестер милосердя. Дослідження питання допоможе розкрити мотиви її добродійної діяльності, місце та роль в розгортанні жіночого благодійного руху в Одесі. Аналіз участі Є. Воронцової в діяльності богадільні свідчить про її важливий внесок в становлення та розвиток закладу. Завдяки щедрим пожертвам Є. Воронцової покращено матеріальне становище Стурдзівської богадільні, завершено будівництво домової церкви закладу та службових приміщень.

Ключові слова: Є. Воронцова, Стурдзівська богадільня сестер милосердя, пожертвування, благодійність, Одеса.

Важливим напрямком історичних студій останнього десятиліття є вивчення благодійного руху. Напрацювання в цій області знань дозволило науковцям поступово перейти від розробки теми історії функціонування добродійних закладів та товариств до проблеми вивчення участі й ролі жіноцтва в їх діяльності і складення життєписів жінок-благодійниць. Показовою постаттю в контексті цієї історіографічної тенденції є Єлизавета Ксаверівна Воронцова (1792–1880 рр.), дружина генерал-губернатора Новоросійського краю та намісника Кавказу М. Воронцова, відома широкому загалу благодійниця й меценатка. З її іменем пов'язана історія зародження й розгортання жіночого добродійного та культурно-просвітницького руху в Одесі, Тифлісі, Кутаїсі, Єревані, Ставрополі, Криму тощо. В якості керівника/члена Є. Воронцова долучилася до роботи численних благодійних закладів та організацій, серед яких непересічне місце посідає її діяльність в Стурдзівській богадільні.

Мета роботи полягає у розкритті внеску Є. Воронцової в діяльності Стурдзівської громади сестер милосердя, аналізі й оцінці її дій як керівника в вирішенні нагальних проблем закладу.

Основні віхи діяльності Є. Воронцової в громаді частково знайшли своє відображення у рамках досліджень конкретно-історичних праць, присвячених добродійному закладу. Зміст «Краткой исторической записки о деятельности Стурдзовской богадельни сестер милосердия в Одессе, с 1851 по 1893 гг.» – першої праці з історії закладу та ювілейної публікації, приуроченої до 50-річчя з дня його заснування дозволяє визначити напрямки роботи Є. Воронцової в богадільні, підрахувати загальну суму її пожертвувань [1]. Важливими для з'ясування ролі Є. Воронцової є свідчення сучасників про її участь в Стурдзівській богадільні. Вони ілюструють її особистий інтерес до цієї справи, підтримку діяльності закладу. Короткий екскурс місця Є. Воронцової в соціальній роботі Стурдзівської богадільні представлений в монографії І. Гребцової та С. Накаєвої. Автори підкреслили внесок благодійниці в зміцнення матеріальної бази закладу, її виняткову роль в його становленні [2].

Залучення архівних джерел, що зберігаються в родинному фонді Воронцових в Російському державному архіві давніх актів та у фондах Державного архіву Одеської області, дозволило розкрити питання управлінської діяльності Є. Воронцової на посаді попечительки Стурдзівської богадільні.

Одеська Стурдзівська богадільня сестер милосердя заснована в 1850 р. відомим теологом, публіцистом і філантропом О. Стурдзою (1791–1854 рр.). Метою роботи богадільні стало надання стаціонарної медичної допомоги соціально незахищеним верствам населення.

Керівництво громадою здійснював комітет. До його складу входили: опікун (О. Стурдза), головний медик, казначей, настоятель церкви та сестри-настоятельки. У 1857 р. була введена посада попечительки закладу на яку обрали Є. Воронцову. Керівництво богадільні вирішувало питання фінансування та благоустрою закладу, підбору персоналу, працювало над перспективою розширення сфери діяльності громади.

Пріоритетним завданням для комітету було забезпечення добробуту закладу. Пожертвування хоч і становили одну із основних статей прибутків Стурдзівської богадільні, та вже ж таки не були стабільними. Є. Воронцова, маючи значний досвід у питанні збору коштів на добродійні цілі, запропонувала вдатися до комерції. Як голова жіночого благодійного товариства, вона передала закладу право власності на торгові ряди. В результаті чого від здачі їх в оренду богадільня щорічно отримувала прибуток у розмірі 5000 крб. [3, с. 21]. Не зупиняючись на досягнутому, в 1865 р. вона з особистих коштів внесла 10 тис. крб. у якості капіталу [1, с. 10], відсотки від яких мали також приносити певну фіксовану суму, на яку можна було розраховувати при розподілі річного бюджету

Стурдзівської богадільні. Щедрим були пожертви Є. Воронцової й в наступні роки: 1857 р. – 10 тис. крб., 1871 р. – 700 крб., 1872 р. – 35 тис. крб., 1873/1874 рр. – 2650 крб. [4, арк. 233]. Слід підкреслити, що зазначені суми складали виняток поміж інших пожертвувань, оскільки були найбільш крупними. Найчастіше пожертви коливалися від 10 – до 300 крб. і лише в окремих випадках вони складали 1000 крб. та вище (в основному – це пожертвування з цільовим призначенням). Натомість від Є. Воронцової поступали суми в декілька десятків разів більші ніж зазвичай, що свідчить про її особливу увагу та значущий внесок в діяльність Стурдзівської богадільні.

Роль Є. Воронцової у зміцненні фінансового становища громади не залишилася не поміченою сучасниками. У промові, виголошеній на черговому річному засіданні комітету богадільні в 1881 р., зазначалося: «...ми можемо сміливо сказати, що сьогоднішній добробут Стурдзівської богадільні головним чином заслуга щедрості Є. Воронцової, їй богадільня завдячує своїм розвитком та процвітанням...» [5, с. 5–6]. Провідну роль Є. Воронцової у зміцненні матеріальної бази інституції відзначав й імператор Олександр II. У листі до неї монарх писав: «Цей прекрасний заклад, який приносить неабияку користь місцевому населенню, до переходу під Вашу опіку, мав вкрай обмежене фінансування... Після 12 рр., після Вашого призначення попечителькою... його добробут зміцнено; він має вже власність, як майном так і капіталом, прибутки від котрих головним чином забезпечують існування закладу...Зважаючи на Ваші старання на користь нужденних, мені приємно висловити Вам мою щирю подяку» [6, арк. 8].

Окрім коштів Є. Воронцова двічі жертвувала необхідні для облаштування приміщень й церкви закладу речі [3 с. 3; 5, с. 19–20]. Її крайньою жертвою закладу стали 10 тис. крб., які вона залишила громаді за заповітом [3, с. 3].

Особливу вагу в діяльності Стурдзівської богадільні мало вирішення питання розбудови та облаштування території закладу. Упродовж першого десятиліття від початку її відкриття йшло активне будівництво та впорядкування прилеглої території. До фінансування долучилися члени родини Гагаріних, Толстих, Є. Ланжерон, Г. Маразлі та інші. Непересічну роль в асигнуванні цієї справи відіграла Є. Воронцова. Упродовж чотирьох рр. на будівництво богадільні вона внесла 61669 крб. [1, с. 10]. На ці кошти зведено флігель, декілька будинків та господарських приміщень. В цілому можна констатувати, що разом з іншими пожертвуваннями внесок Є. Воронцової дозволив вирішити проблему завершення будівництва і привести в належний вигляд ділянку, що належала Стурдзівській богадільні.

Піклуючись про благоустрій закладу та самопочуття хворих, що лікувалися при ньому, Є. Воронцова від імені сестер милосердя зверталася до місцевої влади з клопотанням про перенесення нечистотних ям Одеської поштової контори на іншу ділянку, оскільки розміщення останніх в безпосередній близькості до богадільні могло стати причиною захворювань й погіршення фізичного стану хворих [7, арк. 7]. 14 жовтня 1865 р., із канцелярії Новоросійського генерал-губернатора на ім'я Є. Воронцової надійшла позитивна відповідь на цей запит.

Отже, якщо в першій половині XIX ст. жінки не приймали участі в управлінні благодійними товариствами та закладами на офіційному рівні (тільки чоловіки мали право представляти інтереси організації на офіційному рівні), то в пореформеній країні жіноцтво могло звертатися до влади від свого імені. Ці зміни свідчать про поступову трансформацію гендерних позицій та зміну традиційних соціокультурних патернів гендерних стосунків.

Статутом Стурдзівської богадільні сестер милосердя дозволялося утримувати ліжка від імені благодійників. Використовуючи цю можливість як засіб розширення соціальної практики інституції, Є. Воронцова ініціювала заснування в стінах закладу додаткового стаціонарного місця лікування «ліжка імені М. С. Воронцова» [8, с. 10]. Оплату за нього вона вносила від себе особисто. Згідно із даним архівних джерел, в 1856 р. на його баланс вона пожертвувала 1200 крб. [4, арк. 232]. Схиляємося до думки про те, що ідея поставити ще одне ліжко з'явилася після відхилення клопотання Є. Воронцової про відкриття богадільні для хворих та скалічених воїнів, яку вона хотіла заснувати на честь свого чоловіка М. Воронцова. У листі від 30 грудня 1856 р. на ім'я імператора Олександра II Є. Воронцова писала: «Я вважаю своїм обов'язком представити кілька зауважень, які я бажала б бачити взятими до уваги, щоб дати до ймовірного спорудження пам'ятника значення, на мою думку, найбільш відповідного його меті. Якби думка про спорудженні князю Воронцову пам'ятника в роді статуї виникла за його життя, то я переконана... він би не бажав того... Інакше б він прийняв проект заснування, хоча б і в його честь, корисної й благодійної установи з метою опіки кількох літніх німецьких військових чинів...» [9, арк. 24]. Причину відхилення проекту встановити за даними опрацьованих джерел не видається можливим. Її реалізація відбулася в стінах Стурдзівської богадільні в якості заснування «ліжка імені М. С. Воронцова». Варто згадати, що М. Воронцов також прийняв участь в долі Стурдзівської богадільні. На відкриття закладу не вистарчало певної суми, за його сприяння місцева влада з міських прибутків видала інституції

кредит в 10 тис. крб. сріблом. Тому ліжка на честь імені М. Воронцово було даниною пам'яті про нього не тільки з боку Є. Воронцової, але й інших членів Стурдзівської богадільні.

Звернемо увагу на те, що окрім цього ліжка Є. Воронцова утримувала своїм коштом ще одне стаціонарне місце лікування. У матеріалах листування Ради імператорського товариства з Є. Воронцовою зберіглося кілька листів, що стосуються виплати нею коштів за два ліжка. Секретар громади С. Тимашев повідомляв «...на Ваше прохання, котре Ви виразили в листі до мене від 17 листопада цього р., кошти, на які очікує Стурдзівська богадільня сестер милосердя, призначені на утримання двох лікарняних ліжок, в сумі 576 крб. вже відправлені адресату» [7, арк. 2–3].

Широкого застосування за керівництва Є. Воронцової в якості попечительки Одеської Стурдзівської богадільні знайшла практика співпраці з іншими добродійними закладами міста. Приміром, діти-сироти, які потрапляли до стін закладу після надання їм медичної допомоги, влаштовувалися в дитячі притулки міста. У 1870 р. із Стурдзівської богадільні до Павлівського дитячого притулку передано 12 дітей (5 дівчаток й 7 хлопчиків). За них належало заплатити 58 крб. 78 і 1/3 коп. [10, арк. 1–3]. Непересічну роль в долі дітей відіграла Є. Воронцова. Завдяки своєму соціальному становищу та званню члена декількох міських благодійних закладів, вона зуміла налагодити механізм співпраці між інституціями. Такий стан справ поліпшував показники ефективності соціальної допомоги підвищував кількість нужденних, які отримували її.

Для добродійної діяльності Є. Воронцової характерна участь у благодійному русі не тільки на інституційному рівні, але й в якості приватної особи. У родинному фонді Воронцових, що зберігається в Російському державному архіві давніх актів збереглося близько 250 листів написаних громадянами з усієї території Російської імперії на ім'я Є. Воронцової з проханням надати матеріальну допомогу. В одному з них, надісланому відставним підпоручиком А. Василевичем на її ім'я як попечительки Стурдзівської богадільні сестер милосердя є проханням надати йому щомісячну матеріальну допомогу. В документі збереглася резолюція Є. Воронцової про виділення підпоручику щомісячного утримання [11]. Зауважимо, що документ є вкрай важливим та цінним, оскільки матеріалів з письмовим розпорядженням Є. Воронцової залишилося мало.

Зосередження особистих фізичних і духовних сил від Є. Воронцової вимагала поточна робота в організації. Цей аспект її участі в богадільні потребує більш детального розгляду. Відзначаючи особистий внесок Є. Воронцової в розвиток закладу, сучасники зауважували: «Не забувала княгиня і морального боку нашого людинолюбного закладу, бажаючи особистим прикладом заохочувати наших сестер в християнській справі догляду за страждаючими. В 1856 р. відвідуючи Стурдзівську богадільню, вона висловила бажання бути серед сестер сестрою Єлизаветою... вона не рідко приходила до богадільні та виконувала обов'язки сестри милосердя...» [3, с. 6]. Вважаємо, що в 1856 р. Є. Воронцова, зважаючи на обставини часу (закінчення Кримської війни), могла деякий час доглядати за хворими. Проте твердження, що вона займалася цією практикою доволі часто малоімовірно. Справа в тому, що в подальші роки життя Є. Воронцової спостерігалось погіршення стану її здоров'я. У зв'язку з цим і враховуючи її поважний вік, можна зробити висновок про те, що догляд за хворими був би для Є. Воронцової доволі обтяжливим. Натомість, як попечителька Стурдзівської богадільні, вона давала настанови сестрам милосердя, підтримувала їх психологічно, що було дуже важливо з огляду на специфіку роботи сестер. У такий спосіб Є. Воронцова допомагала їм ствердитися в корисності вибору присвятити себе справі допомоги нужденним і ставала для них прикладом й духовним наставником.

Таким чином, Є. Воронцова зробила значний внесок в процес становлення та розвитку Стурдзівської богадільні сестер милосердя. Вона була одним із фундаторів матеріальної бази інституції, приділяла значну увагу питанню будівництва приміщення закладу, робила все можливе для того, щоб богадільня виконувала свої функції, навіть приймала участь у догляді за хворими. Згідно із даними різноманітних джерел, на баланс товариства вона внесла від 120 тис. – до 140 тис. крб. За нашими підрахунками, сума її пожертвувань становить близько 122 тис. крб., не рахуючи анонімних внесків та пожертв речами.

Список використаних джерел

1. Краткая историческая записка о деятельности Стурдзовской богадельни сердобольных сестер в г. Одессе, с 1851 по 1893 г., прочтенная на торжественном собрании 24 октября 1893 г., в день основания Богадельни. – Одесса, 1893. – 14 с. 2. Гребцова И. С., Накаева С. А. Очерки развития женского ьлагодотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX в.) / И. С. Гребцова, С. А. Накаева. – Одесса: Астропринт, 2007. – 280 с. 3. Отчет комитета Одесской Стурдзовской богадельни сердобольных сестер за 1880 г. // Одесса, 1881. – 16 с. 4. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 1261, оп. 1, д. 2712, 233 л. 5. Отчет комитета Одесской Стурдзовской богадельни сердобольных сестер за 1879 г. – Одесса, 1880. – 20 с. 6. РГАДА, ф. 1261, оп. 3, д. 1976, 9 л. 7. Там само, оп. 1, спр. 2718, 5 л. 8. Пятидесятилетие

Стурдзовской общины сиротных сестер в Одессе. – Одесса, 1900. – 29 с. 9. Державний архів Одеської області, ф. 59, оп. 1, спр. 24, 71 арк. 10. РГАДА, ф. 1261, оп. 1, д. 2736, 38 л. 11. РГАДА, ф. 1261, оп. 1, д. 2761, 1 л.

Людмила Лисунец

УЧАСТИЕ Е. ВОРОНЦОВОЙ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОДЕССКОЙ СТУРДЗОВСКОЙ БОГАДЕЛЬНИ СЕСТЕР МИЛОСЕРДИЯ

Статья освещает деятельность Е. Воронцовой в работе Стурдзовской богадельни сестер милосердия. Исследование вопроса поможет раскрыть мотивы ее благотворительной деятельности, место и роль в распространении женского благотворительного движения в Одессе. Анализ участия Е. Воронцовой в богадельни позволяет говорить о ее важнейшем вкладе в становление и развитие учреждения. Благодаря щедрым пожертвованиям Е. Воронцовой укреплено материальное положение Стурдзовской богадельни, завершено строительство домового церкви заведения и служебных помещений.

Ключевые слова: Е. Воронцова, Стурдзовская богадельня сестер милосердия, пожертвования, благотворительностью, Одесса.

Lyudmyla Lisunets

E. VORONTSOVA PARTICIPATION IN THE ACTIVITIES OF ODESSA STURDZIVSKA HOSPICE NURSES

This article covers the activities of E. Vorontsova in the poorhouse Sturdzivska nurses. Research of this question will reveal the reasons for her charitable activities, the place and role of women in the deployment of the charity movement in Odessa. Analysis E. K. Vorontsova participation in the practice of the poorhouse lets to see her exceptional contribution to the formation and development of this organization. Thanks to generous donations of E. Vorontsova was strengthened financial position of Sturdzivska poorhouse, completed construction of the chapel and service offices.

Key words: E. K. Vorontsova, Odessa Sturdzivska hospice nurses, donations, charity, Odessa.

УДК 94(477)

Анжеліка Белік

ПОЛІТИЧНА ЕТИКА В. ВИННИЧЕНКА

У статті акцентується увага на тих моральних принципах, якими керувався В. Винниченко під час виконання обов'язків голови українського уряду, Директорії УНР. Важливою є проблема відповідальності політика за результати його діяльності не лише перед самим собою, але й перед народом, який довірив йому посаду. Оцінки і висновки в статті спираються на спогади соратників, опонентів В. Винниченка та його власні коментарі, що є цінним для аналізу причин поразки українського уряду часів Директорії. Також важливим є розуміння до яких наслідків може призвести сліпе слідування філософсько-моральним принципам Ф. Ніцше.

Ключові слова: В. Винниченко, моральні принципи, світогляд, спогади, «чесність з собою».

Відомий український письменник В. Винниченко певний час займав високу державну посаду. Перебуваючи на посту Голови Директорії УНР, він звичайно ж керувався певними моральними принципами, і як істинний соціаліст був послідовним у своїх переконаннях і безкомпромісним у відношенні як до соратників, так і опонентів. Також відомо, що В. Винниченко був прихильником сповіданого Ф. Ніцше морального принципу «чесність із собою». Тому, на сьогоднішній день, коли проблема моралі і політики не втратила актуальності, є потреба в поглибленому дослідженні питання: чи може бути виправданим вчинок політика (в даному конкретному випадку йдеться про відмову В. Винниченка від поста у розпал революції) через відданість його певним моральним принципам? Відомі українські політичні діячі, такі, як І. Мазепа, П. Христюк, А. Річицький, залишили після себе спогади, в яких оцінюється діяльність В. Винниченка – політика. Позаяк вони були сучасниками Голови Директорії, то їх коментарі є цінними для встановлення об'єктивної істини в багатьох питаннях. Важливі і публіцистичні твори самого В. Винниченка, такі, як «Відродження нації», «Заповіт борцям за визволення», у яких автор подає пояснення тим своїм вчинкам, через які був безпощадно засуджений навіть соратниками по партії.

Звичайно, ж В. Винниченко був особистістю, яка цілком відповідала духові своєї епохи. Його переконання склалися в тих умовах, у яких він жив і на основі тих прогресивних думок, які

вкорінилися в суспільстві на той час. Він був дітищем свого часу – епохи «вільного розуму», про який так багато говорив Ф. Ніцше. В. Винниченко також був свідком кризи сучасної йому філософсько-моральної думки. Він був добре знайомий з працями Ф. Ніцше і, на базі цих знань, намагався сказати своє слово в сфері моралі. В центрі моральної діяльності В. Винниченка також перебував моральний принцип – «чесність з собою». Справедливо зауважував П. Христюк: «Коли ми тепер звернемося до Винниченка, то маємо зазначити, що його чесність з собою не що інше як принцип, етична норма Ніцше, яку тільки той ! визнавав для всіх «познаючих», яку гаряче проповідував його Заратустра. Навіть аргументація, обґрунтування цього принципу у Винниченка таке саме, як і у Ніцше» [1, с. 289].

Ось, що писав Ф. Ніцше про чесність з собою: «Я не можу визнати за велику людину, у котрої немає чесности з собою, – лицемірство перед собою викликає в мене огиду» [1, с. 289]. Чи не так само, слідом за Ф. Ніцше, міркував В. Винниченко, коли у «Заповіті...» дає пояснення свого виходу з уряду Директорії: «Звичайна політична етика вимагає, щоб громадський діяч, проти якого висувують якісь тяжкі обвинувачення, негайно сам залишив той громадський пост, на якому він є, і зробив усе необхідне для зчищення з себе усіх закидів» [2, с. 61]. Отже, у зв'язку з цим, П. Христюк зауважував, що: «Цей принцип, як видно, в звичайному розумінні може бути, в залежності од людини, що ним керується, або самим моральним, або антиморальним... Кажучи словами Ніцше, той, хто робить так, як велить йому його розум, тіло, його «само», абсолютно не рахуючись з моралю рабів, той не грішить, той йде слідами мудрої матері природи, яка хоче витворити особливих людей, так званих «над людьми»...» [1, с. 288]. Якщо розуміти «чесність з собою» як «принцип ультра-індивідуальної філософії Ніцше», – приходимо до висновку: «все дозволено» [1, с. 288]. «Коли ми пристанем до філософії Ніцше, коли увіруємо і приймемо тезу «все дозволено», то й тоді ж, кажучи фігурально, застається недозволенним чи, принаймні, небажаним все те, що стоїть на перешкоді невинного розвитку нашого «я», все те, що «познаю щему» стає на перешкоді на його шляху до «над-людини...» [1, с. 291]. Не можна стверджувати, що В. Винниченко прагнув до того, щоб бути «над-людьми», але, йдучи за Ф. Ніцше, він переходить до нової моралі, «... до тієї, яка не знає примусу з сторони, яка робить людину відповідальною тільки перед собою. Ця мораль вимагає, щоб людина сама собі була «и судья и палачь сь гильотиною», а це в свою чергу вимагає високого інтелектуального розвитку» [1, с. 299]. Тому В. Винниченко, залишаючи свій пост, стверджував, що чинить правильно, бо не йде всупереч власному сумлінню: «Не маючи сили змінити цей ненормальний стан і покривати собою всі гидоти, я став робити заходи, щоб вийти з Уряду... Я мусів часто йти проти себе, мусів в ім'я «нашої державности» робити брехливі заяви, прилюдно навіть боронити те, що було проти моїх переконань...» [3, с. 238]. Тобто: «... розгони (отаманами – примітка автора) робітничих з'їздів, розгроми професійних спілок, примусова зміна висівок, потурання реакційним елементам, процесії з попами, – це ті вчинки, які були одною з причин большевицького наступу на нас. Єврейські погроми також явились результатом сеї політики, як неминуче її явище. А я мушу приймати весь тягар цих помилок і паскудств на себе, мушу удавати, що це й з мого погляду необхідно» [3, с. 238–239]. Звичайно ж, В. Винниченко «не мусив би» того всього робити, якби «зміг ужитися» хоча б із старшинами власної армії. Але, керуючись власними переконаннями, і тільки, він чинить наступне: «... Бачучи, що ніякими індивідуальними усиллями й жертвами не можна було змінити ходу подій і становища річей, не маючи більше сил в ім'я отаманської державности жертвувати своїми переконаннями, я твердо рішив, не зважаючи навіть на постанову Трудового Конгресу, з Уряду вийти» [3, с. 262]. «... Бо на Україні я вже не міг у тих умовах, – з одного боку пятаковщини, а з другого отаманщини, – працювати... Отже, моя урядова діяльність, слава богу, кінчається. Правда, мене, як собаку, виганяють (на вимогу представників Антанти – примітка автора). Але мені приємна ця брутальність сучасних переможців. Я радий іменно такому кінцеві: він очищає мої невірні помилки перед соціальною правдою, зроблені в ім'я правди національної. Я гордий з того, що Капітал зробив мені честь, причисливши мене до тих, з якими він не може вжитись» [3, с. 264–265].

Отже, по-винниченківському принципу «звичайна політична етика вимагає, щоб громадський діяч, проти якого висувують якісь тяжкі обвинувачення, негайно сам залишив той громадський пост, на якому він є, і зробив усе необхідне для зчищення з себе усіх закидів» [2, с. 61]. «Політична етика» в умовах громадянської війни та бойових дій із зовні, на наш погляд, вимагає не кидати державу напризволяще. В. Винниченко писав: «Я вважаю, що уряд повинен бути вибраний народним колективом, повинен бути на своїй землі, зо своїм народом, повинен оповідати перед ним весь час своєї урядової діяльності. Коли така відповідальність через ті чи інші причини унеможлиблюється, він автоматично припиняє свою урядову функцію і не сміє звати себе урядом, а тим паче чинити такі акти, як наприклад, договори з чужими державами. Коли б я схотів послухати своїх прихильників і «вернутись на свій пост» Голови Директорії, то я сам зробив би вчинок в інтересах тільки свого маленького честолюбства чи якихось інших особистих, чи групових

«лакомств нещасних», вчинок негодний совісного політичного робітника і, крім того, шкідливий для українського колективу» [2, с. 79]. «Я хотів бути послідовним у погодженні з собою: я волів бути визнаним більшовиками й розстріляним ними, ніж іти назустріч реакції...» [2, с. 16].

Так, Голова Директорії В. Винниченко пояснює свій вихід із уряду і від'їзд за кордон. Проблема була в тому, що він, як уже зазначалося вище, не зміг протистояти своїм опонентам через неспроможність об'єднати своїх соратників, та повну відсутність підтримки збройних сил. І, як істинний соціаліст, іти на компроміс теж був неспроможний. Та, у зв'язку з цим, постає питання: якщо політичний лідер бере на себе відповідальність за долю держави, чи має він право на таку уперту безкомпромісність? На вияснення стосунків з опонентами в період бойових дій?

Даючи відповідь на це запитання, не можливо не погодитись з І. Мазепою, який у своїх спогадах розмірковує, що ж, тим, хто залишився, робити з цією державою, яку в таку скрутну годину покинули всі, і перш за все, голова уряду. І, головне, хто повинен виправляти, те, що сталося? Хто відповідальний?: «Треба сказати, що немалу роль в дезорганізації українських сил в цю добу відіграв той факт, що попередні українські провідники, як Винниченко, Грушевський та інші, саме в цей час від'їхали за кордон. Імена Винниченка та Грушевського тоді були ще популярні в масах, тому їхній від'їзд люди подекуди сприймали взагалі, як крах української боротьби за незалежність» [4, с. 147]. «... Цей відхід був не на користь української боротьби. В цей час революційний рух на Україні досягав свого найвищого розвитку. Українські маси йшли за найрадикальнішими гаслами. В цей момент тільки соціалістичні партії могли надіятися опанувати внутрішню ситуацію на Україні і дати масам такі гасла, які б повели їх до боротьби з російськими більшовиками. Замість цього українські соціалісти добровільно уступають владу правим українським партіям і ждуть, що це принесе поліпшення українській справі на міжнародному форумі. Доки соціалісти стояли при владі, все ж було легше боротися як з більшовицькою агітацією, так і з руйнівною силою різних деморалізованих отаманів в тилу і на фронті. Тепер після переходу влади до партій, які не мали в масах ні популярності, ні впливу, для різних деструктивних елементів утворилися особливо сприятливі умови. Більшовики також використали прихід до влади «буржуазного» уряду Остапенка для своєї агітації проти Директорії» [4, с. 146].

На думку І. Мазепи, голова держави повинен був виконувати свої обов'язки до останнього, керуючись інтересами народу, а не принципами власної моралі. Також винниченківську «чесність з собою» цікаво оцінює, з позиції більшовика, заступник голови ЦК КП(б)У А. Річицький. Він зазначав, що усі твори В. Винниченка за всю добу між двома революціями («Чесність з собою», «Рівновага», «Божки», «Базар», «Великий Молох», «Щаблі життя»), ставлять перед нами інтелігенцію з її основною лінією: відходом від революції під прикриттям свого «Я» з-під влади різних Молохів (революції, соціалізму, пролетаріату, мас). Цим В. Винниченко виправдовував соціальну зраду тимчасових попутників революції й пролетаріату. А. Річицький звинувачував В. Винниченка в біологічному індивідуалізмі, де замість боротьби за соціалізм через організовану боротьбу класів пропонується «чесність з собою», що об'єктивно служить реакції і прикриває «паскудства гнобительського антагоністичного суспільства» [5]. А. Річицький головну причину наведеного вбачав у націоналізмі: «З націоналізму часів революції почерпнув Винниченко запозичену у Грушевського дику теорію безбуржуазності Української нації, зачисливши в соціаліста «малороса-європейця» і свого брата «малоросіянина», тобто куркуля. Від «націоналізму» – всі зради революції і політичні викрутаси цієї трагічно-авантюристичної постави в українській історії наших днів» [6]. Тобто, критики діяльності і творчості В. Винниченка, так чи інакше, звинувачують його у втечі від проблем через намагання не входити у внутрішній конфлікт із самим собою. А це означало, що відповідальність за ситуацію, що склалася в країні, якою він керував, повинен нести хтось інший. І з цим можна погодитись. Чесніше було б залишитися і програти, а не втікати, відбираючи останню надію у тих, хто був до останнього вірний ідеалам революції 1918 р. Бо в політиці успіх значною мірою залежить від впевненості політика у своїй правоті, вміння у відповідній ситуації блефувати. Нерішучість в політичній діяльності – це шлях до поразки, про що влучно зауважив російський філософ, свідок революційних подій Д. Мережковський: «У будь-якої революції настає така рішуча хвилина, коли комусь когось необхідно розстріляти, й неодмінно з легким серцем, як мисливець підстрілює куріпку. А якщо виникає незначний сумнів, то все до чорта летить, – революція не вдалася» [9, с.128]. Звичайно ж ці слова не слід розуміти буквально, але рішучість, вміння наполягти на своєму у відповідальний момент – основні риси характеру політичного діяча.

Список використаних джерел

1. Христюк П. В. Винниченко і Ф. Ніцше / П. Христюк // Українська хата, 1913. – Ч. 4–5. – С. 275–299.
2. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К.: Видавниче товариство «Криниця» книголюбів України, 1991.
3. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К.: Політ. видавництво України, 1990. – Частина 3. – С. 542.
4. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921: Частина перша, друга, третя. – Мюнхен: Прометей, 1950–1952. – 674 с.
5. Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд В. Винниченка у світлі його публіцистичних писань / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – У 2-х томах. – Т. 2. – К., 1994. – С. 95–112.
6. Огородник В., Огородник І. Історія філософської думки в Україні. – Режим доступу: [Libfree.com](http://libfree.com). «Філософія».
7. Мережковский Д. Большая Россия. – М., 1991.
8. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.: в. 4 т. / П. Христюк. – Н.-Й.: Видавництво Чарторийських, 1969. – Т. 4. – 760 с.
9. Українська державність у ХХ столітті. (Історико-політичний аналіз). – К.: Політ. думка, 1996.
10. Україна крізь віки: у 12 т. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 10. Українські визвольні змагання / О. Рубльов, О. Реєнт. – 320 с.

Анжеліка Бєлік

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭТИКА В. ВИННИЧЕНКО

В статтє акцентуєтьєсь вниманіє на тєх нравственнєх принципєх, которьми руковоствовалєсь В. Винниченко во время выполнєннєя обяваннєстєй главы украинского правительствєя Директории УНР. Важной являєтьєсь проблема ответственности политика за результаты его деятельности не только перед самим собой, но и перед народом, который доверил ему должность. Оценки и выводы в статтє опираются на воспоминания соратников, оппонентов В. Винниченко и его собственные комментарии, что ценно для анализа причин поражения украинского правительства времен Директории. Также важно понимание к каким последствиям может привести слепое следование философско-нравственным принципам Ф. Ницше.

Ключевые слова: В. Винниченко, моральные принципы, мировоззрение, воспоминания, «честность с собой».

Angelika Byelik

POLITICAL ETHICS V. VYNNYCHENKO

The article focuses on the moral principles that guided Viktor Vinnichenko during his duties as chairman of the Ukrainian government, the Directory of the UNR. An important issue is liability policy for the results of its operations, not only to himself but also to the people who entrusted him with the post. Assessments and conclusions in the paper are based on the memories of colleagues, opponents Vynnychenko and his own comments that are valuable for the analysis of the failures of the Ukrainian government during the Directory. Also important is understanding what the consequences may lead blind adherence to philosophical and moral principles Nietzsche.

Key words: V. Vinnichenko, moral principles, ideology, memoirs, «honesty with themselves».

УДК 94(929.5)

Віра Мельник, Роман Мельник

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСЬКОГО: ЛИСТИ ДО ІВАНА ФРАНКА (1880–1907 РР.)

У статті проаналізовано листування Ярослава Окуневського з Іваном Франком упродовж 1880–1907 рр., як важливу складову епістолярної спадщини. Представлено основні проблеми, що були предметом переписки, а саме: твори І. Франка, подорожі Я. Окуневського, діяльність Русько-української радикальної партії.

Ключові слова: Галичина, Ярослав Окуневський, Іван Франко, листування, епістолярій.

Лікар, адмірал австро-Угорського флоту Я. Окуневський, відомий своїми військовими, медичними та літературними здобутками, залишив по собі ще й значну епістолярну спадщину. Його листування з відомими на той час культурними та політичними діячами є невід'ємним джерелом до вивчення суспільно-культурного життя цього періоду. Актуальність цього питання ґрунтується на тому, що саме постать Я. Окуневського, серед визначних діячів культурницького руху в Галичині в кінці XIX – на початку XX ст. займає одне з провідних місць і тісно пов'язана з такими провідними діячами, як І. Франко, М. Драгоманов, О. Терлецький та іншими [11, с. 30].

Листування Я. Окуневського є важливим джерелом не лише до вивчення його біографічних даних, але й для розкриття духовних якостей, світосприйняття та ознак мислення автора. Епістолярій Я. Окуневського до І. Франка складає значну культурну спадщину та є важливим джерелом біографістики.

Мета публікації – дослідити листування Я. Окуневського з І. Франком у зазначений період.

Джерельну базу дослідження складають самі оригінали листів збережених у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (рукописний фонд І. Франка – фонд 3) [2–8], а також листування оприлюднене в «Науковому збірнику Музею імені Івана Франка у Львові» [18]. Досліджену тематику частково можна зустріти в статті Г. Бурлаки, В. Варчука, Н. Кобрин «Листування родини Окуневських» [20].

У відділі рукописних фондів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка зберігається 11 листів Я. Окуневського до І. Франка. Умовно їх можна поділити на листи, що стосувалися творів Каменяра [2, арк. 601–603; 3, арк. 483–484], розповіді Ярослава про свої подорожі [4, арк. 977–980], а також листи, що розкривають діяльність Русько-української радикальної партії та простежують вплив Михайла Драгоманова на обох [5, арк. 111–114; 6, арк. 715–716].

До першої групи відносимо листи, що характеризують політичну ситуацію та настрої в Галичині. У них виступають нові грані його постаті, як активного громадського діяча, патріота України. 31 січня 1880 р. Я. Окуневський пише: «Чесний пане! Цікаві булисьте довідатися, яка буде стаття п. Павлика і яке она на нас зробить враження, так я Вам зараз і спішу донести о тім. Факти в ній правдиві, бо все по більшій части виписи з «Друга» (всі письма Драгоманова...). Тепер ще маю до Вас, Чесний Добродію, одну просьбу і маємо надію, що Ви сповните єї. В кожний відділ подають славяне огляди на свою журналістику; ми би дуже раді о своїй щось сказати, для того то і просимо Вас, щобисьте були ласкаві подати огляд нашої преси, если можна так за послідний десяток літ... Чи дістали німецький перевід Ваших «Каменярів», що був поміщений в «Heimat»? ... Як я читав строфу за строфою з «Каменярі» і разом з «Steinbrecher-ів» то видавалось мені, що они не віддають докладно тих самих думок які представлені у Вас... Тимчасом майтеся гаразд! Поздоровляю Вас сердечно з усіма знайомими Вашими Ваш Я. Окуневський» [7, арк. 489–492]. В цьому листі Я. Окуневський не тільки характеризує праці М. Павлика друковані в студентському двотижневнику «Друг», що був органом товариства «Академічний Кружок», але й показує вплив ідей М. Драгоманова, І. Франка та й самого автора статті на розвиток радикальних впливів в Галичині. Також, Окуневський висловлює прохання Франку зробити аналіз тогочасної преси за останні 10 років. В листі подаються відомості і про публікацію Франкових «Каменярів» німецькою мовою у віденському тижневнику за перекладом Г. Штробаха, що свідчить про те, що Окуневський всіляко сприяв перекладам та розповсюдженню творів Каменяра за кордоном. А також в той час будучи головою студентського товариства «Січ» всіляко підтримував друк публікацій в Галичині «Незабаром вишлемо Вам 20 злотих на 10 номер Дрібної Бібліотечки; тільки просимо Вас, щобицьте напечатали на першій листку сеї книжечкі, шчо она вишла заходом тавариства «Січ» [7, арк. 489–492].

У листі від 22 грудня 1888 р. Я. Окуневський повідомляє І. Франка, що замовив для нього у кравця-гуцула байбарак, який буде готовий до свят [7, арк. 489–492]. 24 квітня 1894 р. пише: «Добродію ласкавий! І знов нове безголов'я. Бійтеся Бога, пощо Ви те заявленя подали до Діла?»

... Хто більше за тим Павликовим радикалізмом стоїть?... Боже мій, як ми безглузді! Вмісто спільно виступити всім проти рабства ми сповняєм роль Геростратів... Хіба ж на темних інстинктах несвідомих мас наших селянських може зробитися якась свідома політика» [4, арк. 977–980]. Цей лист показує націоналістичні та патріотичні погляди Я.Окуневського.

25 серпня 1896 р. Я.Окуневський пише із Поли: «Вельмишановний Пане! До сего письма спонукало мене 1) почуття вдяки за Ваше Життя і слово, котре мені живучому на чужині велику робить радість і підупавшу віру розбуджує... 2) Напечатані листи М.П.Драгоманова спонукали мене пошукати між своїми паперами, бо я во время оно листувався з М.П.... На біду не найшов я там нічого... десь затратились они, що остаточно при моїм вічнім комівояжерстві в службі морській цілком ясно. Здоровлю Вас сердечно і висказую лиш ще щире бажання щоб Ваш журнал найшов в Галичині приятелів» [2, арк. 601–603]. З листа стає зрозумілим, що твори Франка мали значний вплив на лікаря-адмірала і спонукали його до ще більших роздумів над долею рідного краю та значенням політичних впливів в той час.

Лист від 24 червня 1897 р. написаний на кораблі: «На морі 24 червня 1897 р. Kaizer Franz Josef 1. Дорогий Пане Франко! Лист Ваш дістав я в Сінгапурі. Справа, про котру пишете, мені дуже симпатична. Коли вернусь до Європи, що наступить в августі, вишлю Вам що в моїй змозі до Вашої розпорядимости. На морі читає і перечитує чоловік усяке по два або і по три рази – але те, що про Вас написало «Діло» під заголовком «Nie lubię Rusi» я читав і перечитував і ще раз перечитував – і голова мені тріскала від розпуки і серце мені краялося з болю. Те саме що Ви так пишете нераз і я сам думав собі та думав тихцем у своїй каюті, та ще боявся що б хто думок моїх розпачливих не підглянув. А тут дивлюсь – Ви передовий наш чоловік написали се і голосно виявили в світ. Чорно стоїт на білім! Скажіть будьте ласкаві що се лиш хвилиний приступ розпуки, що Ви се сказали, що хотілибисте в серці своїм щоб ліпше було – а не єст се діагноз, засуд на смерть. Коли ми вже раса подле неуклюжа, раса перекинчиків, коли вже ми такі удались подлі – ні! Ні! Страх як оно болить, щось таке додумати до самого кінця – то щож тут допоможе «песій обов'язок служити своєму народови. Песій обов'язок (яке оно погане слово!) нікого не здержував ще від нічого в світі. – Коли вже се перекиństwo характер нашого народного організму, то знак, що сей організм вже розпадаєсь. Перекидаймось отже хто в що хоче! Катюзи по заслугі. Пропадаймо! – Чому ж здержувати сей розклад почуттям песього обов'язку! Раз коли я в таким самім був настрою, про котрий Ви пишете і вже страх як чув себе погано прочитав я Ваше «Життя і Слово» а в нім лист Драгоманова, до кого вже не згадаю. Там він каже: Нераз я хватаю себе обіруч за голову і питаю себе: невжеж ціле життя посвятив ти для химери? А доки все передумаю розумом і серцем то приходжу до думки, що коли б мені ще раз на світ народитись, то почав би я знов ту саму дію! – Сі слова додали мені отухи. Скажіть і Ви таке слово! Додайте віри, бо віри, багато віри нам треба. Ваш щирий Д-р Ярослав Окуневський» [5, арк. 111–114]. Лист повністю передає настрої та переживання адмірала Окуневського, його тугу до Батьківщини, його щире вболівання за долю Галичини.

5 січня 1904 р. він пише з Поли до Франка листівку на адресу: Львів, вул. Чарнецького, 26 (нині Винниченка): «Згоджуюся з Вашим проектом зміни статутів і прошу мене під тим проектом підписати. Д-р Ярослав Окуневський» [8, арк. 107–108]. Співпраця Окуневського та Франка продовжується навіть не зважаючи на відстань, разом вони працюють над статутами, аналізуючи та вносячи зміни до них.

Наступного місяця знову висилає листівку до І.Франка в НТШ: «Сими днями вислав до архіву тов. ім. Шевченка 4 листи О. Терлецького які найшлись у мене. Подаю Вам сю звістку – може Вам на що придасться. Здоровлю. Д-р Я.Окуневський. 10 лютого 1904 року» [8, арк. 109–110].

Другою групою епістолярію Я. Окуневського до І. Франка є листи, що стосуються літературних творів. 3 жовтня 1904 р. Я.Окуневський пише з Городенки: «В-поважаний пане! Будучи на відпочинку сего року в Яворові записав я з уст Василя Бандурака отсю оповість, котру Вам пересилаю, може ото дещо Вам здасться. Позволяю зробити з тим, що схочете» [7, арк. 406].

23 травня 1902 р. Окуневський пише з Яворова «Дорогий Пане Франко! Щиру і сердечну подяку шлю Вам за «Ізмарагд». Я читаю і молюсь з него, сидячи при постели моего тяжко хорого батька. Се одинока моя відрада. Спасибі Вам!» [3, арк. 483–484]. Аналізуючи цього короткого листа можна зрозуміти наскільки глибоко оцінює Окуневський творчість Франка, який великий культурний вплив на нього має поезія Каменяра, що в час важкої хвороби батька лікар зачитується цими творами.

Наступним листом, що характеризує зацікавленість Я. Окуневського поезією І. Франка є лист від 5 червня 1897 р. написаний з Пули «Пане Др! В Вашій «Студії над народними піснями» на стор.57 стоїт словацка пісня, в котрій говориться про Київ, з чого робите вивід про українське походження пісні. Не забігаючи наперед Вашим выводам осміляюсь подати свою увагу. Осередком моравських словаків єст містечко Київ (по-словацкі Кујов) по-німецькі Гауа. Чи то не про сей Київ іде бесіда в пісні? Здоровлю Вас.» [8, арк. 111–112] Цей лист є черговим доказом високої ерудиції

та освідченості адмірала, адже він не тільки уважно вивчив твір Франка, але й добре орієнтувався в географічному розташуванні міст та їх назвах.

Остання група листів, яку слід відзначити стосувалася розповідей про подорожі адмірала. Одним з таких листів, є лист від 4 грудня 1894 р. надісланий з Пули [4, арк. 977–980]. В цьому листі Окуневський не тільки описує свої подорожі, але й як зрозуміло з написаного намагається влаштувати знайому Франка на лікування в Пулу чи Дальмацію.

Я.Окуневський – перший український прозаїк-мариніст, його літературні твори, написані під враженням морських походів, за оцінкою Івана Франка, стали «взірцем української мемуарної та туристичної літератури». Я. Окуневський підтримував тісні взаємини з І. Франком. В працях І. Франка зустрічається більше десяти схвальних висловів про публікації Я.Окуневського. А листування Я. Окуневського з І.Франком послужило цінним джерелом до вивчення політичного, культурного та літературного життя тогочасної Галичини.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 383, спр. 14, арк. 7–19.
2. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (далі – ВРФТ ІЛ ім. Т. Г. Шевченка), ф. 3, од. зб.1613, арк. 601–603.
3. ВРФТ ІЛ ім. Т. Г. Шевченка, ф. 3, од. зб. 1611, арк. 483–484.
4. Там само, од. зб. 1612, арк.977–980.
5. Там само, од.зб.1626, арк.111–114.
6. Там само, од. зб. 1603, арк. 715–716.
7. Там само, од.зб.1604, арк. 406, 489–492.
8. Там само, од. зб.1633, арк.107–112.
9. Блонський Р.В. Видатний український військовий лікар Ярослав Окуневський / Р. В. Блонський // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – Тернопіль, 2004. – № 3. – С. 60–63.
10. Бурлака Г. Листування родини Окуневських / Г.Бурлака, В.Варчук, Н.Кобрин // Визначні постаті України: Андрій Чайковський та Теофіл Окуневський. – Львів: Афіша, 2010. – С. 201–203.
11. Гуменюк В. Порвані струни родини Окуневських / В. Гуменюк // Гуцульщина. – 1994. – № 6. – С. 30–39.
12. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах / Я. Ганіткевич. – Львів, 2004. – С. 232.
13. Горак Р. Трагедія роду Окуневських / Р. Горак // Край. – 25 травня 1999.
14. Д-р Ярослав Окуневський // Календар «Просвіта» на 1931 р. – Львів, 1930.
15. Листи Ярослава Окуневського до Івана Франка // Визначні постаті України: Андрій Чайковський та Теофіл Окуневський. – Львів: Афіша, 2010. – С. 212–217.
16. Окуневський Я. Листи з чужини / Я. Окуневський. – Київ: Темпора, 2009.
17. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник / П. Пундій. – Кн.1. – Львів-Чикаго, 1994. – С. 162.
18. Науковий збірник Музею імені Івана Франка у Львові. Львів, 2007. – Вип. 7.
19. Українські лікарі Прикарпаття / Упорядники П.Арсенич, П.Білянський, С.Геник. – Коломия: Вік, 1995. – С. 60–61.
20. Листи Я.Окуневського до Ів.Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/istoryky/franko-letters/dbr/index.php>
21. Ганіткевич Я. Ярослав Окуневський – військовий лікар, адмірал Австро-Угорського флоту, мандрівник, публіцист, меценат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ntsh.org/content/yaroslav-ganitkevich-yaroslav-okunevskiy-viyskoviy-likar-admiral-avstro-ugorskogo-flotu#sthash.XRe52r5R.dpuf>

Вера Мельник, Роман Мельник

С ЭПИСТОЛЯРНОГО НАСЛЕДИЯ ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСКОГО: ПИСЬМА К ИВАНУ ФРАНКУ (1880–1907 ГГ.)

В статье проанализирована переписка Ярослава Окуневского и Ивана Франка на протяжении 1880–1907 гг., как важную составляющую эпистолярного наследия. Представлены основные проблемы, которые были предметом переписки, а именно: произведения И. Франко, путешествия Я. Окуневского, деятельность Русско- украинской радикальной партии.

Ключевые слова: эпистолярное наследие, Галичина, Ярослав Окуневский, Иван Франко, переписка, эпистолярный.

Vira Melnyk, Roman Melnyk

EPISTOLARY HERITAGE YAROSLAV OKUNEVSKY: LETTERS TO IVAN FRANKO (1880–1907)

The article analyzes the correspondence Jaroslav Okunevsky Ivan Franko for 1880–1907, as an important part epistolary heritage. The basic issues that were the subject of correspondence, namely Franko I., travel Okunevsky, activities Ruthenian-Ukrainian Radical Party.

Key words: epistolary heritage, Galicia, Jaroslav Okunevsky, Ivan Franko, correspondence.

УДК 94 (477.86)-058.566

Богдан Паска

**ФЕНОМЕН МІЖНАРОДНИХ КАМПАНІЙ НА ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКОГО
ДИСИДЕНТА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА (1970–1979 РР.)**

У статті проаналізовано міжнародні акції на захист одного з лідерів українського дисидентського руху, радянського політв'язня Валентина Мороза. Висвітлено основні причини, хід та наслідки кампаній, організованих українською діаспорою. Розкрито основні етапи, форми і методи боротьби української еміграції та західної демократичної громадськості за звільнення В. Мороза. Автор робить висновок, що міжнародні кампанії були одним із найбільш важливих чинників, які зумовили дострокове звільнення В. Мороза із радянських виправно-трудоваих таборів та його депортацію до США.

Ключові слова: Валентин Мороз, український дисидентський рух, українська діаспора, комітети оборони Валентина Мороза, Всесвітня антикомуністична ліга.

У 50–80-х рр. ХХ ст. в Україні найбільш вираженою формою протесту проти засилля тоталітарного радянського режиму був дисидентський рух. Незважаючи на свою малочисельність і обмежений вплив на маси, дисиденти отримували підтримку міжнародних демократичних сил та, в першу чергу, української діаспори. Особливо масштабними і феноменальними на Заході були кампанії, спрямовані на оборону однієї із ключових фігур українського дисидентства Валентина Яковича Мороза під час його другого ув'язнення в радянських тюрмах і таборах у 1970–1979 рр.

Предметом роботи є комплексний аналіз міжнародних кампаній на захист політв'язня В. Мороза впродовж 70-х рр. ХХ ст. Основними завданнями статті є розкриття причин та факторів, які зумовили розгортання кампаній оборони, висвітлення ходу та розвитку руху на захист В. Мороза у світі, аналіз його основних здобутків та результатів.

Основу джерельної бази дослідження складають публікації в українських еміграційних виданнях – щоденній газеті «Свобода» (Нью-Йорк), журналах «Визвольний шлях» (Лондон), «Сучасність» (Мюнхен), закордонні видання творів В. Мороза та видання документів, пов'язаних із його діяльністю. Дана проблема не отримала комплексного дослідження в історіографії. Фрагментарним є висвітлення міжнародних кампаній на захист В. Мороза у працях М. Прокопа [1], І. Лисяка-Рудницького [2], Ю. Недужка [3–4], Г. Касьянова [5], В. В'ятровича [6].

В. Мороз – одна із найпомітніших постатей в українському дисидентському русі 1960–1970-х рр. Уродженець села Холонів на Волині, він закінчив історичний факультет Львівського університету, викладав історію у Луцькому та Івано-Франківському педінститутах, активно займався поширенням самвидаву впродовж 1964–1965 рр. Був заарештований 1 вересня 1965 р. під час першої хвилі арештів української інтелігенції, а наступного р. в результаті Луцького процесу засуджений до 5 років. таборів суворого режиму за «антирадянську агітацію та пропаганду».

У мордовських таборах він написав відоме самвидавче есе «Репортаж із заповідника імені Берії», в якому зробив глибокий соціально-психологічний аналіз радянської системи і природи радянського деспотизму, розкрив антигуманну діяльність та методи КДБ, становище інакодумців в СРСР. Після звільнення із таборів, під час дев'яти місяців перебування на свободі (1 вересня 1969 – 1 червня 1970 рр.) він зумів написати ще три есе – «Хроніка опору», «Серед снігів» і «Мойсей і Датан», які, як і «Репортаж із заповідника імені Берії», вважаються класикою українського самвидаву. Публіцист у емоційному стилі висвітлив проблеми становища українців в СРСР, виступав проти національної вторинності. Він висловив тезу про те, що український рух повинні очолити люди нової якості, «аристократи духу», наділені «полум'ям одержимості» [7].

Значною мірою саме завдяки своїм есе В. Мороз здобув велику популярність у дисидентському середовищі, серед української діаспори та в західній суспільній думці. Серед інших причин такої популярності варто виділити радикальний характер поглядів В. Мороза, що були близькі до українського інтегрального націоналізму. Емігрантські діаспорні кола правого спрямування, які своїм корінням сягали ОУН повоєнних років, відчували близькість ідеології Мороза до своєї власної. І. Лисяк-Рудницький пояснює високий авторитет Валентина Мороза серед українських студентських груп Північної Америки тим, що «...культ Мороза задовольняв психологічну потребу молодих людей обожнювати героя...» [2, с. 480].

Створення образу В. Мороза – лідера українського дисидентського руху стало можливим після мужньої і безкомпромісної поведінки Валентина Яковича на слідстві і суді після другого арешту у 1970 р. На засіданні суду в листопаді 1970 р. він висловив протест проти його закритості, зробив

заяву про незаконність судового розгляду та відмовився від будь-яких свідчень. У підсумку дисидент отримав надзвичайно суворий вирок – 14 років позбавлення волі (6 років в'язниці, 3 роки таборів особливо суворого режиму і 5 років заслання) з визнанням особливо небезпечним рецидивістом фактично лише за написання чотирьох есе [8, с. 218].

На думку політв'язня М. Хейфеца, В. Мороза підніс в очах молодого покоління дисидентів та української діаспори факт передбачення ним у есе «Серед снігів» падіння авторитету попереднього їх кумира – Івана Дзюби [9]. Останній був автором популярної серед інакодумців праці «Інтернаціоналізм чи русифікація (1965 р.)». Після його виступу в журналі «Літературна Україна» із заявою-покаянням в листопаді 1973 р., саме В. Мороза на Заході стали вважати одним із лідерів українського дисидентського руху.

І, нарешті, значний вплив на проведення міжнародної кампанії із захисту В. Мороза мали протести проти несправедливого вир. серед української інтелігенції. Вже наприкінці листопада та в грудні 1970 р. щонайменше 30–40 осіб надіслали до Верховного суду УРСР індивідуальні телеграми і заяви протесту проти розправи над В. Морозом, вимоги перегляду його справи. Серед них Б. Антоненко-Давидович, І. Дзюба, А. Горська, М. Коцюбинська та З. Франко, О. Мешко, В. Романюк, В. Чорновіл, І. Калинець, І. Гель, Н. Строката [10]. Увага зверталася передусім на закритість суду і надзвичайно суворий вирок. Фактичним організатором кампанії на захист В. Мороза був один з лідерів українського руху опору В'ячеслав Чорновіл, який написав тексти більшості заяв протесту та організував збір підписів під ними [9, с. 146].

Міжнародні кампанії, скеровані на визволення В. Мороза, стали безпрецедентними за своїм розмахом та активністю світової громадськості (порівняно із акціями на захист дисидентів Л. Плюща, Н. Строкатої, В. Чорновола, Ю. Шухевича та ін.). Українські діаспорні кола у Північній Америці вважали В. Мороза лідером антирадянського руху опору в УРСР. Зокрема, публіцист та літературний критик Юрій Стефанік у передмові до емігрантського видання творів Мороза «Бумеранг» (1974 р.) писав: «Ніхто з українського руху опору не зумів збудувати найбільший український хрест у цьому сторіччі і бути розп'ятим на ньому на очах усього світу. Саме Валентині Морозу вдалося стати героєм найбільшої трагедії в новітній українській історії, вдалося вирости в могутній прапор...» [8, с. 13].

Вже в кінці 1970 – на початку 1971 рр. у провідних західноєвропейських та американських виданнях побачили світ статті, автори яких рішуче засуджували вирок В. Морозу, звертали увагу на безпідставність звинувачень проти нього, численні порушення під час Івано-Франківського судового процесу. Зокрема, статті, присвячені В. Морозу, вийшли в Цюриху, Філадельфії, Торонто, Лондоні та в багатьох інших містах. Читачі лондонської газети «The Times» змогли ознайомитися зі статтею Пітера Реддавея «Український історик засуджений на 14 років кари виключно за його писання», де автор порівнював покарання дисиденту В. Морозу із покаранням кримінальному злочинцю чи шахраю. Журналіст газети «The Telegram» (Торонто, Канада) Пітер Вортінгтон закликав світову громадськість осудити ув'язнення В. Мороза та інших українських політв'язнів [11, с. 107–109].

Українське діаспорне студентство також провело ряд публічних заходів проти арешту В. Мороза. Вже у листопаді 1970 р. члени Союзу українських студентів Канади на сесії Вінніпезького відділу ООН, присвяченій 25-літтю організації, склали документ про русифікацію в Україні та переслідування В. Мороза, вимагали передати його комісії з прав людини ООН та Генеральному секретарю ООН [12]. 16 жовтня 1970 р. група нью-йоркських студентів-українців організувала мітинг під будинком постійного представництва УРСР при ООН, роздаючи листівки із закликами на захист В. Мороза. У січні 1971 р. у Нью-Йорку, біля будівлі представництва СРСР, УРСР і БРСР і штаб-квартири ООН відбулася демонстрація, організована «Товариством української студіюючої молоді імені М. Міхновського». Мітинги із схожими вимогами відбулися також у Чикаго, Вашингтоні, Оттаві і Бонні [1, с. 111].

На захист В. Мороза виступила міжнародна письменницька організація ПЕН-клуб. Її комісія у справах засуджених письменників надіслала листа до Верховного Суду УРСР із протестом проти несправедливого суду і вимогами переглянути вирок українському дисиденту.

1 травня 1971 р. відбулася велика студентська демонстрація у Нью-Йорку під гаслом «Нехай почує світ: вимагаємо волі для Валентина Мороза і то негайно!» Перед демонстрантами виступили відомі діячі української еміграції Йосип Лисогір, Іван Коляска, Корнель Василик, Володимир Одайник та ін. Студенти намагалися передати до будинку радянської місії протест із вимогою негайного звільнення В. Мороза, а після відмови представників СРСР прийняти цей документ спалили біля будинку червоний прапор [13]. Це була одна із найбільших демонстрацій на захист В. Мороза у 1970–1971 рр.

У 1972 р. у місті Детройт (США) за ініціативи українців Б. Потапенка, В. Витвицького, В. Андрушків, М. Зарицької утворено правозахисну організацію «Комітет оборони переслідуваних в

Україні», поштовхом до його заснування став «великий погром» – друга хвиля арештів української інтелігенції на початку р. Першою акцією комітету стало зібрання підписів під петиціями на захист В. Мороза, В. Черновола, І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка, які 27 лютого 1972 р. були надіслані до ООН, президента США Р. Ніксона, Конгресу і Сенату США, а також до посольства та уряду СРСР [14, с. 318].

Надзвичайно активну участь у кампаніях на захист В. Мороза та популяризації його імені на Заході прийняв «Антибільшовицький блок народів» (далі – АБН) – об'єднання політичних організацій різних народів для боротьби з комунізмом. АБН створено у 1943 р. з ініціативи ОУН-Б, а її очільником був колишній голова уряду проголошеної у Львові 30 червня 1941 р. Української держави Ярослав Стецько. В резолюціях листопадової конференції АБН 1970 р., яка відбулася у Брюсселі, прізвище В. Мороза згадується в переліку українських незаконно ув'язнених дисидентів [15, с. 479–483]. У червні 1971 р. молодіжне крило АБН організувало спільну маніфестацію українців і прибалтів у канадському місті Вінніпег, на якій звучали заклики до звільнення В. Мороза [16, с. 25]. У січні 1972 р. Центральний комітет АБН закликав до масових акцій в діаспорі з метою визволення В. Мороза, засудивши його ув'язнення радянським режимом та нелюдські умови утримання у Володимирській в'язниці [16, с. 47]. 26 серпня 1973 р. в ході конференції АБН у Лондоні пройшла п'ятитисячна українська демонстрація на Трафальгарській площі. Під час виступу Я. Стецько закликав українців Британії боротися за визволення В. Мороза; мітингувальники тримали транспаранти з прізвищами В. Мороза, Ю. Шухевича, В. Черновола [16, с. 154].

Із 1966 р. АБН брав активну участь у діяльності новозаснованої Всесвітньої антикомуністичної ліги (далі – ВАКЛ) – міжнародної організації ультраправого спрямування. На щорічних конференціях ВАКЛ упродовж 1971–1975 рр. делегати від АБН на чолі із Я. Стецьком акцентували особливу увагу на необхідності захисту прав українських політв'язнів, зокрема В. Мороза, якого вони вважали прикладом боротьби за національну культуру та загальнодемократичні ідеали для всього світу. Ім'я В. Мороза та інших українських політв'язнів постійно згадувалося у підсумкових резолюціях цих конференцій.

Зокрема, під час V конференції ВАКЛ, яка відбулася 21–25 липня 1971 р. у столиці Філіппін Манілі, члени АБН масово розповсюджували серед делегатів та представників преси листівки з інформацією про В. Мороза та закликами до активних дій на його захист. Я. Стецько та його дружина передали збірки робіт дисидента президенту Філіппін Фердинанду Маркосу, а також міністру закордонних справ та голові парламенту республіки. Представники АБН зібрали серед делегатів конференції чимало підписів під зверненням до Генерального секретаря ООН У. Тана у справі захисту В. Мороза та інших українських політв'язнів [16, с. 34].

Паралельно відбувалася III конференція Всесвітньої антикомуністичної ліги молоді (далі – ВАКЛМ), затвердила резолюцію «Про Валентина Мороза». Ця резолюція проголошувала українського дисидента ідеалом борця за свободу в цілому світі, прикладом для наслідування, закликала до популяризації його імені серед молоді: «Валентин Мороз... заслуговує на певне вирізнєння як особливий приклад відваги і апостольський своїм характером... [він] став нашою відповіддю на комуністичну підміну геройських постатей і мислителів нашої доби своїми фальшивими героями (Че, Мао чи Го)» [16, с. 45–46].

У квітні 1974 р. пройшла VII конференція ВАКЛ у Вашингтоні, головою якої був генерал-майор збройних сил США Томас Лейн. Він закликав усіх делегатів активно виступити на захист українського патріота В. Мороза, а також заочно нагородив його урочистою відзнакою «Борцеві за волю». Конференція ухвалила рішення про підтримку звернення Українського конгресового комітету Америки (далі – УККА) до ООН з закликом до активізації зусиль міжнародної спільноти у питанні визволення дисидентів В. Мороза та Л. Плюща [16, с. 214–220]. У грудні 1974 р. відбулося засідання ексекютиви ВАКЛ, на якому на захист В. Мороза виступив президент Ліги, американський науковець Фред Шляфлі [16, с. 296].

Наступна конференція ВАКЛ відбулася у квітні 1975 р. в Ріо-де-Жанейро (Бразилія). Українська делегація на чолі із Я. Стецьком та Р. Малащуком домоглася ухвалення кількох резолюцій, присвячених українському дисидентському руху. Зокрема, «... В. Мороза та Ю. Шухевича визнано символами і прикладами для молоді всіх народів світу» [16, с. 311–312]. Упродовж 14–16 листопада 1975 р. пройшла чергова конференція АБН у Мюнхені (Німеччина), на якій В. Мороза, як одного з найвідоміших представників українського руху опору, було висунуто кандидатом на отримання Нобелівської премії миру [16, с. 440].

Не залишилися осторонь кампанії на захист В. Мороза і його закордонні колеги-історики. Зокрема, восени 1972 р. члени Асоціації нідерландських істориків звернулися із листами-протестами проти ув'язнення В. Мороза до генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва та першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. У листах було вказано на політичний характер

судового процесу над В. Морозом та незаконність звинувачення і засудження українського вченого. Історики Нідерландів закликали радянське керівництво започаткувати процес звільнення В. Мороза [17].

Міжнародна кампанія на захист В. Мороза набула найбільш значного розмаху у 1974 р. Важливою ознакою переходу руху на якісно новий рівень стало організаційне оформлення його учасників. У лютому цього р. зусиллями української діаспори створено «Комітети оборони Валентина Мороза» (далі – КОВМ) у Торонто (Канада), Вашингтоні, Філадельфії (США), а також у Великій Британії, Австралії та Аргентині. Ініціаторами заснування КОВМ виступили Центральний Союз Українського Студентства (далі – ЦЕСУС) та інші закордонні студентські організації українців; створення КОВМ отримало підтримку з боку Світового Конгресу Вільних Українців (далі – СКВУ) – найбільшої української діаспорної громадської організації [14, с. 312].

Найвпливовішим став КОВМ у Торонто, до керівництва якого увійшли юристи В. Тарнопольський, А. Семотюк, а також А. Бандера, І. Велигорський, Ю. Веретельник, Я. Заяць та ін. У складі КОВМ діяло декілька комісій – пресова, фінансова, мобілізаційна, зовнішніх зв'язків, внутрішньої інформації. Його членами були особи різного ідеологічно-політичного спрямування. Комітет вважав В. Мороза символом українського національно-визвольного руху та визнав найбільш доцільним зосередити захисні акції на одній людині, вважаючи, що ті кампанії одночасно є акціями оборони всіх політв'язнів-українців. Діяльність КОВМ включала залучення до міжнародних кампаній на захист В. Мороза членів канадського парламенту, організацію демонстрацій біля радянського посольства в Оттаві, видання творів дисидента у видавництві П. Мартіна. Членами КОВМ зібрано підписи двох сотень канадських діячів науки і культури до радянського уряду на захист В. Мороза. Завдяки діяльності КОВМ міська рада Торонто ухвалила резолюцію із закликом до уряду Канади офіційно підтримати вимогу звільнення В. Мороза [14, с. 312–313].

Активна діяльність вашингтонського КОВМ тривала впродовж 1974–1976 рр. Його лідерами були Є. Іванців, А. Лозинський, А. Чернодольський, М. Зарицька, А. Мушинська, А. Міхняк. КОВМ ставив за мету інформувати американських законодавців та міжнародні засоби масової інформації про репресії в Україні та вимагати звільнення українських політв'язнів, особливо В. Мороза. У Філадельфії КОВМ об'єднав молодих жінок українського походження на чолі з Уляною Мазуркевич. У кінці 70-х рр. ХХ ст., після визволення В. Мороза та його приїзду до США, КОВМ продовжили свою діяльність щодо захисту та підтримки інших українських дисидентів, змінивши свої назви [14, с. 312–314].

Приводом до посилення активності української діаспори став протест В. Мороза проти утримання в одиночній камері – оголошення ним безтермінового голодування 1 липня 1974 р. Додатковим поштовхом для активізації української діаспори стало звернення лідера російського дисидентства Андрія Сахарова у червні 1974 р. до генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва із проханням звільнити В. Мороза, текст якого з'явився в діаспорних виданнях [18].

Процес організації акцій на підтримку В. Мороза активно висвітлювався в емігрантських виданнях, зокрема у нью-йоркській щоденній газеті «Свобода». Це видання упродовж усього періоду голодування дисидента розміщувало на перших шпальтах статті про В. Мороза та його захисників. Із 14 вересня майже кожен номер «Свободи» повідомляв, скільки днів минуло від початку голодування.

Найбільш активний період кампанії із захисту В. Мороза хронологічно охоплює червень–грудень 1974 р. Основними методами боротьби стали демонстрації, голодування та звернення до органів влади провідних західних держав, щоб останні вплинули на уряд СРСР з метою звільнення Мороза; збір підписів на підтримку визволення українського дисидента.

Так, однією із перших акцій української діаспори на захист В. Мороза стало звернення Українського Народного Союзу (далі – УНС) 10 липня 1974 р. до президента США Р. Ніксона з метою використання впливів останнього для порятунку В. Мороза [19]. Через 6 днів представники КОВМ у Торонто – А. Семотюк та А. Бандера зустрілися із міністром закордонних справ Канади М. Шарпом, після чого міністр дав обіцянку зробити все можливе для визволення українського дисидента. 17 липня до прем'єр-міністра Канади П.-Е. Трюдо звернулася канцелярія комітету українців Канади із проханням, щоб уряд Канади долучився до боротьби за звільнення В. Мороза. Вночі 24–25 липня із аналогічною апеляцією до канадського уряду звернувся телефоном і А. Сахаров. 24 липня митрополит Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ) Мстислав подав звернення до президента США Р. Ніксона і Генерального секретаря ООН К. Вальдгайма, закликаючи їх «...в ім'я гуманності інтервеніювати перед советським урядом у справі Валентина Мороза, життя якого знаходиться під загрозою...» [20].

Світовий конгрес вільних українців провів у Вінніпезі 19 липня 1974 р. нараду за участю відомих діаспорних діячів В. Кушніра, М. Плав'юка, П. Кондри, канадського митрополита

Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ) Максима Германюка, під час якої надіслано телеграму на захист В. Мороза К. Вальдгайму. Під час Світового конгресу соціології в Торонто (серпень 1974 р.) члени КОВМ роздавали його учасникам роз'яснювальні матеріали про В. Мороза [21]. На початку вересня Бостонський відділ Українського конгресового комітету Америки (далі – УККА) звернувся до нового президента США Дж. Форда та державного секретаря Г. Кіссінджера із проханням заступитися за В. Мороза. Нью-Йоркське об'єднання українських письменників «Слово» надіслало листи аналогічного змісту до Міжнародної амністії і Міжнародного ПЕН-клубу. Значна кількість звернень до Дж. Форда від українських діаспорних організацій, деяких конгресменів і сенаторів з вимогами порушити питання звільнення В. Мороза під час зустрічі із Л. Брежнєвим у Владивостоці з'явилася в середині листопада 1974 р. Із проханнями до Папи Римського Павла VI використати свій вплив для покращення становища В. Мороза зверталися єпископ діоцезії Св. Миколая в Чикаго, владики Ярослав Ґабро, канадський митрополит УГКЦ Максим Германюк та митрополит УГКЦ у США Амврозій Семишин [22, 20].

Досить поширеними методами привертання уваги світової громадськості до проблеми оборони В. Мороза були діаспорні демонстрації і голодування українських студентів у різних країнах Заходу.

5 липня 1974 р. КОВМ у столиці Канади Оттаві розпочав пікетування радянського посольства. З 15 липня по 31 серпня цього ж р. відбувалося масове голодування українських студентів у столиці Канади з вимогами звільнення В. Мороза. У зв'язку із голодуванням в Оттаві 27–28 липня 1974 р. пройшли масові демонстрації українців під радянським посольством на чолі із членами КОВМ – Л. Гірною, А. Бандерою, М. Липовецьким, А. Семотюком та ін. 11 серпня пройшла масова маніфестація солідарності з В. Морозом декількох тисяч українців Едмонтону [3, с. 44]. Вона набула форми молитовного походу із запаленими свічками, при активній участі молодіжних організацій Пласту, Союзу української молоді (далі – СУМ) тощо. У середині липня 1974 р. прикували до себе увагу канадської преси п'ятеро голодуючих українців-студентів під гаслом «Свободу Морозу» біля пам'ятника Т. Шевченку у Вінніпегу, до яких згодом приєднався міністр освіти уряду провінції Манітоба Б. Ганущак [23]. У вересні 1974 р. на підтримку В. Мороза проводили нетривалі голодування українські студенти університетів у Торонто та Едмонтоні [24].

Демонстрації та голодування на захист В. Мороза проходили і у США. Вже 16 липня 1974 р. відбувся мітинг на центральній площі Бостона за участі 200 українців на чолі із О. Єсеніним-Вольпиним та Р. Купчинським [25]. ЦЕСУС та Союз українських студентських товариств Америки (далі – СУСТА) із 22 липня проводили маніфестації перед радянським посольством та Білим Домом у Вашингтоні [26]. 25 липня розпочалася 48-годинна акція голодування двадцятьох учасниць українських жіночих організацій Нью-Йорка перед штаб-квартирою ООН [27]. Від кінця липня до 24 серпня 1974 р. тривали акції голодування українських студентів у Вашингтоні, організовані місцевим КОВМ. Один із голодуючих студентів, Андрій Міхняк заявляв: «Ціль нашої голодування – звільнення Валентина Мороза, інтервенція президента Форда перед совітськими властями та одержання інформацій про стан його здоров'я» [28]. Новим піднесенням руху за звільнення В. Мороза у США ознаменувався кінець вересня 1974 р. Зокрема, упродовж 25–29 вересня тривало друге голодування кількох десятків українських жінок Нью-Йорка, а 29 вересня тут відбулась 10-тисячна маніфестація під гаслами «Звільніть Мороза!», на якій виступили кілька американських сенаторів і конгресменів, що підтримували вимоги українців [29]. Окремі акції серед української діаспори на підтримку Мороза відбулись у містах Лорейн (штат Огайо), Детройт (штат Мічиган), Клівленд (штат Нью-Джерсі) тощо.

Рух на підтримку вимог звільнення В. Мороза охопив також інші країни – Бельгію, Францію, Аргентину, Австралію, Велику Британію, Чилі та ін. Зокрема, в Бельгії ще 16 червня 1974 р. відбувся молитовний похід у місцевостях Діст і Монтегю «в обороні Мороза та других Нескорених», організований СУМ. У ньому взяли участь декілька сотень представників місцевої української діаспори та українці, що приїхали з Франції [30]. Досить масштабну роботу провів у 1974 р. КОВМ у Мельбурні (Австралія), результатом чого стало бажання багатьох австралійців підписати петиції щодо звільнення Мороза [31]. У середині вересня пройшла кількаденна демонстрація української молоді під гаслами «Волю Морозові» і «Вільна Україна» у столиці Аргентини Буенос-Айресі перед павільйоном, у якому відбувалася виставка радянської промисловості [32]. Досить значна маніфестація у Парижі (Франція) проти переслідувань В. Мороза, за його звільнення відбулась 1 грудня 1974 р. На демонстрацію вийшли як українці-емігранти (Д. Ганяк, Д. Штуль), так і молоді французи; у підсумку до президента Франції В. Жискар Д'єстена написано листа з вимогою втрутитися у справу звільнення В. Мороза [33]. У вересні 1974 р. делегація української діаспори взяла участь у зустрічі з президентом Чилі А. Піночетом. Під час консультацій в ході зустрічі обговорювалася можливість обміну 82 українських дисидентів в СРСР, в тому числі В. Мороза, на

таку ж кількість комуністичних політв'язнів у Чилі, проте цю ідею так і не було реалізовано [4, с. 257].

Діяльність української діаспори активізувала західну суспільну думку в питанні звільнення дисидента В. Мороза з радянської в'язниці і була своєрідним каталізатором для відповідних дій окремих міжнародних організацій та представників органів влади у США і Канаді. Останні, особливо уряд США на чолі з президентом Дж. Фордом не дуже охоче підтримували кампанію щодо звільнення В. Мороза, не бажаючи погіршувати відносини з СРСР в умовах політики «розрядки міжнародної напруженості».

У липні 1974 р. на підтримку В. Мороза під впливом української діаспори виступили низка канадських політиків (міністр С. Гайдаш, сенатор П. Юрчик, депутат П. Савчук), американські сенатори Г. Білл і Ч. Матаяс, нобелівський лауреат німецький письменник Г. Белль. Питання свого офіційного виступу на захист В. Мороза розглянув, щоправда безрезультатно, уряд Канади [18, 34]. Наступного місяця американські конгресмени Д. Даніельс та Е. Кач звернулися із листами до Дж. Форда і Г. Кіссінджера із проханням сприяти звільненню В. Мороза. Внаслідок активних пропагандистських дій вашингтонського КОВМ вимоги українців підтримали група сенаторів (Тафт, Джевіс, Рібікофф) та членів Палати Представників (Ріналдо, Мітчел). 22 серпня Р. Тафт у американському Сенаті подав проект резолюції 392 на підтримку В. Мороза, яку передано на розгляд сенатської комісії закордонних справ [35]. Значний резонанс мало звернення американського сенатора від Демократичної партії Генрі Джексона до генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва із закликом дослухатися до турбот української діаспори щодо звільнення В. Мороза (10 вересня 1974 р.) [36]. Наступного дня у Палаті Представників подано одразу дві резолюції конгресменів Л. Гогена і П. Родіно на захист В. Мороза [37]. У кінці вересня група прихильників В. Мороза серед американських парламентарів поповнилася прізвищами Дервінського, Хюбера, Роу, Грифіна, Флада та ін.

Велике значення мало звернення Міжнародної амністії у кінці жовтня 1974 р. із закликом до Л. Брежнєва звільнити В. Мороза і дозволити йому виїхати до США [38]. Не менш важливим було рішення англійського осередку Міжнародного ПЕН-клубу на початку листопада обрати дисидента своїм почесним членом, ініціатором чого був відомий російський поет-емігрант Йосиф Бродський [39]. У жовтні 1974 р. у справі В. Мороза до представників СРСР звернулися 9 парламентарів Великої Британії та канадський уряд П.-Е. Трюдо. На його захист виступала громадськість Франції, Німеччини, Норвегії, Швеції, Австрії [5, с. 156].

Завдяки особистій мужності В. Мороза, який витримав 145-денне голодування та не в останню чергу тиску на СРСР з боку міжнародної спільноти радянський уряд змушений був частково задовольнити вимоги політв'язня. 22 листопада 1974 р. В. Мороз припинив голодування, написавши дружині, що його перевели з одиночної камери і що його співкамерник – інтелігентна людина. Варто зазначити, що така скромність результатів кампанії на підтримку В. Мороза зумовлена пасивною позицією урядів провідних західних держав, передусім США.

Після припинення голодування В. Мороза кампанія в діаспорі щодо його визволення дещо знизилася, але не припинилася. Зокрема, у 1975 р. зібрано тисячі підписів під петиціями про звільнення В. Мороза, що були відправлені на адресу канадського прем'єра П.-Е. Трюдо, американського президента Дж. Форда та Генерального секретаря ООН К. Вальдгайма [3, с. 44]. У травні цього ж р. Світова федерація українських жіночих організацій (далі – СФУЖО) спільно з СКВУ видала меморандум на захист українських політв'язнів, зокрема В. Мороза [4, с. 260]. Напередодні президентських виборів у США в 1976 р. кандидат від Демократичної партії та майбутній президент Дж. Картер в телеграмі учасникам XVI конгресу УККА пообіцяв сприяти звільненню В. Мороза; через три роки він виконав свою обіцянку [4, с. 259]. У червні 1977 р. комісія з прав людини СКВУ в Канаді розіслала франкомовний переклад творів В. Мороза із супровідним листом на адреси державних представництв при ЮНЕСКО [3, с. 44]. Українські діаспорні організації в американському місті Клівленд (штат Огайо) у квітні 1978 р. організували «символічне збирання крові ім. В. Мороза для нужденних», приурочене до дня народження дисидента. В акції взяло участь понад 70 осіб [40, арк. 34]. У листопаді 1978 р. відбулася всеукраїнська демонстрація в Нью-Йорку біля штаб-квартири ООН із закликами звільнення В. Мороза та Л. Лук'яненка, активну участь в організації якої взяв Філадельфійський КОВМ [14, с. 315].

Досить цікавою формою безпосередньої підтримки В. Мороза в ув'язненні з боку української діаспори було масове надсилання на його адресу листів і телеграм. Згідно із даними КДБ, упродовж 1974 р. до Володимирської в'язниці, в утримувався В. Мороз, надійшло близько 1000 телеграм і 1300 листів. У наступному, 1975 р., до дня його народження у квітні отримано 430 телеграм і 230 листів [6, с. 431].

Активна міжнародна кампанія із визволення В. Мороза завершилася успіхом у 1979 р. Після п'ятимісячного голодування дисидента радянська влада змушена була піти на його звільнення і

депортацію за межі СРСР. У ніч з 27 на 28 квітня 1979 у Нью-Йоркському аеропорту ім. Кеннеді представники радянських спецслужб обміняли п'ятьох політв'язнів – В. Мороза, О. Гінзбурга, Г. Вінса, М. Димшиця і Е. Кузнецова – на радянських шпигунів Черняєва та Енг'єра [5, с. 156].

Звільнення В. Мороза було сприйнято українською діаспорою як епохальна подія загальноукраїнського значення без перебільшення. Адже упродовж десяти років це було найважливішою метою активної частини українських емігрантів. Відразу після прибуття до США, В. Мороз отримав привітальні телеграми від найвпливовіших представників української еміграції – Патріарха УГКЦ Йосипа Сліпого, митрополита УАПЦ Мстислава, Голови Проводу ОУН Ярослава Стецька, а також від Центрального комітету АБН, президії Світового Українського Визвольного Фронту, ради і президії Союзу українців у Великій Британії, Президента УНР в екзилі Миколи Лівіцького. Звільнений дисидент отримав запрошення відвідати чимало міст США та Великої Британії, побував також у Бельгії, Франції, ФРН, Італії, де було проведено зустрічі з українськими громадами [41, с. 786–794].

У суспільній свідомості діаспори В. Мороз був символом продовження боротьби українського народу за незалежність, майбутнім лідером всієї еміграційної спільноти, а його звільнення бачилось початком нового активного етапу національно-визвольних змагань. Зокрема, у привітальному листі В. Морозу від ради і президії Союзу українців у Великій Британії зазначалося, що «...Вістка про Ваш вихід на волю зворушила дуже глибоко всіх українців без огляду на вік, соціальне походження чи місце праці. Ваша особа стала для нас символом Української Нескореності...» [41, с. 788]. Лідер українських націоналістів Я. Стецько бажав В. Морозу «...у спільних рядах українських націоналістів-революціонерів, нашого незламного народу... відвоювати Самостійну Соборну Українську Державу, заваливши Російську імперію» [41, с. 787].

Отже, у середовищі української західної діаспори до кінця 70-х рр. ХХ ст. В. Мороз вважався беззаперечним лідером дисидентства; серед українських студентів американських університетів та діаспорної молоді сформувався культ В. Мороза – незламного борця за волю України. Причинами цієї феноменальної популярності були ідеологічна близькість поглядів В. Мороза та радикального крила діаспори, безкомпромісна поведінка В. Мороза під час судового процесу 1970 р. та голодування 1974 р., помітні акції на його підтримку в середовищі української інтелігенції УРСР. Саме ці чинники зумовили феномен міжнародних кампаній на захист В. Мороза, які можна вважати одними з найбільш успішних у той час акцій з відстоювання прав і свобод людини.

У ході цих кампаній українська діаспора своєю діяльністю змусила до активних дій на захист В. Мороза представників влади західних держав та міжнародні організації, збурила світову громадськість. У заходах на захист В. Мороза взяли участь найбільш впливові українські емігрантські організації, серед яких СКВУ, УККА, УНС, АБН, СФУЖО, ЦЕСУС; кампанії стали значним об'єднавчим чинником для представників української діаспори різного ідеологічного спрямування. Основними методами діяльності емігрантських організацій були звернення до урядів держав, демонстрації біля радянських посольств, голодування солідарності з В. Морозом. Важливим досягненням кампаній стало формування КОВМ, які активно займалися підтримкою національно-визвольного руху в Україні. Головною причиною слабкості світового тиску на СРСР з боку урядів держав західного блоку була політика «розрядки міжнародної напруженості». Потужні міжнародні кампанії справили вирішальний вплив на звільнення В. Мороза і його прибуття до США у квітні 1979 р.

Список використаних джерел

1. Прокоп М. Перемога Валентина Мороза / М. Прокоп // Сучасність. – 1975. – Ч. 2. – С. 80–90.
2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 2 / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – 573 с.
3. Недужко Ю. Діяльність Світового конгресу вільних українців щодо забезпечення свободи і демократії в Україні. 1969–1979 / Ю. Недужко // Наукові виклади. – 2007. – № 2. – С. 40–46.
4. Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України: середина 40-х – початок 90-х рр. ХХ століття / Ю. Недужко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 618 с.
5. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
6. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно» / В. В'ятрович. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 512 с.
7. Полянський О. Валентин Мороз: постать на тлі епохи / О. Полянський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ldufk.edu.ua/index.php/profesorско-vikladackij-sklad.183/articles/moroz-valentin-jakovich.html>.
8. Бумеранг. Твори Валентина Мороза. – Балтимор, Смолоскип, 1998. – 303 с.
9. Хейфец М. Вячеслав Чорновил – зковський генерал / М. Хейфец. – К.: Такі справи. – 1991.
10. Громадськість України в обороні Валентина Мороза // Сучасність. – 1971. – № 6. – С. 72–79.
11. Хом'як Р. Про Валентина Мороза знають / Р. Хом'як // Сучасність. – 1971. – № 4. – С. 107–112.
12. Справа Мороза була предметом дебат в канадському парламенті // Свобода. – 1974. – 27 листопада.
13. Понад 1000 осіб

демонструвало в Нью-Йорку за звільнення Мороза // Свобода. – 1971. – 4 травня. 14. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с. 15. Антибольшевицький Бльок Народів. Збірка документів і статей 1967–1970 рр. – Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1981. – 518 с. 16. Антибольшевицький Бльок Народів. Збірка документів і статей 1971–1975 рр. – Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1982. – 443 с. 17. Нідерландські історики в обороні Мороза, Якіра і Амальрика // Сучасність. – 1973. – Ч. 3. – С. 104–107. 18. Канадський уряд розглядає справу інтервенції в обороні Валентина Мороза – Андрій Сахаров апелює // Свобода. – 1974. – 26 липня. 19. УНС прохає Президента Ніксона рятувати В. Мороза // Свобода. – 1974. – 16 липня. 20. Митрополит Мстислав знову апелює до Президента Ніксона і Генерального Секретаря ООН К. Вальдгайма в обороні Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 27 липня. 21. Справа лінгвіциду й В. Мороза на міжнародному конгресі науковців // Свобода. – 1974. – 29 серпня. 22. Митрополит Амброзій Сенишин інтервенював в обороні Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 17 грудня. 23. П'ять голодуючих студентів у Вінніпегу звернули увагу Західньої Канади на справу Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 16 серпня. 24. Українські студенти в Едмонтоні голодують, вимагають звільнення Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 11 жовтня. 25. В Бостоні відбулась демонстрація в обороні Мороза; Єсенін Вольпин закликає «Незабувати українського патріота, вимагати його звільнення» // Свобода. – 1974. – 20 липня. 26. ЦеСУС, СУСТА почали демонстрації в обороні Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 24 липня. 27. Українські жінки в Нью-Йорку почали голодову демонстрацію в обороні Мороза // Свобода. – 1974. – 26 липня. 28. У Вашингтоні продовжується акція в обороні В. Мороза // Свобода. – 1974. – 21 серпня. 29. Нью-Йорк під знаком великої української маніфестації // Свобода. – 1974. – 1 жовтня. 30. У Бельгії відбувся молитовний похід в обороні Мороза та інших переслідуваних в Україні // Свобода. – 1974. – 25 червня. 31. Українці в Австралії розгортають акцію в обороні В. Мороза // Свобода. – 1974. – 23 серпня. 32. Українська молодь в Аргентині демонструвала в обороні Мороза // Свобода. – 1974. – 2 жовтня. 33. У Парижі відбулася велика маніфестація в обороні Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 18 грудня. 34. Канадські сенатори, міністри, жидівський конгрес, Нобелівський лауреат Гайнріх Бел заявляють підтримку Комітетові Оборони Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 25 липня. 35. Сенатор Тефт зголосив резолюцію в обороні Валентина Мороза; голодівку солідарності у Вашингтоні припинено // Свобода. – 1974. – 28 серпня. 36. Сенатор Джексон закликає Брежнєва поклопотатись за Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 12 вересня. 37. В обороні Мороза внесено дві резолюції в Палаті Представників, створено постійне бюро Комітету у Вашингтоні // Свобода. – 1974. – 19 вересня. 38. Міжнародна Амністія закликає Брежнєва звільнити В. Мороза // Свобода. – 1974. – 30 жовтня. 39. Валентин Мороз запропонований на почесного члена Світової Асоціації письменників // Свобода. – 1974. – 13 листопада. 40. Повідомлення Української ради людських прав «Банк крові ім. Валентина Мороза», 15 квітня 1978 р. // Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 36, оп. 1, спр. 41. 41. Валентин Мороз на волі // Визвольний шлях. – 1979. – Кн. 7–8. – С. 780–859.

Богдан Паска

ФЕНОМЕН МЕЖДУНАРОДНЫХ КОМПАНИЙ В ЗАЩИТУ УКРАИНСКОГО ДИССИДЕНТА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА (1970–1979 ГГ.)

В статье проанализированы международные акции в защиту одного из лидеров украинского диссидентского движения, советского политзаключенного Валентина Мороза. Освещены основные причины, ход и последствия кампаний, организованных украинской диаспорой. Раскрыты основные этапы, формы и методы борьбы украинской эмиграции и западной демократической общественности за освобождение В. Мороза. Автор делает вывод, что международные кампании были одним из самых важных факторов, которые обусловили досрочное освобождение В. Мороза из советских исправительно-трудовых лагерей и его депортацию в США.

Ключевые слова: Валентин Мороз, украинское диссидентское движение, украинская диаспора, Комитеты обороны Валентина Мороза, Всемирная антикоммунистическая лига.

Bogdan Paska

THE PHENOMENON OF INTERNATIONAL CAMPAIGNS FOR PROTECTION OF UKRAINIAN DISSIDENT VALENTYN MOROZ (1970–1979)

The article analyzes the international actions to protect of one of the leaders of Ukrainian dissident movement Soviet political prisoner Valentyn Moroz. The basic causes, course and consequences

of the campaign organized by the Ukrainian diaspora are investigated. The basic steps, forms and methods of the struggle of Ukrainian emigration and Western democratic society for the liberation Moroz are researched. The author concludes that the international campaigns were one of the most important factors that led to the early release of V. Moroz from the Soviet labor camps and his deportation to the United States of America.

Key words: Valentyn Moroz, Ukrainian dissident movement, Ukrainian diaspora, Committees for the Defense of Valentyn Moroz, The World Anticommunist League.

УДК 93 (342+929)

Ірина Пуля

ЛЕОНІД ЮЗЬКОВ – ПЕРШИЙ ГОЛОВА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ТА ЙОГО РОЛЬ В ПІДГОТОВЦІ ПРОЕКТІВ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ (ДО 20-Ї РІЧНИЦІ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

На основі фондової колекції Національного музею історії України висвітлюється біографія професора Л. Юзькова, зокрема становлення його як вченого-правознавця, педагога, а також роль у підготовці Декларації про Державний суверенітет України, проектів Конституції України.

Ключові слова: Л. Юзьков, Конституційний Суд, конституціоналізм, конституційний процес, Конституція України.

У 2008 р. на пошану професора Л. Юзькова вийшла збірка наукових праць під загальною редакцією А. Стрижака і В. Тація [1]. Видання містить правові аспекти органів влади та написані Леонідом Петровичем праці. Авторами статей розкривається правотворча діяльність професора, зокрема, роль у розробці проекту Декларації про Державний суверенітет, Закону України «Про Конституційний Суд України» та вплив на конституційний процес в Україні. Детальну біографію та правотворчу діяльність досліджено В. Королюком та висвітлено у книзі «Провісник нового і праведного закону», яка побачила світ у 2014 р. [2].

Метою запропонованої статті є висвітлення ролі доктора юридичних наук, професора, Голови Конституційного суду України у процесах конституювання влади в Україні.

Конституція України розпочинається словами: «Верховна Рада України від імені Українського народу – Громадян України всіх національностей...» Саме «Українського народу», а не «народу України», як спочатку пропонувалося. На такому формулюванні наполягав професор Л. Юзьков. Така політико-правова категорія здавалась йому більш правильною [2, с. 6]. Він зробив важливий вклад у розвиток українського конституціоналізму.

Народився Леонід Петрович 28 січня 1938 р. у с. Новоселиця Полянського району, тепер Хмельницької області в селянській сім'ї. Після навчання у Бердичівському педучилищі (1953–1957 рр.) викладав малювання в середній школі на станції Турчинка, що на Житомирщині. Його педагогічний шлях на певний час перервався строковою військовою службою, яку проходив у Прикарпатському військовому окрузі в 1957–1960 рр. Освіту отримав на юридичному факультеті Київського державного університету імені Тараса Шевченка (1960–1965 рр.). Знання, уміння мислити, шукати, надати думкам точне формулювання, привернули увагу проректора Київського державного університету В. Цветкова, який і запросив його продовжити навчання в аспірантурі [2, с. 51]. Навчаючись в аспірантурі, на кафедрі державного та адміністративного права юридичного факультету (1965–1967 рр.), Л. Юзьков одночасно працював науковим співробітником лабораторії управління та управлінської праці в місцевих радах (1965 р.), а після завершення дисертаційного дослідження обійняв посаду старшого викладача кафедри державного і адміністративного права юридичного факультету університету (1967–1972 рр.). Наприкінці 1960-х рр. звертається до актуальної проблеми державного права – питання впровадження в організацію і функціонування державних органів, починаючи з місцевих рад, досягнення науки управління. Саме він вперше в науці державного права розкрив зміст територіального і територіально-галузевого принципів побудови системи виконавчо-розпорядчих органів місцевих рад. Темою його дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук стали наукові основи «Системи виконавчо-розпорядчих органів місцевих рад Української РСР і основні напрямки її вдосконалення у сучасний період», яку захистив 24 лютого 1969 р. [1, с. 11]. Упродовж 1967–1987 рр. вийшли друком 63 праці Л. Юзькова, з яких 49 підготовлені ним особисто, а 14 – у співавторстві з такими відомими вченими-державознавцями, конституціоналістами, як М. Вітрук, М. Корнієнко, І. Гаркуша,

Д. Керімов, В. Копейчиков, О. Крупчан, В. Погорілко, Р. Синельникова, О. Фрицький та іншими. Значний інтерес для іноземців становив текст Конституції УРСР, виданий ученим у перекладі англійською, німецькою, французькою та іспанською мовами. Враховуючи наукові здобутки Л. Юзькова, ВАК Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР 17 грудня 1974 р. присвоїла йому вчене звання доцента на кафедрі радянського державного будівництва і права [3].

Професор Л. Юзьков у 1973–1990 рр. працює у Київській вищій партійній школі при ЦК КПУ на посадах старшого викладача, доцента, професора, заступника завідувача кафедри радянського державного будівництва і права. Одночасно проводив дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Державне управління у політичній системі радянського суспільства», яке завершив у 1985 р., захистивши дисертацію на засіданні спеціалізованої вченої ради при Інституті держави і права АН УРСР і отримав ступінь доктора юридичних наук. У дисертації досліджував проблеми політичної системи на прикладі не лише СРСР, а й зарубіжних «буржуазних» країн. Саме це було однією з причин, через яку дисертація була піддана критиці у колишньому ВАК СРСР, що й стало причиною першого інфаркту Леоніда Петровича [3–4].

Активна наукова та науково-педагогічна діяльність Л. Юзькова сприяла тому, що рішенням Державного комітету СРСР з народної освіти 18 листопада 1987 р. йому присвоєно вчене звання професора на кафедрі радянського державного будівництва і права. Крім того, Указом Президії Верховної Ради УРСР від 13 червня 1984 р. присвоєно почесне звання Заслуженого працівника вищої школи Української РСР [3]. своєї колекції Національний музей історії України має: нагрудний значок до почесного звання «Заслужений працівник вищої школи УРСР» Юзькова Леоніда Петровича; Посвідчення № 379 про присвоєння Юзькову Л. П. почесного звання «Заслуженого працівника вищої школи УРСР» від 13 червня 1984 р. м. Київ [5].

У 1990 р. Л. Юзьков вирішив повернутися до викладацької діяльності. Ще перебуваючи на посаді професора Київської вищої партійної школи при ЦК КПУ, 7 червня 1990 р. взяв участь у конкурсі на заміщення вакантної посади професора кафедри державного і адміністративного права юридичного факультету. На засіданні вченої ради університету шляхом таємного голосування у вересні 1990 р. його одностайно (49 учасників) обрано на посаду професора цієї кафедри [3].

Займаючись науково-педагогічною роботою в університеті, професор вів активну державотворчу діяльність. Постановою Верховної Ради УРСР від 24 жовтня 1990 р. № 405-XII його включають до складу комісії з розробки нової Конституції УРСР [6]. Згідно з постановою Президії Верховної Ради УРСР від 18 березня 1991 р. № 841-XII він входить до групи наукових експертів з питань союзного договору» [3;7]. Фондова колекція музею поповнилася: посвідченням № 337 Л. Юзькова – головного наукового консультанта управління справами Президії ВР УРСР. Київ, 9 жовтня 1990 р.; посвідченням-перепусткою Л. Юзькова, затвердженого ВРУ членом конституційної комісії України. Київ, грудень 1990 р. [5].

Л. Юзьков був багатим на наукові та практичні ідеї, у 1992 р. був одним із співавторів ідеї Державної Думи України – консультативно-дорадчого органу Президента і Кабінету Міністрів, інноваційного органу влади, в якому парламент побачив конкурента і добився його скасування у тому ж р. [2, с. 7–8].

У середині 1980-х рр., до початку перебудови, виник задум про нову Конституцію України. Проте у практичну площину ця ідея була поставлена після ухвалення 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. У прикінцевій частині вона містить положення про те, що є «основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод» [1, с. 11].

Визначальною була роль Л. Юзькова у роботі над Декларацією. Вона була підготовлена вузьким складом провідних юристів – представників конституційного права, теорії держави та права, адміністративного та міжнародного права, яких очолював Л. Юзьков. Це стосується і Акту проголошення незалежності України [1, с. 11].

Період з 1991 р. до прийняття Конституції України в 1996 р. був етапом переходу від соціалістичної моделі – до суттєво нової моделі, властивої демократичним країнам світу. Відбувся цей перехід шляхом внесення змін і доповнень до Конституції УРСР відповідними законами, у підготовці яких брав участь Л. Юзьков.

Одночасно з цими процесами велася підготовка проектів майбутньої Конституції України на підставі концепції нової Конституції, яка після досить тривалих дебатів, 19 червня 1991 р. була ухвалена Верховною Радою УРСР та опублікована у широкій пресі. Її авторами були Л. Юзьков та В. Копейчиков. На основі концепції підготували три проекти Конституції України, серед яких і власний проект Л. Юзькова від 30 жовтня 1993 р. Він був орієнтований на парламентсько-президентську республіку з обмеженими повноваженнями Президента України і посиленням позиції Верховної Ради, котра могла проводити розслідування і слухання з будь-яких питань, що

стосувалися держави і суспільства [8, с. 63–64]. Дружина Леоніда Петровича Галина Никифорівна передала музею цілий комплекс матеріалів професора з даної тематики, зокрема проект Конституцію України в редакції від 26 жовтня 1993 р. з рукописними правками професора Л. Юзькова [5].

Одночасно Л. Юзьков займався науковими засадами забезпечення функціонування судової конституційної юрисдикції в Україні. Постановою Верховної Ради України від 10 листопада 1994 р. № 231/94 ВР його включили до складу комісії з доопрацювання проекту нової Конституції України [9–10]. Музейна колекція має: Конституцію України, прийняту на позачерговій сьомій сесії ВР УРСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. із змінами і доповненнями, внесеними Законами Української РСР (1989–1991рр.) та Законами України (вересень 1991 р. – 24 лютого 1992 р. з авторськими правками професора Л. Юзькова. Київ, 1993–1994 рр.; запрошення Л. Юзькована заключну зустріч з експертною комісією США у дослідженні напрямків подальшого розвитку в Україні Програми «Rule of Law» («Верховенство права») 10 лютого 1994 р., м. Київ, готель «Національний» [5].

На думку Л. Юзькова, Конституція має особливу місію – бути Основним Законом держави, в якому виражена установча влада народу та у правовій формі забезпечуються його корінні національні інтереси. Тобто, порівнюючи інтереси держави та інтереси громадян у процесі реалізації Конституції, Основний Закон, насамперед, потрібен для блага громадян, а вже потім – держави. Принципами, які повинні закріплювати Основний Закон, мають бути: незалежність України, унітаризм держави, суверенітет народу, поділ влади, права людини, верховенство права, конституційна демократія, пріоритет міжнародного права над національним, місцеве самоврядування, конституційний контроль тощо [2, с. 14–15, 18].

Леонід Петрович працював над внесенням змін до Закону України «Про Конституційний Суд України» 1992 р. та у складі Національної кодифікаційної комісії, завданням якої було прискорення роботи з кодифікації українського законодавства й забезпечення координаності в її проведенні та здійсненні належної правової експертизи законопроектів (Постанова Президії ВРУ від 12 квітня 1994 р. № 4072-XII) [11; 3].

Беручи до уваги рівень професійної кваліфікації Л. Юзькова та керуючись ст.5 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 3 червня 1992 р., Верховна Рада України обирає його Головою Конституційного Суду України, підтвердивши це постановою від 1 липня 1992 р. № 2529-XII [12; 3]. На жаль, попрацювати на цьому високому посту йому не довелося. Політичні пристрасті того часу у Верховній Раді не дали можливості сформувати склад Конституційного Суду України. «Я – полководець без війська...», пожартував Леонід Петрович в одному зі своїх інтерв'ю [2, с. 7].

За активної участі Л. Юзькова відбулися три міжнародних симпозиуми, присвячені аналізу та експертній оцінці проекту Конституції України 1992 р., на яких спеціалісти у галузі конституційного права і правових систем США, Канади, Великобританії, ФРН, Франції та інших країн критично оцінювали конституційну модель України [1, с. 3]. Робота у венеціанській комісії (європейська комісія «За демократію через право»), участь у багатьох міжнародних конференціях в Україні та за її межами переконали Голову Конституційного Суду Л. Юзькова в тому, що суд повинен дотримуватися загальноєвропейських стандартів конституційної юстиції [13, с. 10–11]. Документально-речова колекція Національного музею історії України поповнилася унікальним експонатами, які у повній мірі висвітлюють внесок професора у розвиток українського конституціоналізму: лист німецького фонду міжнародної правової співпраці професору Л. Юзькову – Голові Конституційного Суду України, про згоду прийняти його делегацію в Карасрує та апробувати проект Конституції України. ФРН, м. Бонн, 9 березня 1993 р.; кольорове фото «Подружжя Л. та Г. Юзькових вітає у себе суддю Верховного позовного суду США пана Богдана Фузея». м. Київ, липень 1992 р.; фото кольорове «Професор Юзьков Л. П. під час виступу в Українському вільному університеті з повідомленням про хід Конституційного процесу в Україні». Мюнхен, 1992 р.; нагрудний пам'ятний знак «United States Claims Court (Позовного суду США)», яким було нагороджено професора Юзькова Л. П. в 1992 р. [5].

У липні 1993 р. засновано Академію правових наук України як вищу галузеву наукову установу. Як зазначається в Указі Президента України: «Академія правових наук України є самоврядною організацією України, що діє на основі Статуту, може мати у своєму складі науково-дослідні інститути, науково-практичні центри, лабораторії, інші установи для організації та проведення досліджень у галузі держави та права» [14]. Одним із 17 дійсних членів-засновників Академії став професор Л. Юзьков, що було затверджено Указом Президент України від 23 липня 1993 р. № 275/93 [14; 15, с. 3].

На жаль, Леоніду Юзькову не довелося дожити до проголошення Конституції України 28 червня 1996 р. В результаті серцевого нападу 2 березня 1995 р. Леонід Петрович помирає. Похований з державними почесами у Києві на Байковому кладовищі. На його честь названо

вулиці в різних містах і селах, встановлено меморіальні дошки, для кращих студентів вищих навчальних закладів запроваджено іменні стипендії [15, с. 4].

Вшануванням пам'яті Леоніда Петровича Юзькова займається Конституційний Суд України. У 2008 р. до 70-річчя з дня народження відповідно до Указу Президента України на державному і місцевому рівнях проведено відповідні пам'ятні заходи. У 2013 р. до 75-річчя з дня народження опубліковано серію статей у «Віснику Конституційного Суду України». На дев'ятому поверсі Конституційного Суду України розташовано портретну галерею тих, хто в різні роки займав пости Голови Конституційного Суду України. Відкриває цю галерею портрет Леоніда Петровича Юзькова [16, с. 7]. Так утверджується історична справедливість та добра пам'ять про людину, з діяльністю якої пов'язаний важливий етап у становленні українського державотворення, конституційного процесу та формування органу конституційної юстиції.

Список використаних джерел

1. Проблеми сучасного українського конституціоналізму: Збірка наукових праць. На пошану першого Голови Конституційного Суду України, проф. Леоніда Юзькова / Конституц. Суд України. Акад. прав. Наук України: Заг. Ред.: А. Стрижак, В. Тацій / Упоряд.: В. Бринцев, В. Кампо, П. Стецюк. – К., 2008. – 352 с.
2. Королюк В. О. Провісник нового і праведного закону (штрихи до портрета Леоніда Юзькова на тлі історичної епохи) / В. О. Королюк; Заг. Ред.: В. Кампо. – К., 2014. – 240 с.
3. Над Конституцією – лише Бог // Віче. – 2011. – № 17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2698/>
4. Карамаш С. Автор українського суверенітету / С. Карамаш [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eveningkiev.com/article/13607>.
5. Національний музей історії України. – Колекційний опис № 631. Суспільно-політичний розвиток України (Прийняття Конституції (Основного Закону) України 28 червня 1996 р. Матеріали учасників конституційного процесу Л. П. Юзькова, І. С. Плюща, І. Р. Юхновського, М. Д. Сироти, В. П. Гетьмана. – 1999 р.
6. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про Комісію по розробці нової Конституції Української РСР» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1990. – № 45. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/405-12>.
7. Постанова Президії Верховної Ради Української РСР «Про склад Комісії Верховної Ради Української РСР з питань Союзного Договору» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1991. – № 15. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/841-12>.
8. Фрицький О. Вчений. Державник. Особистість / О. Фрицький // Проблеми сучасного українського конституціоналізму: Збірка наукових праць. На пошану першого Голови Конституційного Суду України, проф. Леоніда Юзькова / Конституц. Суд України. Акад. прав. Наук України: Заг. ред.: А. Стрижак, В. Тацій / Упоряд.: В. Бринцев, В. Кампо, П. Стецюк. – К., 2008. – С. 65–66.
9. Постанова Верховної Ради України «Про склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної Комісії) № 231/94-ВР від 10. 11. 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-info.biz/legal/baseyi/ua-rmtzct.htm>.
10. Постанова Верховної Ради України «Про склад комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної Комісії)» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 231/94-ВР. – Режим доступу: <http://search.ligazakon.ua/1 doc2.nsf/ link1/F023100.html>.
11. Постанова Президії Верховної Ради України «Про утворення національної кодифікаційної комісії» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4072-12>.
12. Постанова Верховної Ради України «Про Голову Конституційного Суду України» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 37. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2529-12>.
13. Вісник Асоціації правників України № 9 (33) вересень 2008 р. ст. 10–11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uba.ua.
14. Указ Президента України «Про Академію правових наук України» від 23. 07. 1993, № 275/93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/275/93/>
15. Біографія // Проблеми сучасного українського конституціоналізму: Збірка наукових праць. На пошану першого Голови Конституційного Суду України, проф. Леоніда Юзькова / Конституц. Суд України. Акад. прав. Наук України: Заг. Ред.: А. Стрижак, В. Тацій / Упоряд.: В. Бринцев, В. Кампо, П. Стецюк. – К., 2008. – С. 3–4.
16. Стрижак А. Талановитий вчений, юрист, педагог / А. Стрижак // Актуальні проблеми конституційного права та державотворення: Зб. наук. пр. / Заг. ред. В. М. Олуйка. – Хмельницький: Вид-во Хмельницького університету управління і права, 2008. – С. 5–7.

Ирина Пуля

ЛЕОНИД ЮЗЬКОВ – ПЕРВЫЙ ГЛАВА КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА УКРАИНЫ И ЕГО РОЛЬ В ПОДГОТОВКЕ ПРОЕКТОВ КОНСТИТУЦИИ УКРАИНЫ (К 20-Й ГОДОВЩИНЕ КОНСТИТУЦИИ УКРАИНЫ НА МАТЕРИАЛАХ КОЛЛЕКЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ)

На основе фондовой коллекции Национального музея истории Украины освещается биография профессора Л.Юзькова, в частности становление его как ученого-правоведа, педагога, а также роль в подготовке Декларации о Государственном суверенитете Украины, проектов Конституции Украины.

Ключевые слова: Л. Юзьков, Конституционный Суд, конституционализм, конституционный процесс, Конституция Украины.

Iryna Pulya

LEONID YUZKOV – FIRST HEAD OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE. ROLE OF LEONID YUZKOV IN THE PREPARATION OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE (DEDICATED TO THE 20-TH ANNIVERSARY OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE, BASED ON THE COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL MUSEUM OF UKRAINE)

Based on the collection of the National Historical museum of Ukraine the article highlights biography of L. P. Yuzkov). The way of his becoming as legislator and educator. Role of Leonid Yuzkov in the preparation of Declaration of State Sovereignty of Ukraine and in projects of the Constitution of Ukraine.

Key words: L. Yuzkov, the Constitutional Court, constitutionalism, constitutional process, the Constitution of Ukraine.

ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 94 (3)

Олександр Шама

«ІДЕАЛЬНА» ДЕРЖАВА ПЛАТОНА ЯК «ВИХОВНИЙ ЗАКЛАД» ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО «НЕБЕСНОГО БЛАЖЕНСТВА»

На основі аналізу текстів Платона з'ясовано особливості його державницьких поглядів. Філософ заснував проект своєї «ідеальної» держави на теократичній ідеї: держава повинна бути «виховним закладом», що готує громадян до «посмертного блаженства», забезпечує їм «державу небесну». Така держава, підпорядкована цілком метафізичній ідеї, служить перш за все моральним цілям (дотримання добродетельності як запоруки «посмертного блаженства») і покладає ієрархічну структуру, побудовану за принципом близькості до «божественного світу» (тобто утаємниченості в теократичну ідею) і сувору регламентацію життя громадян, покликану звести до мінімуму будь-яку приватність (і навіть індивідуальність), що суперечать ідеї «колективного спасіння».

Ключові слова: держава, поліс, космологія, есхатологія, метафізика.

Згідно історико-матеріалістичного вчення про суспільство, державу і право, визначальну роль у житті суспільства відіграє спосіб виробництва матеріального життя, який обумовлює соціальні, політичні, правові, духовні процеси життя взагалі [2, с. 3]. Досягнення продуктивними силами певного рівня розвитку приводило до суспільного поділу праці, а цей останній, у свою чергу – до соціальної диференціації і виникнення антагоністичних класів. З цієї точки зору призначення держави, як відзначив французький політолог Жан Бодуен, полягає у врегулюванні конфліктів і забезпеченні гегемонії панівних класів у даному суспільстві [1, с. 53–54]. Сучасна вітчизняна наука начебто відмовилась від цього підходу, але в той же час не сприйняла беззастережно жодної з існуючих альтернативних теорій: «насильства», «іригаційної», «договірної», «патріархальної», «теологічної» тощо [3, с. 12–20]. Разом з тим, коли у більшості дослідників заходить мова про державу, то, звичайно, вони мають на увазі «національну» державу, тобто державу окремо взятої нації, що є провідною і панівною на певній території. Таке розуміння здається настільки самоочевидним, що поняття «національна держава» сприймається як держава взагалі, як «ідеальний тип» організації людської спільності, іманентний кожному народу [41]. При цьому зовсім не береться до уваги той факт, що «національна» держава є лише одним типом держави, поряд з «військово-демократичною», «теократичною», «деспотичною», «полісною», «монархічною» і т.д. Виникнення «національної» держави пов'язане з цілком конкретними історично-культурними умовами ХІХ–ХХ ст. Так, розробку її теорії започаткували романтики, які, власне і створили поняття «нації» і «національної ідеї». Згодом Гегель поєднав «німецьку національну ідею» з теорією держави, створивши взірець для політичних програм національних рухів у всьому світі [4, с. 58–89].

Процес утворення «національних» держав розпочався у першій третині ХІХ ст. і, то з більшим, то з меншим успіхом тривав все ХІХ і ХХ ст. В останньому десятиріччі минулого століття, з розпадом СРСР і утворенням постсоціалістичних держав іноді здавалось, що романтична максима: «Кожний народ повинен мати свою державу» – беззаперечна і близька до втілення. Проте, незважаючи на такий стан речей, навряд чи правомірно ідентифікувати держави, що існували до ХІХ ст. з націями або і навіть етносами, – адже ідеї, що лежали в їх основі, були аж ніяк не «національними». З цієї точки зору важливо розглянути першу в історії людства послідовно розроблену теорію держави Платона – філософа, який, осмисливши ситуацію античного поліса (міста-держави), заклав основи всякого теоретизування з приводу сутності і призначення держави. Хоча аналіз текстів цього мислителя є обов'язковим для будь-якої праці, присвяченої історії державотворчої думки, можливості його інтерпретації не слід вважати вичерпаними. Так, традиційне тлумачення концепції Платона засновується на буквальному трактуванні деяких його висловлювань, наприклад, що своєю «ідеальною» державою Платон мріяв замінити недосконалі реальні держави, роз'їдені пороком, жадібністю і злостю [7, с. 43–44]. Зовсім інакше розуміється спадщина великого грека дослідниками, що намагаються виявити джерела ідеологій ХХ ст. Так, австрійсько-британський філософ Карл Раймунд Поппер (1902–1994 рр.) у роботі «Відкрите суспільство і його вороги» побачив у вченні Платона витоки «тоталітаризму». Риси соціалізму і

комунізму знаходили у концепції Платона англійський філософ Бертран Рассел (1872–1970 pp.) [5, с. 102] і радянсько-російський публіцист Ігор Шафаревич [6, с. 21–32].

На нашу думку, ці два підходи, які вже стали загальноприйнятими [9, с. 62–133], можна доповнити дослідженням, заснованим на методології французької школи «Анналів», що наполягає на необхідності з'ясування, як ті або інші історичні реалії розумілись в епоху, коли вони виникли [10, с. 509]. Звідси випливає необхідність «виведення» теоретичних побудов стародавніх мислителів з уявлень, притаманних часу, в якому вони жили. У цьому і полягає мета даного дослідження: розкривши сутність «ідеальної» держави Платона у зв'язку зі світоглядом Еллади періоду Пізньої класики (404–336 pp. до н.е.), показати зв'язок державницьких поглядів філософа з його вченням про «останні основи» буття. В силу цього його об'єктом є процес розвитку античної думки у галузі державотворення на фоні космологічних і метафізичних уявлень епохи, а предметом – взаємовідношення і взаємозалежність між трактуванням ролі і місця людської особистості у всесвіті і суспільстві і поглядами на призначення і сутність держави у працях античних мислителів.

В різні епохи сутність держави розумілась по-різному. Наприклад, німецький соціолог Макс Вебер (1864–1920 pp.) у кінці 1910-х pp. визначав державу як «політичний союз», тобто «тією людською суспільністю», що «всередині визначеної області – «область» включається в ознаку! – претендує (з успіхом) на монополію легітимного фізичного насильства», цілком погоджуючись з Левом Троцьким (1879–1940 pp.) в тому, що основною її ознакою є «насильство» [12, с. 645]. У середині XVII ст. англійський філософ Томас Гоббс (1588–1649 pp.) визначив державу («*civitas*») як «громадянське суспільство» («*societas civilis*»), а також «громадянську персону» («*persona civilis*»), тобто «єдину особистість», воля якої «на основі згоди багатьох людей повинна вважатись волею їх всіх, з тим, щоб вона мала можливість використовувати сили і здібності кожного для захисту загального миру» [13, с. 331]. Отже, тут на першому місці «згода». Нарешті, Фома Аквінський (1225–1274 pp.) писав: «Оскільки метою життя, яким ми нині живемо, дотримуючись чесноти, є небесне блаженство, до обов'язків князя відноситься, таким чином, турбуватися про блага життя спільноти, щоб вона була гідною набуття небесного блаженства, а саме, щоб князь наказував те, що веде до небесного блаженства і перешкоджає би, наскільки це можливо, тому, що є згубним для цієї мети» [14, с. 242–243]. Отже, держава св. Фоми – де «шлях до неба» або «переддень граду Божого», тобто, держава як людська спільнота не розглядається окремо від світобудови, створеної Богом, а є її органічною частиною [11, с. 29–31]. Основна мета цієї держави – забезпечити підданам «царство небесне», – по-суті, є моральним завданням і «князь» виступає у ролі «пастиря», що виховує свою «паству» у дусі доброчесності.

У будь-якій теорії державі всі ці три елементи – «насильство», «згода» і «мораль» є необхідними, однак у різні часи один з них домінував над іншими. Якщо у Фоми Аквінського максимум «морального завдання» і мінімум «насильства» (князь наказує і перешкоджає), то у М. Вебера максимум «насильства» і мінімум «моралі» (легітимність). Немає сумніву, що цей процес пов'язаний з десакралізацією держави, позбавленням її «священного ореолу» і функцій релігійної установи. Інакше кажучи, становлення сучасної теорії держави було результатом руйнування теологічної картини світу, характерної для Античності і Середньовіччя [42, с. 132–134]. Як писав про цю епоху французький історик Жак Ле Гофф: «...Цінності, в ім'я яких люди тоді жили і боролись, були цінностями надприродними – Бог, град Божий, рай, вічність, зневага до суетного світу і т.д. ... Культурні, ідеологічні, екзистенціальні гадки людей були спрямовані до небес» [15 с. 29]. Користуючись біблійним образом, кожен ніби «ходив перед обличчям Господа» (Бут., VI, 9; III Цар., III, 6), безпосередньо включений таким чином до космології. Таке суспільство називається теократичним, тому будь-яке питання, пов'язане з ним можна розглядати як космологічну проблему, тобто співвідносити реальні механізми влади з метафізичними уявленнями того часу. Під метафізикою слід розуміти розділ наукового пізнання, що вивчає крайні принципи, категорії і початки буття, знання, культури; тоді завдання метафізики полягає у виявленні абсолютних передумов досвіду і знання. З цієї точки зору метафізика дозволяє зрозуміти, що люди певної епохи і культури думали про загальну природу світу (ці уявлення є передумовами їх «фізик», тобто конкретного дослідження природи) [19, с. 181–185; 11, с. 29–31]. Як радив єгипетський жрець Солону у платонівському діалозі, треба досліджувати Космос, «з наук божественних виводячи науки людські» [16, с. 465]. Застосування цього методу для дослідження античних і середньовічних уявлень про державу здається виправданим не тільки з необхідності «вживання» у епоху: подібно тому, як ідеальна держава Платона «була вкорінена у структурі Універсума» [17, с. 497], так «корені» середньовічної держави сходять до «граду Божого», світобудови, центром якої є Бог.

Підхід до держави, як елементу космології дає змогу врахувати і такий її аспект як відношення особи і суспільства. Якщо розуміти людину як цього вимагає християнство, тобто як особу (персону), чия цінність як особистості є абсолютною, то між нею і суспільством завжди існують суперечності. Як

особа, людина повинна утверджувати і захищати свою особовість (окремість, індивідуальність), а як член суспільства вона повинна заперечувати свою осібність, щоб підпорядкуватись вимогам співжиття у спільноті [43, с. 65–67]. Німецький мислитель Георг Зіммель (1858–1918 рр.) зауважив: «Релігійний світ йде своїми коренями у духовну складність взаємовідносин окремої людини з її подібними або ж з групою її подібних... Ці взаємовідносини являють собою чисто релігійні явища у звичному розумінні цього слова» [18, с. 274]. Це дає змогу встановити, яким чином дана культура долає суперечності між особою і спільнотою. Від того, як мислиться Абсолют, залежить, яке місце займає людина у суспільстві, чим, в кінцевому рахунку визначається характер даного суспільства і його державності [43, с. 65–67]. Таким чином, розглядаючи зміни в уявленнях про державу як складову частину космології, можна пояснити виникнення різноманітних типів держав в античну і пізніші епохи з точки зору відношення особи і суспільства, тобто зачепити проблему становлення «демократичних» і «недемократичних» суспільств.

Для адекватного розуміння старожитніх державницьких концепцій необхідно зрозуміти, що основою всіх форм держави, що були вироблені Античністю, був поліс (давньогрец. «πόλις» – «місто-держава»), характерними ознаками якого були невеликі розміри, домінування міста над хорою (сільськогосподарською округою), поділ населення на повноправних громадян (членів общини, що мали політичні і соціально-економічні права і привілеї), обмежених у правах іноземців (що не мали політичних прав) і безправних рабів, що розумілись як «наділені мовленням знаряддя» [34, с. 208, прим. 17]. Всі кардинальні питання державного життя поліса, у принципі, вирішувались колективом громадян, причому встановлення «недемократичних» форм політичного устрою (аристократії, олігархії, монархії тощо) не змінювала самих основ міста-держави, оскільки громадянська община, будучи єдиним носієм легітимної влади, завжди (у тому або іншому вигляді) давала згоду і санкцію на діяльність актуального політичного керівництва [39, с. 70–94; 31, с. 7–8].

Античний поліс виробив особливу форму полісної ідеології і культури, що були покликані забезпечувати інтереси громадянської общини (повноправного загалу), у порівнянні з якими інтереси особистості нічого не значили, так як особистість була повністю підпорядкована громадянській спільноті [42, с. 132–134]. Парадоксально, але ця єдність особистості і спільноти породжувала у громадянина відчуття свободи і осмисленості соціального буття, оскільки він безпосередньо брав участь у прийнятті політичних рішень і вважав себе особисто відповідальним за долю рідного міста-держави [37, с. 10–15]. Усі інші форми ідеології і культури (релігія, право, філософія, художня культура) утворювали систему інтелектуально-почуттєвого забезпечення існування поліса.

Витоки античної державотворчої думки сягають міфології, Гомера і Гесіода: вже у концепції боротьби богів за владу і зміни поколінь богів [36, с. 24–51] можна побачити впевненість греків у тому, що форми політичного устрою не вічні, а підлягають трансформації, переважно насильницьким шляхом.

В архаїчний період сформувалися дві основні течії античної політичної думки: аристократична і демократична. До першої можна віднести Гомера, Піфагора, Геракліта і ін., що були переконані у божественному походженні аристократії (і, відповідно, рабовласництва [33, с. 369]), а отже, у її природному праві на керівну роль в суспільстві. Поет-аристократ Феогнід Мегарський (друга половина VI ст. до н.е.) був переконаний, що «благородство» (аристократизм) обумовлене у людей, як у тварин, «кров'ю», тобто – походженням [30, с. 101]. Натомість демократична думка звичайно виводиться з Гесіода і Солона, які вважали, що зосередження влади в руках аристократії веде до суспільної несправедливості, закріплює нерівноправність і робить різного роду зловживання звичайним явищем. Солон також вперше відкрив доступ до державних посад громадянам незнатного походження [2, с. 47].

У класичну епоху (500–336 рр. до н.е.) демократична течія породила, за окресленням К. Поппера (1902–1994 рр.) «дух Великого покоління», найбільш яскраво виражений у творчості і діяльності Перікла, Сократа і Демокріта [4, с. 29]. Натомість в концепціях Платона і Аристотеля досягла своєї вершини аристократична течія. Перш, ніж переходити до аналізу концепції Платона, слід зазначити, що «аристократизм» і «демократизм» стосуються лише громадян – повноправних членів полісного суспільства [32, с. 9], тому надавати цим поняттям сучасного розуміння не варто.

Афінський філософ Платон (427–347 рр. до н.е.), учень Сократа, так пояснює причини виникнення держави. «Маючи потребу багато у чому, більшість людей збирається воедино, щоб жити спільнотою і допомагати один одному: таке спільне поселення і отримує у нас назву держави». Створюють державу «наші потреби: їжа, житло, одяг» [22, с. 145]. Так як з людей «ніхто не буває справедливим за своєю волею, але лише з примусу», то невдовзі життя в державі стало нестерпним і виникла потреба «домовитись один з одним, щоб і не творити несправедливості, і не страждати від неї» [22, с. 134, 132]. Звідси бере свій початок законодавство і «взаємний договір». Отже, за Платоном, підстави виникнення держави цілком земні і базуються на людській

недосконалості. Природний стан існування держави, твердить філософ, – війна і тільки нерозумність більшості людей заважає їм це зрозуміти. Те, «що більшість людей називає миром, тільки назва, насправді ж від природи існує вічна непримиренна війна між усіма державами» [23, с. 386]. У зв'язку з цим усі суспільні і приватні інституції повинні бути установлені заради війни, «так як жодне надбання, жодне заняття, взагалі ніщо не принесе нікому користі, якщо не буде перемоги на війні: тому що усі блага переможених дістаються переможцю» [23, с. 386]. Таким чином, все життя і функціонування держави повинно підпорядковуватись цій основній меті – підготовці до війни. «Нехай життя всіх людей, – пише Платон, – завжди буде максимально згуртованим і спільним. Тому немає і ніколи не буде нічого кращого, більш корисного і майстерного у справі досягнення щастя і перемоги на війні» [23, с. 688].

Оскільки держава – це спільнота людей, її можна розглядати як «державне тіло», а тому «в державі і в душі кожної окремої людини наявні одні і ті ж елементи і число їх однакове» [22, с. 260–261, 236]. «Нерозумній» частині душі – жаданню – в державі відповідають ремісники, покликані виробляти матеріальні блага для суспільного життя. «Розумній» частині душі – міркуванню – відповідають правителі, що встановлюють згідно свого розуміння принципи законодавства і управління. З'єднує ці частини «афективна» частина душі, – у державі цю роль виконують воїни і чиновники, що повинні оберігати цілісність держави: ззовні – відбиваючи напади ворогів, і зсередини – втілюючи законодавство. Оскільки, як встановив ще Гіппократ, людське тіло ефективно функціонує за умови гармонії між частинами його душі, так і державу, в якій правителі, воїни і ремісники живуть у мирі і допомагають одні одним, вважає Платон, можна назвати упорядкованою [22, с. 263]. Однак сама собою, природним шляхом, упорядкованою держава стати не може. Мислитель твердить: «Нікому з тих, хто має сили чинити несправедливість, тобто хто воістину муж, не прийде до голови укладати угоди про недопустимість творити або зазнавати несправедливості – хіба що він збожеволіє» [22, с. 132]. Але люди навіть народжуються неоднаковими, тому серед них є і такі, в яких «розумна» частина душі рішуче переважає, – вони здатні до пізнання, а отже, можуть зрозуміти, що таке справедливість і що вона сама по собі є благом. Людина, пише Платон, «буває обурена несправедливістю хіба що тоді, коли вона божественна за природою, і утримується від неї тільки тоді, коли володіє знанням» [22, с. 141]. А в кого ж, як не у філософів «розумний» елемент душі найрозвиненіший і хто, як не вони володіє найповнішим знанням? Звідси висновок: «Поки в державі не будуть правити філософи або так звані нинішні правителі і царі не стануть благородно і поважно філософствувати і це не зіллється воєдино – державна влада і філософія, і поки не будуть в обов'язковому порядку усунені ті люди – а їх багато – що нині прагнуть зосібна або до влади, або до філософії, доти... держава не позбавиться зла» [22, с. 275].

Така керована філософами держава за своєю структурою нічим не відрізняється від звичайної. «Ідеальною» вона стає від того, що всі громадяни абсолютно підпорядковані законам і нормам, встановленим тими ж правителями-філософами. «Найголовніше тут наступне, – пише Платон, – ніхто ніколи не повинен залишатись без начальника – ні чоловіки, ні жінки. Ні у серйозних заняттях, ні в іграх ніхто не повинен привчати себе діяти за власною волею: ні, завжди – і на війні, і в мирний час – треба жити, постійно оглядаючись на начальника і виконувати його вказівки. Навіть у наймізерніших дрібницях слід ними керуватись, наприклад, з першого ж його наказу зупинитись на місці, йти вперед, розпочинати вправи, вмиватись, харчуватись і вставати уночі для несення охорони і для виконання доручень» [23, с. 688]. Досягти такої дисципліни можна тільки внаслідок суворого виховання з раннього дитинства, причому, наполягає філософ, влада повинна застосувати «все своє мистецтво», щоб жодна з матерів «не могла пізнати своєї дитини». Взагалі ж, в «ідеальній державі» жінки, діти і все майно повинні бути спільними: «Усі жінки цих чоловіків повинні бути спільними, а окремо жодна ні з ким не співживе. І діти повинні бути спільними, і нехай батько не знає, яка дитина його, а дитина – хто її батько» [24, с. 209]. Одразу після народження діти поступають у розпорядження «спеціально для цього поставлених посадових осіб», причому немовлят, народжених від «гірших батьків» або з тілесними вадами, «ховають в недоступному таємному місці» (мабуть, кидали у провалля, як, за словами давньогрецького письменника Плутарха, чинили спартанці зі «слабкими і потворними дітьми» [25, с. 108]). Далі діти виховувались [23, с. 543–547, 555–556], слід думати, згідно спартанських взірців [Пор: 25, с. 106–112], так що ставали «ідеальними» воїнами, охоронцями і державцями, чие життя і діяльність повністю підпорядковувались інтересам «ідеальної держави» – підготовці і веденню війни. Цікаво, що жінки у цій державі, як відмітив німецький мислитель Вільгельм Віндельбанд (1848–1915 рр.), «голі займаються гімнастикою разом з чоловіками, живуть разом з ними на сторожових постах і на бівуаку, належать до общин співтрапезників, одержують таку ж саму музичну і наукову освіту і мають доступ до вищих почесних посад» [26, с. 151].

Дуже важливі для «ідеальної держави» одностайність і одностайність її громадян. Платон вчить: «Треба начальникувати над іншими і самому бути у них під начальництвом. А безначальництво повинно бути вилучене з життя всіх людей і навіть тварин, підвладних людям». Внаслідок всього цього «людська душа набуде навичок цілком не вміти робити що-небудь окремо від інших людей і навіть не розуміти, як це можливо» [23, с. 688]. Віндельбанд з цього приводу зауважив, що Платон «вимагає від особи... щоб вона цілком злилась з державою, а від держави – щоб вона охопила і визначила все життя своїх громадян» [26, с. 182]. Втім, і відбір, і спеціальне виховання, і особливий спосіб життя стосується тільки «афективного прошарку» суспільства – воїнів і чиновників, яких Платон називає «стражами держави» (слід думати, зразком для них послужили спартіати, описані, наприклад, Плутархом [25, с. 100–104]). Мислитель вважає, що стражі не повинні володіти ніякою приватною власністю, якщо у цьому немає необхідності: «...Ні у кого не повинно бути такого житла або комори, до яких не мав би доступу всякий бажаючий. Припаси, необхідні для поміркованих і мужніх знавців військової справи, вони повинні одержувати від решти громадян як платню за те, що їх охороняють. Кількість припасів повинна вистачати стражам на рік, але без надлишку. Харчуючись усі разом, як під час військових походів, вони і мешкати будуть спільно. Що ж стосується золота і срібла, треба сказати їм, що божественне золото – те, що від богів, – вони завжди мають у своїй душі, так що аніскільки не потребують золота людського, та і нечесливо було б, володіючи тим золотом, оскверняти його домішкою золота смертного: у них воно повинно бути чистим, не те що обігова монета, яку часто нечесливо підробляють. Їм одним не дозволено в нашій державі користуватися золотом і сріблом, навіть торкатися їх, бути з ними під одним дахом, прикрашатися ними або пити із золотого і срібного посуду. Тільки таким чином стражі можуть лишатися неушкодженими і зберігати державу. А ледь заведеться у них власна земля, будинки, гроші, як одразу ж зі стражів стануть вони хазяями і землеробами; із союзників інших громадян зробляться ворожими їм володарями; ненавидячи самі і викликаючи до себе ненависть, живлячи злі задуми і їх побоюючись, будуть вони весь час жити у більшому страху перед внутрішніми ворогами, ніж перед зовнішніми, і в такому випадку і самі вони, і вся держава направиться до своєї скорої погибелі» [24, с. 165–166].

На перший погляд, наведений пасаж свідчить, що суворі соціальні і побутові обмеження стосуються тільки стану стражів – інші ж верстви населення начебто можуть жити звичним життям. Однак, Платон розвіює цю ілюзію. У пристрасному звертанні [24, с. 168] він стверджував: «Ми зуміли б і землеробів одягнути у розкішні шати, облачити в золото і дозволити їм лише для власної приємності обробляти землю, а гончарі нехай із зручностями всядуться біля вогнища, п'ють собі досхочу і бенкетують, підсунувши поближче гончарний круг і займаючись своїм ремеслом стільки, скільки їм схочеться. І усіх інших ми можемо подібним чином зробити щасливими, щоб так процвітала вся держава». Однак, здійснивши це, законодавець лише досягне того, що «землероб не буде землеробом, а гончар – гончарем, і взагалі ніхто з людей, з яких складається держава, не збереже свого обличчя». А ось у цьому і полягає головна небезпека: якщо «чоботарі стануть негідними, зіпсованими і будуть видавати себе не за те, чим вони є насправді, у цьому державі ще немає біди. Але якщо люди, що стоять на сторожі законів і держави, є такими не за сутністю, а тільки такими здаються... то вони зруйнують дощенту всю державу, і тільки у них одних буде нагода добре влаштуватися і процвітати». У зв'язку з цим необхідно встановити жорсткий контроль за усіма прошарками суспільства і за усіма видами діяльності, – щоб кожен був на своєму місці і ніколи не зміг би його покинути. «Таким чином, – пише мислитель, – при зростанні і благоустрої нашої держави треба надати усім станам можливість мати свою частку у спільному процвітанні згідно їх природних даних» [24, с. 169]. Тобто, кожен має право «процвітати» лише згідно «природних даних» – своєму походженню і місцю в структурі суспільства. З цією метою встановлюється сувора регламентація ремісничого виробництва, торгівлі – взагалі, будь-якої діяльності, яка може приносити прибуток або якимось іншим чином сприяти звільненню від рамок свого соціального становища (наприклад, художня творчість). Відповідно влаштована і фінансова система. «Ніхто з приватних осіб не має права володіти золотом або сріблом. Однак, для повсякденного обміну повинна бути монета, тому що обміну майже неможливо уникнути для ремісників і всіх тих, кому треба виплачувати зарплатню, – для найманців, рабів і чужоземних зайд. Заради цього треба мати монету, але вона буде вартісною лише всередині країни, для решти ж людей не буде мати жодного значення. Спільною ж еллінською монетою держава буде володіти тільки для оплати військових походів або мандрівок в інші держави посольств або... різноманітних вісників» [23, с. 497]. «Ідеальна» держава обмежує і право виїзду за державний кордон: «Якщо приватній особі знадобиться виїхати за межі батьківщини, вона може це зробити лише з дозволу влади; після повернення додому вона повинна здати державі наявні у неї чужоземні гроші, одержавши взамін місцеві гроші, згідно розрахунку» [23, с. 497].

Звичайно, можна назвати вчення Платона «одним з найважчих розладів людського розуму» (як висловився А. Боннар [27, с. 120]), а його теорію держави «антигуманістичною і антихристиянською» [28, с. 142] – немає сумніву, що платонізм послужив за вихідний пункт для деяких вчень з подібними характеристиками. Радянсько-російський публіцист Ігор Шафаревич зауважує, що платонівська «програма винищення найтонших і найглибших рис людської особистості і зведення суспільства на рівень мурашника – створює відразливе враження. І в той же час не можна не заразитись поривом майже релігійної жертви особистими інтересами заради вищої мети. Вся схема Платона побудована на запереченні особистості – але і на запереченні егоїзму. Він зумів зрозуміти, що майбуття людства залежить не від того, яка із конкуруючих груп візьме верх у боротьбі за матеріальні інтереси, а від трансформації людей і створення нових людських якостей» [6, с. 29]. Разом з тим, очевидно, що «ідеальна держава» Платона була доведенням до логічного завершення реально існуючого в Античності державного устрою – полісу (міста-держави). З цього приводу В. Віндельбанд слушно зазначив, що філософ уміє уявляти собі суспільне життя лише у цих вузьких рамках [26, с. 139]. Тепер необхідно з'ясувати метафізику Платона, тобто його уявлення про «останні основи» буття («справи божественні»), і вияснити, яким чином він виводить з них свою концепцію «ідеальної» держави.

Радянський філософ і філолог Олексій Лосев (1893–1988 рр.) вважав, що політеїзм («язичництво») – це «обгрунтування не особистісного надсвітowego божества, але самого ж космосу, тобто самої матерії» [44, с. 72]. З цієї точки зору Платон, Аристотель і пізніші неоплатоніки – були дуже далекими від монотеїзму мислителями, тому що вихідний пункт їх систем – Абсолют – розумівся ними як безособовий першопочаток або першовзрієць світу. З цим, слід думати, і пов'язане розуміння людини не як особи, а як «представника гатунку», тому що тільки як невід'ємна частка роду, етносу або поліса вона є безсмертною, а отже, причетною до божественного.

На думку Платона, Всесвіт (Універсум) складений зі світу ідей (Нуса) і світу речей (Космосу). Космос «був створений за тотожним і незмінним [взірцем], що досягається за допомогою розсуду і розуму» [16, с. 470]. «Взірець» – не що інше, як божество (бог), яке одночасно є і творцем. В певний момент цей бог, «будучи благим», забажав, щоб «видимі речі, які перебували у безладному русі» стали «подібні до нього самого» і щоб «все було добре і щоб ніщо, по можливості, не було поганим». Він «додав речам порядку», а потім, пише Платон, «влаштував розум в душі, а душу в тілі і таким чином побудував Всесвіт». Отже, «наш космос є жива істота, наділена душею і розумом, і народився він воістину з допомогою божественного провидіння» [16, с. 470–471]. Тепер залишилось замкнути все суще в одну всеохопну систему і зробити це ніхто інший, як філософ. Платон пропонує: «... Помислимо таку [живу істоту], яка пояснює всю решту живого за особнями і родами як свої частини, і вирішимо, що вона... була тим взірцем, до якого більш за все уподібнився космос: адже як вона уміщує в собі всі осягненні розумом живі істоти, так космос дає у собі місце нам і усім іншим видимим істотам» [16, с. 471]. Отже, Всесвіт – це, по суті, єдина жива істота, що і є богом.

Людина, згідно Платона, займає у Всесвіті виняткове місце, поєднуючи у собі безсмертну душу і смертне тіло. Ці складники не рівнозначні: душа досконаліша за тіло, оскільки не будучи матеріальною, вона пов'язує людське існування зі світом ідей. Поділяючи орфічні уявлення [20, с. 21], Платон закликає: «Треба вірити цьому стародавньому і святому вченню (вченню орфіків), тому, що душа, безсмертна, що після її відокремлення від тіла вона зустрічає суворих суддів і одержує справедливу відплату» [27, с. 141]. Людське життя з такої точки зору – це лише незначний етап у мандрах безсмертної душі; більше того, воно є покаранням за вчинені колись гріхи. Найбільший гріх – це прив'язаність до свого земного існування, нерозривного з тілесним, чуттєвим життям. «...У будь-якої радості або печалі, – пише Платон, – є ніби цвях, яким вона прибиває душу до тіла, пронизує її і робить якби тілесною, змушуючи брати за істину все, що скаже тіло. А поділяючи уявлення і смаки тіла, душа... неминуче переймає його правила і звички, і вже ніколи не прийти їй до Аїду чистою – вона завжди відходить, обтяжена тілом, і тому незабаром знову потрапляє до іншого тіла і, наче посіяне зерно, пускає паростки. Так вона позбавляється своєї частки у спілкуванні з божественним, чистим і однастайним» [20, с. 40]. Отже, мета людського життя полягає в очищенні душі, звільненні її від «в'язниці тіла», для чого треба позбутись «прагнень тіла» і примусити душу «зосереджуватись і збиратись у собі самій, вірити тільки собі». Це упевнить людину в «оманливості почуттів» і «неістинності видимого світу» і повністю зверне її до «світу невидимого», шлях до якого пролягає через споглядання збагненних розумом «вічних і незмінних ідей». Такому спогляданню, а отже, і способу життя вчить філософія і тільки філософам «дозволено перейти у рід богів», тобто, очистивши душу, пізнати сутність Універсума, вже за земного існування долучившись до життя вічного. Саме тому людське життя повинно стати

підготовкою до «життя загробного» – до смерті, і тоді «філософствувати – це вчитись помирати» [20, с. 37].

Посмертна доля у «хороших» і «поганих» душ різна. «...Якщо душа розлучається з тілом заплямована і споганена, оскільки перебувала у повсякденному спілкуванні з ним, любила його, зачарована його пристрастями і насолодами до такої міри, що лише тілесне здавалось їй істинним, лише те, чого можна торкатись, що можна побачити, випити, з'їсти або вжити для любовної насолоди, а все недоступне для очей і невидиме, але збагненне розумом і філософським розмірковуванням, звикла ненавидіти, боятися його, уникати... вона... буде наскрізь просякнута тілесним началом, яке закоренилось в ній через повсякчасне спілкування і зв'язок з тілом, а також невпинні турботи про нього» [45, с. 258]. У потойбічному світі таку душу чекають страшні муки: «істоти дикі, з вигляду вогненні» схоплять її, зв'язавши руки і ноги і здеруть з неї шкіру, а потім будуть тягти чагарниками, розповідаючи «переходим» за що цій душі належаться такі муки. Отже, і в Аїді душі, «просякнуті» тілесністю, будуть терпіти страждання, властиві земному існуванню – фізичний біль і моральні муки, а потім, у покарання, повернуться назад, до «чергового тіла», щоб розпочати все знову, причому вселяться вони будуть «в створіння такої вдачі, яка їм буде найближча за життя». Єдиний вихід з усього цього вічного «круговороту мук» – порвати зі своєю земною природою і, звільнивши душу, більше ніколи не відродитись у людині: «...Вносячи у все спокій, ідучи за розумом і постійно ним керуючись, споглядаючи істинне, божественне і незаперечне і живлячись цим, душа вважає, що саме так треба жити, а після смерті – сполучитися з тим, що з нею споріднене, раз і назавжди звільнившись від людських бід» [45, с. 260–261]. Ось тоді і настане звільнення від «ланцюга страждань» – позбувшись тілесності і взагалі будь-якої матеріальності, душа «лине в країну, подібну до неї самої – невидиму, божественну, безсмертну, розумно влаштовану, де вона почуває себе щасливою, звільнена нарешті від блукань, нерозсудливості, страху, дикої хтивості і інших людських напастей, і, як кажуть про посвячених у таїнства, навічно оселяється серед богів» [45, с. 258].

Що ж це за країна, подібна до душі? Платон вважав, що Земля є набагато більшою, ніж це відкривається безпосередньому людському досвіду – все людство мешкає лише в одній із її западин, подібно до того, як морські істоти живуть у морі: «...Ми живемо в одній із земних западин, а думаємо, наче знаходимось на поверхні, і повітря називаємо небом, впевнені, що в цьому небі рухаються зірки». Насправді ж той, хто зумів би злетіти вгору і «виринув» на поверхню западини, побачив би «істинну Землю». Мислитель детально описує устрій «тієї Землі» [20, с. 70–76], над якою – в «країні вишньої чистоти» – мешкають «ті, про кого вирішать, що вони прожили життя особливо свято». Натомість ті з їх числа, «хто завдяки філософії очистились повністю, надалі живуть цілковито безтілесно і прибувають в палати ще більш прекрасні, про які, однак, повідати нелегко...» [20, с. 75–76]. З того, що Платон говорив про цю країну раніше (вона «подібна до душі», божественна, чиста, незмінна, «доступна тільки розуму» і «безвидна»), ми можемо припустити, що вона є тим місцем, де перебувають «ідеї» – ті прообрази істот, речей і явищ, сукупність яких він вважав основою Всесвіту і «істинним життям». Таким чином, «чиста» і «непорочна» душа, цілковито звільнившись від «брудної матеріальності», повертається до своєї «батьківщини» – «світу ідей», щоб, по можливості, вже ніколи більше не опускатись до «земної западини» («юдолі»), тобто – земного, реального життя. В діалозі «Федр» Платон детально розглядає влаштування цієї «занебесної області»: «Місця понад небом ніхто із земних поетів не оспівав та і ніколи гідно не оспіває. Воно є таким (бо треба ж нарешті зважитись описати його згідно з правдою, особливо коли треба сказати правду): це місце займає безколірна, безформна, невідчутна, дійсно існуюча сутність, яку може споглядати лише керівник душі – розум. Пізнання цієї сутності повинне бути предметом справжнього знання». Це «справжнє знання» осягається «мисленням душі», яка прагне сприймати те, «що їй підхоже». «Тому вона, – пише Платон, – коли час від часу бачить суще, проймається радістю, і живиться спогляданням істини, і тішиться, поки круговерть не перенесе її на те саме місце. Під час цього кругообігу вона споглядає саму справедливість, споглядає розсудливість, споглядає знання, але не те, якому властиве виникання і яке стосовне різних речей, що їх ми називаємо буттям, а справжнє знання, те, що стосується справжнього буття. Наситившись спогляданням усього того, що є справжнім буттям, душа знову спускається у внутрішню частину неба і повертається додому» [45, с. 310].

Оскільки земне життя, згідно Платона, це місце вигнання, це перехідний стан, а смерть – визволення, це «двері», що відчиняються у сфери спокути і відплати, то своє існування людині слід розуміти як «несправжнє», як «перед-життя», тобто підготовку до «народження» у потойбіччі. Це значить, що треба зробити все, щоб «стати якомога кращим і так жити, а коли випаде смертна година, то так і померти» [45, с. 232], з чистою душею вознісшись у «занебесся». Для цього треба жити, «щоб якомога старанніше відокремити душу від тіла, привчити її зосереджуватись на самій собі і жити по змозі і тепер, і в майбутньому незалежно від тіла, звільнившись від нього, немов від

кайданів» [45, с. 243]. Це життя згідно розуму – найкращої частини душі, а отже, життя цнотливе, яке не дозволяє душі «забруднитись» і знову повернутись до тіла. «І здоровий глузд, – вчить Платон, – і справедливість, і мужність, і сама розсудливість суть засоби очищення» [45, с. 45]. Виходить, що вже у теперішньому житті можна досягти очищення, «відокремивши» душу від тіла; більше того, це необхідна умова майбутнього життя – і справа полягає у тому, щоб «привчити» душу жити без тіла, тобто, готуючи її до відходу у потойбіччя, звільнити від тіла вже у цьому житті. Так у Платона зливається теперішнє і майбутнє, і «земне» життя стає передоднем життя «небесного», – людина повинна, філософствуючи, «вмерти» для земного, щоб «відродитись» для небесного [45, с. 242–243].

Така смерть, звичайно, не має буквального, фізичного змісту, але сама вимога «відокремлення душі від тіла» може справдитись лише за умови повного обмеження тілесних потреб, що неможливо без такого ж повного підпорядкування душевним потребам – тобто крайнього аскетизму, через який людина вже за життя «долучається до богів». Якщо взяти до уваги, що людина тоді не мислилась як особистість, а як «політична тварина» – громадянин полісу, то стає зрозумілим, що мається на увазі не індивідуальний аскетизм (анахоретство), а колективний, як шлях до спасіння цілого полісу: «Очистившись... ми, з усією ймовірністю об'єднаємося з іншими такими ж, як і ми, [чистими сутностями], і власними силами пізнаємо усе чисте, а це, скоріш всього, і є істина» [20, с. 18]. Ось Платон і розробив теорію «ідеальної» держави, в якій досягалась ідеальна «смерть за життя» – повне підкорення людини суспільству, за якої наступала її смерть як особистості. Як зауважив А. Боннар, основна ідея філософії Платона якраз і полягає у тому, щоб «заснувати для земних мешканців царство справедливості і тим самим таємничо утвердити безсмертя людської душі в іншому світі» [27, с. 138]. Так як лише філософи мають справу з потойбічним світом «ідеальних сутностей», то тільки вони і можуть взяти на себе керівництво державою, засновуючись на необхідності здійснення вищої мети спасіння душі кожного громадянина. Платон багато разів говорить про те, що філософ, займаючись своєю справою, тобто – мислячи, розмірковуючи, філософствуючи – безпосередньо долучається до потойбічного світу і таким чином «вмирає ще за життя»: «Ті, хто істинно відданий філософії, зайняті насправді тільки одним – вмиранням і смертю» [20, с. 14]; «...Істинні філософи багато думають про смерть, і ніхто на світі не боїться її менше, ніж ці люди» [20, с. 19]; «...Якщо ти побачиш людину, яку близька смерть засмучує, то чи не свідчить це з достатньою переконливістю, що вона любить не мудрість, а тіло?» [20, с. 20]; «...Саме у тому перш за все виявляє себе філософ, що звільняє душу від спілкування з тілом у незрівнянно більшій мірі, ніж будь-хто інший з людей» [20, с. 14]. Оскільки ж спасіння – це звільнення і відокремлення душі від тіла, то завдання керованої філософами ідеальної держави Платона – «як можна ретельніше відокремлювати душу від тіла, привчати її збиратися з усіх його частин, зосереджуватися на самій собі і жити, наскільки можливо... наодинці з собою, звільнившись від тіла, як від кайданів» [20, с. 19]. Ось це останнє – «звільнення від тіла, як від кайданів», Платон прямо називає смертю [20, с. 19], тому істинною метою його держави є підготовка громадян до «рятівної смерті». Услід за Ж.-Ж. Руссо В. Віндельбанд назвав платонівську державу «виховним закладом» для суспільства, вища мета якого «підготовка людей до переходу від чуттєвого до надчуттєвого, від земного до божественного життя» [46, с. 183].

Можна віднести платонівську державу до типу теократії (давньогрец. «θεός» – «бог» і «κράτος» – «влада, правління»), в основі якої – вища («божественна») ідея забезпечення громадян блаженством (щастям) у потойбічному світі або, точніше, їх примушення до цього посмертного щастя. Все життя такої держави підпорядковується вимогам моралі, адже, щоб потрапити до «занебесної країни» треба вести праведне життя, що відповідає уявленням про добродієність. У цьому випадку держава стає «виховним закладом» і будується згідно метафізичних поглядів, оскільки вже на землі треба створити умови, в яких стала б можливою підготовка людини до «небесного блаженства», її «повернення» до Абсолюту.

У Платона Абсолют – це сам Універсум, обожнений Всесвіт, що нагадує людське тіло. Іншими словами, це – людина, що містично «розрослась», «поширилась» до розмірів Всесвіту, тому людські властивості є одночасно і властивостями Універсума. За такого розуміння виникає ситуація «мислячої тростини» Паскаля [47, с. 467]: душа охоплює Всесвіт, розмовляє, так би мовити, з богами, а тіло скніє на землі, обмежене і таке немічне. Звідси – уявлення про вічність душі і її сумірність Універсуму, тобто божественність, – і смертність тіла і його рівнозначність пекельному: душа перебуває у тілі тимчасово, наче у покарання, тому їй доводиться зносити безліч страждань. Тіло стає в'язницею, яка тримає вічну душу в «юдолі мук» і може перетворитись на могилу, в якій душа навіки втрапить можливість повернутись до «спорідненого» – надчуттєвого «піднебесного» або «занебесного» світу. Виникають метафори «чистоти» і «бруд»: переймаючись «потребами тіла» – радощами і печалями, насолодами і болями і т.п., тобто людським життям,

душа «просякає» ними, як чисте полотно грязю і вже не може звестись до небес. І навпаки, зосереджуючись на самій собі, розмірковуючи, точніше, медитуючи над «речами невидимими», душа очищується і стає гідною богів. А щоб тіло не заважало, слід позбавити його всіх прагнень, звести до мінімуму життєві потреби, і повністю віддатись «духовній праці».

Метою цієї «праці» є збагнення Універсума і самоототожнення з його «кращою» сутністю – тією, що мислить, – по-суті ж, треба прагнути «злитись» з мислячою частиною Всесвіту – «Світовим Розумом». Згідно подібного розуміння земне життя втрачає будь-яке значення і, нарешті померши (тобто «звільнившись від в'язниці тіла»), «мисляча частина» людської істоти «розчиняється» у «Світовому Розумі». Інакше кажучи, людина зникає як індивідуальність, стаючи невід'ємною часткою мислячої частини Абсолюту. Так загострене самоусвідомлення, «потреби душі» ведуть у Платона до заперечення особистості, а інтенсивна «духовна праця» має на меті знищення індивідуальності безсмертної душі. Такі погляди, незважаючи на всю їх метафізичність, мають безпосередній вплив на справи земні. Безособове розуміння Абсолюту – обожненого Універсума, поєднується у Платона з полісною свідомістю. Образ «тіла» стосується не тільки Всесвіту, але і людської спільноти: як Універсум – це «містичне тіло», так поліс – «тіло державне». Як Всесвіт складається зі сфер або ступенів пізнання з ідеєю «Чесноти» нагорі, так і держава повинна бути ієрархією громадян з правителем-філософом на чолі. Оскільки призначення людини полягає в осягненні потойбічного блаженства, то і призначення держави – бути «виховним закладом» для громадян. «Розум» держави – «філософи» – організовують життя громадян як «членів одного тіла»: всі повинні жити «духовними потребами», обмеживши «матеріальні» до найнеобхіднішого. Як «філософ» підпорядковує тіло розумові через самообмеження, стриманість і аскетизм, так і життя «державного тіла» повинно бути суворо регламентоване, впорядковане і просте. Як людина «зникає» у «містичному тілі» Універсума, так громадянин повинен «злитись» з «тілом державним», – звідси всевладдя начальства і недопустимість найменшого прояву індивідуалізму в платонівській «ідеальній» державі.

Таким чином, Платон заснував проект своєї «ідеальної» держави на теократичній ідеї: держава повинна бути «виховним закладом», що готує громадян до «посмертного блаженства», забезпечує їм «державу небесну». Така держава, підпорядкована цілком метафізичній ідеї, служить перш за все моральним цілям (дотримання добродетельності як запоруки «посмертного блаженства») і покладає ієрархічну структуру, побудовану за принципом близькості до Неба (тобто утаємниченості в теократичну ідею) і сувору регламентацію життя громадян, покликану звести до мінімуму будь-яку приватність (особовість), що суперечать ідеї «колективного спасіння».

Список використаних джерел

1. Бодуен Ж. Вступ до політології / Ж. Бодуен / Пер. з фр. О. Маршуте-нко. – К.: Основи, 1995. – 174 с.
2. История политических и правовых учений: Учебник / Грацианский П.С., Зорькин В.Д., Мамут Л.С.; Под ред. В.С. Нерсесянца. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрид. лит., 1988. – 816 с.
3. Бутенко А.П. Государство, его вчерашние и сегодняшние трактовки / А. П. Бутенко // Государство и право. – 1993. – № 7. – С. 12–20.
4. Поппер К. Р. Відкрите суспільство та його вороги: У 2 т. Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / К. Р. Поппер / Перекл. з англ. О. Буценка. – К.: «Основи», 1994. – 494 с.
5. Рассел Б. Історія західної філософії / Б. Рассел / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Тарашука. – К.: Основи, 1995. – 759 с.
6. Шафаревич И. Р. Социализм как явление мировой истории / Есть ли у России будущее? Публицистика / И. Р. Шафаревич. – М.: Советский писатель, 1991. – 560 с. – С. 3–332.
7. Мамут Л. С. Этанализм и анархизм как типы политического сознания (до-марксистский период) / Л. С. Мамут. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
8. Доватур А. И. Политика и Политии Аристотеля / А. И. Доватур / Отв. ред. В.В. Струве. – М.-Л.: Изд-во «Наука», 1965. – 393 с.
9. Себайн Д. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / Д. Г. Себайн, Т. Л. Торсон / Пер. з англ. М. Габлевич, І. Гарник, В. Івашко і ін. – К.: «Основи», 1997. – 838 с.
10. Гуревич А. Я. Уроки Люсьєна Февра / А.Я. Гуревич // Февр Л. Бои за историю / Пер. с фр. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича и Ю. Н. Стефанова; Статья А.Я. Гуревича; Комментар. Д.Э. Харитоновича. – М.: Наука, 1991. – 635 с. – (Памятники исторической мысли). – С. 501–541.
11. Дубчак Г., Шама О. Середньовічна держава як теологічна проблема / Г. Дубчак, О.Шама // Україна на шляху до незалежності і демократії. Тематичний збірник праць викладачів, студентів і аспірантів історичного факультету / Гол. ред. М. М. Алексієвць. – Тернопіль, 1996. – С. 29–31.
12. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер / Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с. – (Социологич. мысль Запада).
13. Гоббс Т. Основ философии. Часть третья. О гражданине / Пер. А. Н. Федорова / Т. Гоббс // Гоббс Т. Сочинения в двух томах. Т.1. / Пер. с лат. и англ.; Сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В.В. Соколов. – М.: «Мысль», 1989. – 622 с. – (Филос. наследие; Т.107). – С. 270–506.
14. Фома Аквинский. О правлении государей / Фома Аквинский

/ Публ., пер., вступ. ст. и прим. Н.Б. Срединской // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI–XVII вв.) / Возгрин Е.В., Петров М.Т. [и др.] / Под ред. В. И. Рутенбурга и И. П. Медведева. – Л.: «Наука», Ленинградское отделение, 1990. – [244 с.] – С. 217–243. 15. Ле Гофф Ж. С небес на землю (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII–XIII вв.) / Ж. Ле Гофф // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. 1991. / Отв. ред. А. Я. Гуревич; Ред. коллег. Ю.Н. Афанасьев, Л.М. Баткин, Ю.Л. Бессмертный и др. – М.: Наука, 1991. – [192 с.] – С. 25–47. 16. Платон. Тимей / Пер. А. Н. Егунова // Платон. Собрание сочинений в 3 т. (в 4 кн.). Т.3. – Ч.1 / Платон / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Авт. ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А.А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1971. – 687 с. (Серия «Филос. Наследие»). 17. Шичалин Ю. А. Платон / Ю. А. Шичалин // Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. Аверинцев, Э. Араб-Оглы, Л. Ильичев и др. –2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – [815 с.] – С. 479–482. 18. Маффесоли М. Околдованность мира или божественное социальное / Перев. с франц. И.И. Звонаревой / М.Маффесоли // Социо-логос. Социология. Антропология. Метафизика / Пер. с англ., нем., франц. / Сост., общ. ред. и предисл. В. В. Винокурова, А. Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1991. – [480 с.] – С. 274–283. 19. Огурцов А.П. Метафизика / А. П. Огурцов // Современная западная философия: Словарь / Сост.: В. С. Малахов, В. П. Филатов. – М.: Политиздат, 1991. – [414 с.] – С. 181–185. 20. Платон. Федон / Пер. С. П. Маркиш / Платон. Федон; Пир; Федр; Парменид / Пер. с древнегреч. / Платон / Общ. ред. А. Ф. Лосев; В. Ф. Асмус, А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1999. – 528 с. – (Классическая философская мысль). – 528 с. 21. Боннар А. Греческая цивилизация. – Т. 1.: От Илиады до Парфенона / А. Боннар / Пер. с франц. О. В. Волкова; ред. В. И. Авдиева и Ф.А. Петровского; предисл. В.И. Авдиева. – М.: Искусство, 1992. – 269 с. 22. Платон. Государство / Пер. А. Н. Егунова // Платон. Собрание сочинений в 3 т. (в 4 кн.). Т. 3. – Ч. 1 / Платон / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; Авт. ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1971. – 687 с. (Серия «Филос. Наследие»). 23. Платон. Законы / Платон / Пер. А. Н. Егунова // Платон. Государство. Законы. Политик / Предисл. Е.И. Темнова. – М.: Мысль, 1998. – 798 с. – (Из классического наследия). – С. 383–716. 24. Платон. Государство / Платон / Пер. А. Н. Егунова // Платон. Государство. Законы. Политик / Предисл. Е.И. Темнова. – М.: Мысль, 1998. – 798 с. – (Из классического наследия). – С. 63–382. 25. Плутарх. Ликург / Плутарх / Пер. В. Алексеева // Плутарх. Избранные жизнеописания: В двух томах. Том 1. / Пер. с древнегреч.; Сост., вступ. ст., прим. М. Томашевской. – М.: Правда, 1990. – [592 с.] – С. 91–124. 26. Виндельбанд В. Платон В. Виндельбанд. – К.: Зовнішторгвидав України, 1993. – 176 с. 27. Боннар А. Греческая цивилизация. – Т. 3.: От Еврипида до Александрии / А. Боннар / Пер. с франц. Е.Н. Елеонской; Ред. и предисл. Л.З. Поляковой. – М.: Искусство, 1992. – 398 с. 28. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т.1: Чары Платона / К. Р. Поппер / Пер. с англ. под ред. В.Н. Садовского. – М.: Феникс, Международ. фонд «Культур. иниц.», 1992. – 448 с. 29. Аристотель. Политика / Аристотель / Перев. С. А. Жебелева // Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т.4. / Перев. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – 830 с. – (Филос. наследие. Т. 90). – С. 375–644. 30. Античная литература. Греция. Антология. Ч.1. / Сост. Н.А. Федоров, В.И. Мирошенкова / Н.А. Федоров, В.И. Мирошенкова. – М.: Высш. шк., 1989. – 512 с. 31. Шама О. І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / О. І. Шама. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – 219 с. 32. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Л. Винничук / Пер. с польск. В. К. Ронина. – М.: Высш. шк., 1988. – 496 с. 33. Гомер. Одиссея / Гомер/ Пер. із старогрец., прим., словн. імен і назв Б. Тена; Передм. К. С. Забарилла. – Харків: Фоліо, 2004. – 574 с. – (Б-ка світ. літ.). 34. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. – Кн.1. Процесс производства капитала / К. Маркс / Пер. с нем. И. И. Скворцова-Степанова. – М.: Политиздат, 1978. – 907 с. 35. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе // Ксенофонт. Воспоминания о Сократе / Ксенофонт / Пер. с древнегреч., статьи, коммент. С.И. Соболевского; статья о Соболевском К.П. Полонской. – М.: Изд-во «Наука», 1993. – 379 с. (Памятники философ. мысли). – С. 5–152. 36. Гесиод. Полное собрание текстов. Теогония. Труды и дни. Щит Геракла. Фрагменты / Гесиод / Вступ. ст. В.Н. Ярхо; коммент. О. П. Цыбенко и В. Н. Ярхо. – М.: Лабиринт, 2001. – 256 с. (Серия «Античное наследие»). 37. Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации / Ю. В. Андреев / Послесл. В. Ю. Зуева. – СПб.: Гос. Эрмитаж; Изво «Алетейа», 1998. – 400 с. – (Серия «Античная библиотека». Исследования). 38. Пёльман Р. фон. Очерк греческой истории и источниковедения / Р. фон Пёльман / Пер. с нем. А. С. Князькова, под ред. С.А. Жебелева; Коммент., прилож., науч. ред. текста М. М. Холод, С. М. Жестоканов. – СПб.:

Алетейя, 1999. – 469 с. – (Серия «Античная библиотека». Исследования). 39. Андреев Ю. В. Греция в архаический период и создание классического греческого полиса / Ю. В. Андреев // История Древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. – Изд. 3-е, испр. и допол. – М.: Наука. Гл. ред. вост. л-ры из-ва, 1989. – [Кн.2.] Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. – [572 с.]. – С. 70–94. 40. Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса / Э.Д. Фролов. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во С.-Пб. у-та, 2004. – 266 с. 41. Крамар О. На шляху до національної держави. Окупація Росією Криму та ОРДІЛО полегшує і пришвидшує трансформацію України в типову національну державу Європи / О. Крамар // Український Тиждень (Тиждень. UA). Новини політики, економіки та культури, новини в світі, переклади іноземних ЗМІ, експрес-аналітика, коментарі та інтерв'ю. – 21 жовтня, 2015. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/148245/PrintView> 42. Шама О. І. Античний поліс, християнство і падіння Західної Римської імперії / Шама О. І. // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 1. – С. 132–134. 43. Шама О. І. Про персоналізм християнської антропології / О. І. Шама // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За ред. Алексієвця М. М. – Тернопіль: В-цтво ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. – Вип. 18. – С. 65–67. 44. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / А. Ф. Лосев. – М.: «Мысль», 1978. – 623 с. 45. Платон. Федон / Пер. Й. Кобів // Платон. Діалоги / Платон / Пер. з давньогр.: Й. Кобів, У. Головач, Дз. Коваль і ін.; передм. В. Кондзьолки; комент. і покажч. Й. Кобів. – К.: Основи, 1995. – [394 с.]. – С. 234–292. 46. Виндельбанд В. История древней философии с приложением Истории философии средних веков и эпохи Возрождения / В. Виндельбанд / Под ред. проф. А. И. Введенского, пер. [с нем.] слушательниц С.-Петербур. высших женских курсов. – 3-е изд. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1902. – XVI+404 с., с карт. 47. Аверинцев С. С. Паскаль / С. Аверинцев // Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. Аверинцев, Э. Араб-Оглы, Л. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – [815 с.] – С. 466–467.

Александр Шама

«ИДЕАЛЬНОЕ» ГОСУДАРСТВО ПЛАТОНА КАК «ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ» ДЛЯ ПОДГОТОВКИ К «НЕБЕСНОМУ БЛАЖЕНСТВУ»

На основе анализа текстов Платона выяснены особенности его государственных взглядов. Философ основал проект своей «идеального» государства на теократической идее: государство должно быть «воспитательным учреждением», готовящим граждан к «посмертному блаженству», обеспечивает им «государство небесное». Такое государство, подчиненное целиком метафизической идее, служит прежде всего моральным целям (соблюдение добропорядочности как ручательства «посмертного блаженства») и полагает иерархическую структуру, построенную по принципу близости к «божественному миру» (то есть посвящения в теократическую идею) и строгую регламентацию жизни граждан, призванную свести к минимуму любую приватность (и даже индивидуальность), которые противоречат идее «коллективного спасения».

Ключевые слова: государство, полис, космология, эсхатология, метафизика.

Alexander Shama

«IDEAL» STATE PLATO AS «EDUCATIONAL INSTITUTION» TO PREPARE FOR THE «HEAVENLY BLISS»

On the basis of Plato's text analysis clarified the features of its states views. Philosopher founded his project «ideal» state to the theocratic idea of the state should be «educational institution» prepares citizens to «posthumous bliss», provides them with a «state of heaven». Such a state, subordinate entirely metaphysical idea is first and foremost a moral objectives (respect for integrity as a surety «posthumous bliss») and assumes a hierarchical structure, built on the principle of proximity to the «divine world» (that initiation into the theocratic idea) and strict regulation of life of citizens designed to minimize any privacy (and even individual) that contradict the idea of «collective salvation».

Key words: state, polis, cosmology, eschatology, metaphysics.

УДК 930.130.02

Олександр Гужва

ДРАМА ІСТОРІЇ – ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Сприйняття історії як власне драми, яке утверджується в сучасній філософії, зумовлене об'єктивними подіями: нескінченністю війн та «колективних дослідів» (за Ф. Ніцше), – що відкидають людство далеко назад у його розвитку. За поняттям «драма історії», до якого приходять окремі філософи та митці, безумовно, стоять певні зміни у суспільній та індивідуальній свідомості, що сприймаються як реакція на нескінченність страждань, зламаних надій та сподівань цілих народів. Не дивно тому, що філософська та художня картини світу багато у чому споріднюються, бо прагнуть охопити весь складний шлях розвитку людства, осягти обрії духовності, що цілком занурилась у буттєві колізії, не маючи змоги їх розв'язати.

Ключові слова: духовна драма, драма історії, виклик долі, філософська та художня картини світу, буттєві колізії.

Наше дослідження має на меті відтворення широкого культурно-історичного простору, у якому з'являються художні феномени, що відображають кризу духовності і мають спільні типологічні риси, котрі походять від єдиної світоглядної моделі, започаткованої в «Книзі Йова» зі Священного Писання. Ця об'єднуюча світоглядна модель дає змогу віднести ці феномени до єдиного ідейно-тематичного русла і поширити на них поняття духовної драми, що відтворює велетенські глобальні конфлікти. Тож драма історії – то є перш за все духовна драма, що відображає трагізм буття і сприймається як виклик долі. Звичайно, духовну драму варто сприймати як прояв релігійної свідомості, що пронизує собою весь культурно-історичний простір і знаходить відбиття у різних жанрах та формах мистецтва. Духовна драма розбивається на декілька сюжетно-змістовних планів, де є земля, небеса, рай та пекло, – і то є справжній широкий обрій свідомості, що втратила орієнтири та спокій у пошуках сенсу буття, зустрічаючись з дійсністю. Саме релігійна свідомість християн навчила сприймати історію у певних межах: від народження Спасителя до Страшного суду. Події історії багато у чому стверджують цю скерованість людського буття, за якою іноді здається, що цей Суд настав.

Драма історії стараннями багатьох мислителів (серед них слід виділити Ф. Ніцше, О.Шпенглера, К.Ясперса, М.Шелера, Хосе Ортегу-і-Гассета, М.Блока, А. Дж.Тойнбі, В. Соловйова та М.Бердяєва) починає сприйматися у своїй грандіозності і всеосяжності як константа або суть самого буття, що породжує особливі культурні і художні феномени.

Феномени ці ще не осмислені у своїй цілісності і у філософії, і в мистецтвознавстві (в силу, можливо, тривалої заідеологізованості колишньої методології дослідження), а головне – у своїй проекції на всю історію розвитку людської духовності; не осмислені вони також у своїй спорідненості між собою, оскільки належать різним епохам і різним культурам. Драма історії, що містить у собі долі окремих людей, всіх народів і всього людства, по суті відображає розлад, або навіть крах індивідуальної і суспільної свідомості, що втрачає свою систему цінностей: етичних, естетичних, духовних, – під впливом не бачених раніше «колективних дослідів», про які пророкував ще Ніцше у своїх роботах «Так говорив Заратустра» і «По той бік добра і зла».

«Колективні дослідів» Ф. Ніцше вбачає у вадах духовності і моралі всієї попередньої історії: «нині для нас підозрілий кожен мислитель, який «хоче щось довести». Подивіться з цієї точки зору на будь-яку мораль, і ви побачите, що її «природа» в тому і полягає, щоб вчити ненавидіти дуже велику свободу і насаджувати в нас потребу в обмежених горизонтах.; вона вчить звуженню перспективи (курсив – Ф. Ніцше), а отже, у відомому сенсі, дурості, як умові життя і зростання» [5, с.638–639].

Ніцше, звичайно ж, один з найбільш суперечливих і трагічних філософів другої половини XIX століття [3, с.3–10]. Для Ф. Ніцше історія – це драма душі і культури, володарем якої є непорозуміння: «Чужі мені і смішні сучасники» [5, с. 386]. Причому драма історії у Ф. Ніцше більш зачіпає свідомість творчої особистості, ніж свідомість суспільну. Ця особистість, що стоїть на порозі смерті, перед безоднею небуття, готова волати до всього людства, враженого знеособленням. Вона тужить не про себе, а про інших: «Я люблю того, чия душа глибока навіть в ранах і хто може загинути при щонайменшому випробуванні: так охоче йде він по мосту.

Я люблю того, чия душа переповнена, так що він забуває самого себе, і всі речі містяться в нім: так стають всі речі його загибеллю» («Так говорив Заратустра») [5, с. 302].

Проте ті, до кого звертався німецький філософ, витягнули з його вчення лише те, що стало основою для ідеології утиску і знищення народів: «Бог помер. //Але де ж та блискавка, що лизне

вас своїм язиком? Де те безумство, що треба б прищепити вам? //Дивіться, я вчу вас про надлюдину: він – ця блискавка, він – це безумство!» [5, с.300–301].

«На закінчення я відчуваю настійну потребу ще раз назвати імена, яким я зобов'язаний практично всім: Гете і Ніцше», – так писав О. Шпенглер в передмові до нової редакції першого тому своєї книги «Untergang des Abendlandes» [8, с.15], яка, за прийнятою у нас традицією, переводиться як «Захід Європи», але точніше було б сказати, виходячи з концепції О. Шпенглера: «Загибель західної цивілізації».

З Гете Шпенглера зближує сприйняття історії як одухотвореного процесу: «бо людська історія – це сукупність і втілення велетенських біографій, в якості суб'єкта і «я» яких вже саме слововживання в думці і на практиці вводить таких індивідуумів вищого порядку, як «античність», «китайська культура» або «сучасна цивілізація» [8, с.18–19]. Саме «людина, зі всім її буттям є складовою частиною історії» [8, с.24–25]. Але істотно важливим для Шпенглера виявляється момент «неспання», інакше самосвідомості індивіда і пробудженої цією самосвідомістю творчої активності. «Неспання, – пише О.Шпенглер, – складається з відчуття і розуміння, суть їх – в невпинному орієнтуванні в макрокосмі. Через це неспання означає те ж, що і «самовизначення» [9, с.17].

«Проте велика різниця, чи живе хтось під постійним враженням того, що його життя – це складова частина куди більшої біографії, що тягнеться на сторіччя або тисячоліття, або ж він сприймає її як щось в самому собі закруглене і завершене. Зрозуміло, для останнього роду неспання не існує ніякої всесвітньої історії, ніякого світу як історії, (курсив – О. Шпенглер)» [8, с.24–25].

Ціла нескінченність відокремлює, на думку Шпенглера, селянина і воїна, державного діяча і полководця, світської людини і купця. І всіх названих від духовної людини: святого або священнослужителя, а також від вченого. Але «лише людина, що діє, людина долі живе кінець кінцем в дійсному світі» [9, с.21].

Згідно зі Шпенглером, філософія майбутнього «може вирости на метафізично виснаженому ґрунті Заходу. Проте це – єдина філософія, що належить до можливостей західноєвропейського духу, охоплює в собі всі образи і рухи світу в їх якнайглибшому і остаточному сенсі, узагальнюючи все пізнане не в збірну картину, але в спосіб життя як такий, в образ, що не став, але що постає» [9, с.21].

Сучасна людина переживає справді духовну драму: вона «не здатна жити на якому б то не було ґрунті, окрім штучного, бо космічний такт пішов з її існування, а напруга неспання стає тим часом все більш небезпечною» [8, с.104]; «справжня гра, радість життя, задоволення, захоплення, які виникають з космічного такту, в суті своїй тепер незрозумілі» [9, с.105].

Висновок, до якого приходять Шпенглер, своїм трагізмом перевершує всі пророцтва Ніцше: «Отже, – пише Шпенглер, – буття все більш позбавляється коріння, а тим самим спектаклю поволі готується кінець; і ось тепер все виявляється раптово залитим яскравим світлом історії: ми стоїмо перед фактом безпліддя цивілізованої людини» (курсив – О. Шпенглер) [9, с.106]. Праця Шпенглера, що створювалася у зазв'язі Першої світової війни, сповіщала загибель західноєвропейської культури, яку Шпенглер називає «фаустіанською» і яка, пройшовши через етапи народження, юності, вступила в смугу старості і заходу, втрачаючи, подібно Гетевському персонажеві, свою душу.

Гетевський «Фауст», народжений із старовинних переказів і легенд, є стійкою міфологемою в художній свідомості епохи романтизму. У контексті подальших духовних шукань, як ми знаємо, трактування даного образу-символу розширюється, причому впливає не тільки сам образ, але перш за все створена при його участі картина дійсності. На жаль, в контексті філософських і художніх концепцій сучасності у відтворюваній картині дійсності нівелюється різнобічність, властива світобаченню веймарського мислителя, що відстоює ідею подолання трагізму. Але тут довелося б говорити про значущість інших міфологем, інших образів-символів, які, зокрема, береться досліджувати Карл Юнг*.

Т. Манн у романі «Доктор Фаустус» відтворює за допомогою пародіювання легендарного образу трагічну ситуацію дійсності першої половини ХХ століття: тісний, замкнений простір соціуму і спроби композитора-початківця Адріана Леверкюна знайти техніку письма для втілення у звуках величної картини Всесвіту. Трагізм ситуації полягає в тому, що замкнений простір соціуму зумовлює обмежений особовий простір буття головного героя. Не дивно, що дана трагічна ситуація походить від попередніх часів: частково вона намічається в романі Гете «Страждання молодого Вертера» і з повною очевидністю у датського письменника і філософа С.К'єркегора у творах «Хвороба і смерть», «Страх і трепіт».

* Юнг К. Сравнение Прометея Шпиттелера с Прометеем Гете /Юнг К. Психологические типы. – Минск: Харвест, 2003. – С.185-202. Тут також йде мова про Фауста та Мефістофеля. – С.200-201,206-207, 221.

У А. Дж. Тойнбі звернення до Гетевського «Фауста» в його нарисі «Мій погляд на історію» нашаровується на модель Всесвіту, представлену в «Божественній комедії» Данте.

«Гетевський «Пролог в небесах», – пише А. Дж. Тойнбі, – відкривається гімном архангелів, що оспівують досконалість творінь Господніх. Але саме внаслідок того, що Його творіння здійснені, Господь не залишив для Себе простору для нових проявів Своїх творчих можливостей; і не було б виходу з цієї безвиході, не з'явився перед Престолом Мефістофель – створений спеціально для такої мети, кинувши виклик Богові, вимагаючи дати йому свободу зіпсувати, якщо зможе, одне з самих довершених творінь Господніх. Бог приймає виклик і таким чином відкриває для себе нову можливість удосконалювати свою творчу працю. Зіткнення двох осіб у вигляді Виклику-та-Відповіді: чи не бачимо ми тут ті самі кресало і кремінь, які висікають при взаємному зіткненні творчу іскру?» («Мій погляд на історію») [6, с.23].

І, мабуть, найбільш гірким визнанням філософа, неначебто йшлося про внутрішній розлад у його власній свідомості, є наступне, яке відповідає творчим осяянням у культурі ХХ століття: «Пророки власним життєвим досвідом передбачили відкриття Есхіла, який стверджував, що вчення, пізнання проходять через страждання – відкриття, яке ми свого часу і при інших обставинах робимо для себе» [6, с.27].

У кінці життя А.Дж. Тойнбі писав: «Мені цікаво знати, якою буде розв'язка нинішнього акту драми людської історії» [7, с.5; 6, с.404]. Тойнбі дійсно постав як гострозорий спостерігач драми людської історії, що розгорталася в просторі і часі. Багато положень філософської системи Тойнбі щодо становлення і розвитку цивілізацій сприймаються як певні лейтмотиви всієї сучасної філософії.

Виділимо тут лише критику релігійних догматів – у Тойнбі остання дійсно займає величезне місце, хоча сам Тойнбі вимушений визнати: «у людській природі виявляється духовність, вона не пов'язана тільки з Людиною; вона виявляється і в Божественній природі теж, причому в Богові і в Людині ця духовність одна і та ж» [6, с.318].

Марк Блок писав свою «Апологию історії» під час Другої світової війни. Нагадаємо, взявши участь в опорі, проявивши, незважаючи на тортури, мужність і стійкість, Марк Блок був розстріляний недалеко від Ліона 16 червня 1944 р.

Вся історія західної цивілізації з'явилася перед Марком Блоком як «велика драма гріха і спокути», у яку була вплетена доля кожної людини. Саме ця велика драма зв'язала між собою всі епохи, розсунувши межі свідомості, примусивши сприймати події сьогодення як відгомін подій тих, що пройшли.

«Бо, на відміну від інших, – пише Марк Блок, – наша цивілізація завжди багато чекала від своєї пам'яті. Цьому сприяло все – і спадщина християнська, і спадщина антична. Греки і латиняни, наші перші вчителі, були народами-історіографами. Християнство – релігія істориків. Інші релігійні системи засновували свої вірування і ритуали на міфології, майже непідвладній людському часу. У християн священними книгами є книги історичні, а їх літургії відзначають – разом з епізодами земного життя Бога – події з історії церкви і святих. Християнство історичне ще і в іншому сенсі, мабуть, глибшому: доля людства – від гріхопадіння до Страшного суду – постає в свідомості християнства як якісь довгі мандри, в яких доля кожної людини, кожне індивідуальне «паломництво» є у свою чергу віддзеркаленням; центральна вісь всякого християнського роздуму, велика драма гріха і спокутування, розгортається в часі, тобто в історії» [2, с.7–8].

Герман Гессе у своєму романі «Гра в бісер» писав: «Займатися історією – означає занурюватися в хаос та все ж зберігати віру в порядок і сенс. Це дуже серйозна задача і, можливо, трагічна» [4, с.191].

Трагізм буття завжди сприймається як намагання протистояти хаосу, зберігати загальнолюдські цінності впродовж усієї історії людства. Не дивно, що трагізм існування набуває широкого узагальнення в християнській трактовці історії: нова ера людства починається від народження Спасителя і має закінчитися картиною Страшного суду.

Не дивно, що у загальнокультурному просторі драма історії сприймається як константа самого буття і пов'язується з долею окремої людини, всіх народів і всього людства. У загальнокультурному просторі зустрічаються максими, котрі стають здобутком усього людства: «Я не був причиною сліз» – з «Книги померлих» Стародавнього Єгипту [1, с.14]. Скільки їх, цих нескінченних паралелей, цих подібних доль?! У європейській культурі, котра започатковувалась разом з прийняттям християнства, ця спорідненість збагачується зверненням до Священного Писання, бо дійсно буття кожної окремої людини набуває спорідненості з долею Спасителя: кожен окрім радості пізнає страждання, проходить крізь випробування. Йдеться вже про драму, котра розгортається у сфері духу і сама тяжіє до того, щоб поєднати між собою різні часи, щоб розгорнутись у різних площинах, які дає нам релігійна свідомість: рай, земля, пекло, чистилище. Ця драма не знає меж, бо вона сприймається як спроба виходу з кризи свідомості та трагізму буття.

Тож виникає досить ємне поняття духовної драми, яку варто сприймати у широкій культурно-історичній перспективі як безпосередньо культурно-історичний феномен, світоглядну модель, котра поширюється на різноманітні жанри та форми мистецтва, у яких загострюється сама проблема буття, виявляється його трагізм, котрий, охоплюючи долі окремих людей, підіймається до рівня космічних узагальнень. Духовна драма як культурно-історичний феномен визначає буття людини як трагічно замкнену ситуацію, що утворюється завдяки неможливості розкриття людиною її духовного та творчого потенціалу в існуючих реаліях життя; за відсутністю самої життєвої перспективи на місті реальних подій у духовній драмі починає розгортатись марево видінь, виникають спалахи позасвідомого, що викликають розширення самої свідомості, яка стає причетною до вирішення долі світу і поза волею особистості вступає в діалог з самим Творцем світу.

Духовна драма – то накопичений віками досвід нескінченних страждань, зламаных надій та сподівань. То є також досвід поколінь, культур та суспільно-політичних формацій. То є нескінченність війн та колективних дослідів, які або ламають дух цілих народів, або сприяють об'єднанню зусиль окремих людей, окремих верств у єдине ціле, щоб подолати перешкоду: фашизм, хвороби, рабство, бідність, безграмотність, відсталість.

Суть духовної драми як культурного і художнього феномена полягає в тому, що вона є викликом долі. Звичайно у мистецтві вона поєднує у собі всі начала: епос, лірику, драму, – бо виходить за межі окремого «Я» і характеризує суб'єкт цілої епохи. У межах екзистенції вона охоплює раціональне та ірраціональне, свідомість буденну та метафізичну; у своєму злитті з духовністю вона виходить у надсвідоме; у пошуках катарсису вона долає простір земного буття, звертається до інтуїції. І все ж знаходить свої типові риси, про які якраз вже йде мова.

Духовна драма не знає чітких берегів, бо проходить через усю історію людства та його культури, знаходячи відбиття в явищах, які одне про одне ніколи не знали, і не могли знати, бо належать різним часам і різним країнам. Лише з можливістю охопити духовну драму у її нескінченності протягом віків і тисячоліть, у часі та просторі культури маємо можливість опинитись у її епіцентрі, бо духовна драма торкається кожного.

Духовна драма – то горизонт людського існування, параметри буття особистості, які особистість сама відтворює, ніби йдеться про акт творення світу, образ якого постає в міфологічному та релігійному забарвленні, з несподіваним поєднанням уявлень про небесне та земне, разом з усім древом духовності, що ніяк не може забути про свою тілесність. У моменти своїх проявів духовна драма вимагає поєднання різних світоглядних систем по мірі їх появи в різних суспільних формаціях від первісної доби до сьогодення.

Сприймаючись як злам усіх форм існування, духовна драма вимагає від кожної людини розуміння того, що діється навколо неї, навіть коли розум, як в «Капрічос» Гойї, спить. Не дивно, що часто вона занурюється у минуле і через це минуле сприймає дійсність. Сном розуму це не назвеш (хоча ж написав Шевченко саме поему «Сон», за яку й зазнав подальших життєвих мук), але ж і не віднесеш до того, що О.Шпенглер називає «неспанням»: «Неспання складається з відчуття і розуміння, суть їх – в невпинному орієнтуванні в макрокосмі. Через це неспання означає те ж, що «самовизначення» [9, с.17].

Отже, духовна драма кожної миті щось визначає, цим споріднюється і з міфом, і з середньовічною екзамплою, і з новелою доби Відродження, і з трагедією від античності до наших днів.

Список використаних джерел

1. Антология мировой философии. Древний Восток. – Минск:Харвест; М.: ООО «Изд-во АСТ», 2001. – 991 с.
2. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок / Пер. Е.М. Лысенко, примеч. А.Я. Гуревича. – М.: Наука, 1973. – 232 с.
3. Блюменкранц М.А. Рождение философии из духа трагедии / М.А. Блюменкранц // Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. – М.: Изд-во Эксмо; Харьков: Изд-во Фолио, 2004. – С. 3–10.
4. Гессе Г. Избранное. Сборник / Г. Гессе; Пер. с нем. / Сост. и предисл. Н.Павловой. – М.: Радуга, 1984. – 592 с.
5. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла: Сочинения / Ф. Ницше. – М.: Эксмо; Харьков: Фолио, 2004. – 847 с.
6. Тойнби А.Дж. Мой взгляд на историю / А. Дж. Тойнби // Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник / Пер. с англ. Е.И.Киселевой, М. И. Носовой. – М.: Изд. группа «Прогресс» – «Культура»; СПб: Ювента, 1995. – 478 с.
7. Уколова В.И. «Старомоден» ли профессор Тойнби / В. И. Уколова // Тойнби А.Дж. Цивилизации перед судом истории: Сборник/ Пер. с англ. Е. И. Киселевой, М. И. Носовой. – М.: Изд. группа «Прогресс» – «Культура»; СПб: Ювента, 1995. – С. 5–15.
8. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. Т.1: Образ и действительность / О. Шпенглер / Пер. с нем. И. И. Маханькова. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 523 с.
9. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т.2: Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер / Пер. И. И.Маханькова. – М.: Айрис пресс, 2003. – 613 с.

Александр Гужва**ДРАМА ИСТОРИИ – ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ**

Восприятие истории как собственно драмы, которое утверждается в современной философии, обусловлено объективными событиями: бесконечностью войн и «коллективных опытов» (по Ф. Ницше) – отвергающие человечество далеко назад в его развитии. За понятием «драма истории», к которому приходят отдельные философы и художники, безусловно, стоят определенные изменения в общественном и индивидуальном сознании, что воспринимаются как реакция на бесконечность страданий, сломанных надежд и чаяний целых народов. Неудивительно поэтому, что философская и художественная картины мира во многом семьей, потому что хотят охватить весь сложный путь развития человечества, постичь горизонте духовности, что вполне погрузилась в бытии коллизии, не имея возможности их решить.

Ключевые слова: духовная драма, драма истории, вызов судьбе, философская и художественная картины мира, бытийные коллизии, не имеющих разрешения.

Olexandr Guzhva**DRAMA HISTORY – THE DEFINITION OF THE CONCEPT**

The perception of history as a true drama, which was confirmed in modern philosophy, due to objective events: the infinite war and «collective experiments» (F. Nietzsche) – reject mankind far behind in its development. With the concept of the drama of history, to which some philosophers and artists, of course, there are some changes in the social and individual consciousness, perceived as a reaction to the infinite suffering of broken hopes and aspirations of entire peoples. Not surprisingly, philosophical and artistic picture of the world largely sporidnyuyutsya for seeking to capture the complicated path of humanity to comprehend spiritual horizons, which is plunged into existential conflict, unable to resolve them. Our research aims to play a wide cultural and historical space in which artistic phenomena appear, reflecting a crisis of spirituality and share typological features that are derived from a common ideological model, launched the «Book of Job» with Scripture. This unifying worldview model enables attributed these phenomena to a single ideological and thematic channels and extend to them the concept of spiritual drama that plays huge global conflicts. So the drama of history – it is primarily a spiritual drama that reflects the tragedy of life is perceived as a challenge to fate. Of course, the spiritual drama is taken as a manifestation of religious consciousness that permeates all the cultural and historical space and finds reflection in different genres and art forms. Religious drama is divided into several subject-content plans, where the earth, heaven, heaven and hell – and it is a true wide horizon of consciousness, lost orientation and tranquility in the search for the meaning of life, facing reality. It is the religious consciousness of Christians taught to perceive the history within certain limits, from the birth of the Savior to Doomsday. The events of history in many ways this claim skerovanist human being, for which sometimes seems that this Court has come.

Key words: spiritual drama, drama history, the courage to be, philosophical and artistic worldview, existential conflicts that have no solution.

УДК 94(487)

Світлана Лісіна

**ЛЬВІВСЬКІ РЕГІОНАЛЬНІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

У статті представлено регіональні енциклопедії Львова та області як інтеграцію накопиченого матеріалу про місто і основний ресурс регіону. Автор також спробувала дати характеристику структури та основних вимог до формування регіональних енциклопедій для вдосконалення підготовки публікацій такого типу.

Ключові слова: регіон, мала територія, краєзнавство, енциклопедистика, регіональна енциклопедія.

Пізнання своєї країни в усьому її різноманітті – найважливіше завдання держави і суспільства. В даний час є нагальна потреба у створенні національного енциклопедичного ресурсу, в якому була б представлена різнобічна, уніфікована і достовірна довідкова інформація про всі українські регіони та малі території. Це пов'язано з повсюдним поживанням інтересу до регіональної історії та культури, з розширенням ділових і культурних зв'язків між різними регіонами України, з розвитком внутрішнього та міжнародного туризму.

Формування такого ресурсу цілком відповідає завданням сучасної державної культурної політики – створення сприятливого для становлення особистості інформаційного середовища за допомогою забезпечення доступу до національних інформаційних і культурних ресурсів. В Україні накопичено унікальний по повноті і різноманітності комплекс довідкової інформації про регіони країни. Йдеться про регіональні (обласні, районні, міські) енциклопедії та енциклопедичні довідники. У типологічному відношенні регіональні енциклопедії можна поділити на: універсальні; галузеві (історичні, географічні, етнографічні); біографічні (матеріали про людей, пов'язаних з краєм); тематичні (відомості про історичні події, пов'язані з регіоном). Прикладом таких видань часів незалежності України є такі енциклопедії: «Закарпаття» [5], «Коломийщина» [8], «Криворіжжя» [9], «Ічнянщина» [7] «Бердянськ» [31]; енциклопедичні довідники: «Полтавщина» [20], «Чернігівщина» [29], «Сумщина в іменах» [23], «Київ» [15]; енциклопедичні словники: «Тернопіль» [24], «Івано-Франківськ» [13], «Лемківщина» [4], а також галузеві та тематичні енциклопедичні видання регіонів: «Енциклопедія мистецтва Полтавщини» [11], Морская энциклопедия Одессы» [19], «Енциклопедія історії та культури карпатських русинів» [6], «Митці Буковини» [18] та ін.

Регіональні енциклопедії є виключно цінними джерелами відомостей про минуле та сьогодення різних регіонів і населених пунктів України. У них міститься найрізноманітніша інформація з регіональної історії, географії, етнографії, економіки, культури, мистецтва, демографії, фольклору та ін. Включені біографічні дані про людей, життя і діяльність яких було пов'язано з тим чи іншим краєм. Унікальність матеріалам, що публікуються в регіональних енциклопедіях додає те, що більшість з них складено на основі вивчення невідомих досі документів із регіональних архівів і підготовлено в результаті багаторічних кропітких розвідок місцевих вчених і краєзнавців.

Теорію енциклопедичних видань, зокрема і регіональних, досліджено у працях багатьох вчених: Н. Черниш [27–28], Т. Добко [1], М. Железняк [12] та інші. Значну кількість публікацій з означеної теми можна умовно поділити на декілька груп. Перша – теоретичні викладення, що розглядають концепції, загальні принципи й підходи до формування, систематизації, особливостей регіональних енциклопедій. Друга – опис практичного досвіду функціонування та основних характеристик існуючих регіональних енциклопедичних видань у соціально-комунікаційному середовищі. Дослідниця енциклопедичної справи Н. Черниш подає сучасну типологію енциклопедій, які вона розрізняє за цільовим призначенням, читацькою адресою, характером інформації, за структурою, обсягом, форматом [27]. Значну роль у представленні досвіду підготовки регіональних енциклопедій відіграють праці з енциклопедистики, виголошені під час Міжнародних наукових конференцій «Українська енциклопедистика» [25–26]. У доповідях обговорено широке коло питань з енциклопедичної справи в Україні та за кордоном, питання методики і методології створення енциклопедичних видань різних типів.

Нормативні документи досить поверхово подають поняттєве значення основних термінів і тлумачень. Так, стаття 12 закону України «Про інформацію» зазначає, що інформацією довідково-енциклопедичного характеру є систематизовані, документовані, публічно оголошені або іншим чином поширені відомості про суспільне, державне життя та навколишнє природне середовище [22]. А у ДСТУ 3017-95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення» регіональну енциклопедію

згадано лише у примітках до поняття «енциклопедія»: «розрізняють: регіональну (універсальну або спеціалізовану) енциклопедії» [3].

Словник основних термінів у посібнику Г. Швецової-Водки подає тільки поняття енциклопедії: «довідкове видання, що містить в узагальненому вигляді основні відомості з однієї чи усіх галузей знань та практичної діяльності, викладені у коротких статтях, розташованих за абеткою їхніх назв або систематичному порядку», а регіональну енциклопедію як вид видання не представлено [30, с.56].

Мета статті – здійснити аналіз теоретичних аспектів творення та функціонування регіональних ресурсів України через регіональні енциклопедії; визначити основні складові означених ресурсів; довести ефективність застосування регіональних енциклопедій для суспільного використання.

У даній роботі нами зроблена спроба розглянути проблеми та перспективи розвитку енциклопедистики в окремому регіоні України. Джерелами дослідження виступають публікації про регіональні енциклопедії, матеріали конференцій, офіційні сайти організацій, які займаються виданням енциклопедій.

Аналіз наявних видань дозволяє визначити основні характеристики енциклопедій про малу територію. В першу чергу, ці видання різняться за територіальною ознакою: енциклопедії, присвячені одному населеному пункту (місто), адміністративному району, кілька адміністративних районів [16, с.270; 17].

Підготовка будь-якого енциклопедичного проекту – найважливіша умова подальшого розвитку регіональної науки, що допомагає кращому розумінню сьогоденного стану справ в регіоні. У енциклопедичних статтях про адміністративно-територіальні одиниці можуть бути представлені наступні пункти: дата утворення, адміністративний центр, площа території, кількість населення, коротка історія, інфраструктура історична і сучасна. Вся статистична інформація дається по можливості в динаміці. Понятійні статті повинні містити період існування адміністративно-територіальної одиниці, укази про їх введення і ліквідацію, вищі і нижчі адміністративні одиниці, статуси адміністративних центрів, керівні структури. В кінці статті або після неї (у вигляді таблиці) бажано дати перерахування керівних осіб (прізвище, ініціали, період управління). Регіональна енциклопедія може бути насичена ілюстраціями. Статті про великі адміністративно-територіальні одиниці можуть доповнюватися картами, на яких вказуються межі і назви адміністративних одиниць, адміністративні центри та найбільші населені пункти, дороги, промислові підприємства, річки, озера та ін. Сучасні населені пункти ілюструються фотографіями.

Найбільшу частину регіональної енциклопедії за кількістю статей присвячено, як правило, видатним діячам всіх галузей науки, техніки, літератури і мистецтва, суспільно-політичного життя. При вирішенні питання про включення в словник тієї чи іншої біографічної статті необхідно, перш за все, керуватися сформованими науковими уявленнями про внесок діяча в розвиток науки, актуальністю і значимістю його спадщини. Відбір статей в словнику енциклопедії повинен проводитися з великою ретельністю на основі експертних оцінок значущості їх діяльності, вкладу в відповідну галузь знання.

Існують загальні статті – це статті про науку, наукові терміни і біографічні статті. Так, у біографічних статтях спочатку подається прізвище діяча, про якого йдеться в статті, потім ім'я та по батькові, псевдоніми, роки життя, визначення його як суспільної особистості, наукові звання та ступені або найвища посада чи військовий чин, яких діяч досяг у своєму житті. Далі – місце народження, визначається походження і йде мова про виклад перебігу самого життя особистості. Найбільш досконалою тут є хронологічна форма викладу подій життєпису діяча – вона дає читачу уявлення про розвиток особистості героя статті в обставинах суспільства.

Статті енциклопедичного видання, написані різними авторами, з різних тем галузі, зазвичай розташовують у порядку алфавітної послідовності їх заголовків. Так читачу зручніше відшукати відомості за назвами подій, іменами особистостей чи термінами. За заголовок статті береться прізвище або ім'я історичної особи, загальноприйнята назва події з роком, у якому вона відбулася, термін або назва.

Кожна стаття в енциклопедії містить кілька наступних, певною мірою, автономних інформаційних одиниць.

1) Назва статті дається відповідно до сучасних норм української мови, наводиться наголос, для іншомовних імен і назв наводиться оригінальне написання, до іншомовних термінів дається етимологічна довідка, до неї вказуються синонімічні форми існування поданої назви.

2) Дефініція – це не формальний початок статті, а коротке науково точне сучасне визначення поняття, викладене в доступній формі. Якщо зміст терміну з моменту його появи змінювався, то історію трансформації його розуміння слід давати в тексті, а не в дефініції. Дефініції для термінів одного порядку (народи, географічні об'єкти і ін.) повинні бути по можливості однотипними.

3) Текст статті в енциклопедії повинен повідомляти читачеві комплекс відомостей про предмет, об'єктивно висвітлювати події, явища, факти без нав'язування авторських оцінок. У тих випадках, коли викладена тема носить дискусійний характер і в науці не існує єдиної точки зору з цього питання, наводиться трактування дослідників із зазначенням їх наукових шкіл і імен. Статті, на які потрібно дати посилання, можуть відзначатися курсивом.

4) Пристатейна бібліографія включає: авторитетні в науковому світі монографії, навчальні посібники для вузів, архівні джерела, факсимільні видання, бібліографічні покажчики, офіційні атласи, карти, в рідкісних випадках – статті з наукових збірників і журналів. Література включається на українській мові і в оригінальному написанні. При цьому наводиться література тільки по конкретному питанню.

5) Ілюстрації в енциклопедії (спільно з картами) займають до 15% обсягу. При ілюструванні слід виходити з того, що ілюстрації служать не тільки елементом художньо-поліграфічного оформлення, а й доповнюють, пояснюють текст, роблять його більш зрозумілим, а в ряді випадків дозволяють значно скоротити його. При відборі ілюстрацій слід пам'ятати, що їх кількість визначає той оптимум, який дозволяє дати наочне уявлення про головні події, явища, типові риси об'єкта, або його особливості.

6) Зміст карт має узгоджуватися з текстом.

Особливості регіональної енциклопедії та її перспективи в тому, що вона є інформаційною базою регіону чи міста. Тобто, подібні видання достовірно, неупереджено і всебічно представляють цілісний багатогранний образ конкретної території.

Спробу розпочати роботу над енциклопедією Львова науковці зробили у 2002 році, але обговорено лише концепцію майбутнього видання. Хоча в 2006–2007 рр. вийшла «Історія Львова» як найповніше видання про минуле міста [14]. За змістом це видання подає еволюцію територіальної структури міста та її громади, політичні події, суспільні рухи, економічне та культурне життя міста в хронології подій. Розділи енциклопедії «Історія Львова»: град князівства, місто Галицької землі, Львів у XVII–XVIII ст. (Т.1), столиця королівства Галичини та події до жовтня 1918 року (Т.2), Львів ХХ ст. – початку ХХІ ст. (Т.3). В межах розділів матеріал представлено за тематичними рубриками: економіка, медицина, церква, культура. Кожен том має іменний покажчик, а третій том подає список скорочень та «Вибрану бібліографію Львова». Ґрунтовні авторські статті супроводжуються покликаннями на наукову літературу на кількох мовах (укр., пол., нім., рос.). Книга ілюстрована значною кількістю кольорових вклейок, карт, фотографій документів та музейних експонатів, а також вулиць міста та видатних його осіб, репродукцій давніх мініатюр та портретів авторства відомих художників.

На базі ґрунтового видання «Історія Львова» і було створено багатотомну «Енциклопедію Львова» [10]. Це – перша енциклопедична праця універсального характеру про історію окремого міста – регіональна енциклопедія України. Її головне завдання – з науковою об'єктивністю, шляхом ретельного відбору концептуальних статей і статей про конкретні події і факти ознайомити читачів з історією міста, охарактеризувати сучасний соціально-економічний стан і дати найбільш повне уявлення про культуру Львова. Укладачі енциклопедії широко залучали до збору та систематизації матеріалів місцевих спеціалістів і знавців національної історії та культури. Практично кожна стаття включає десятки сторінок матеріалів архівних документів, монографій і статей, які доводять її науковість і достовірність. Але і самі ці статті, на думку творців енциклопедії Львова, формують новий культурно-інформаційний простір, який призначено не тільки для задоволення духовно-пізнавальних запитів сучасних читачів, а й майбутніх поколінь.

«Енциклопедія Львова» включає статті про відомих осіб, які народилися, вчилися чи працювали у Львові. Гасла енциклопедії присвячені також представникам міської адміністрації Львова, церковним діячам та діячам науки та культури. Пам'ятки архітектури, вулиці, площі, унікальні експонати також представлені в енциклопедії як і наукові та навчальні заклади, установи культури, громадські об'єднання. Тематично підібрано гасла про міський побут та світові чи загальноукраїнські події у Львові. Назви гасел в енциклопедії подані великими літерами. Більшість авторських статей супроводжують чудові фото чи репродукції портретів, архітектурних пам'яток, будинків, одягу, товарів чи підприємств, які походять зі збірок Львівської галереї мистецтв, Львівського історичного музею, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Центру досліджень визвольного руху, приватних колекцій. Для покликань (див.) на персоналії, установи, церкви, музеї, які вже є гаслами, використовується курсив. Побудова матеріалу в енциклопедії – алфавітна. Ця регіональна енциклопедія є систематизованим зведенням знань про Львів за період від першої згадки про місто – 1256 р., і аж по сьогодні, а також про його місце і роль в історії, культурі і економіці України. На сьогодні це одне з найкращих кольорових енциклопедичних видань регіонального характеру.

Коли вийдуть уже всі томи «Енциклопедії Львова», то варто розмістити в Інтернет-мережі електронний варіант цієї книги, де окремі гасла можна було б уточнювати, розширювати чи вносити правки, актуалізуючи інформацію.

Електронна регіональна енциклопедія як реалізована модель інтеграції має форму, засновану на системі довідників-показчиків (тематичний рубрикатор і словник енциклопедії, адресний (географічний), картографічний, іменний, предметний, хронологічний, бібліографічний, іконографічний), які організують зв'язок між об'єктами інформаційних ресурсів архівів, музеїв, бібліотек, органів охорони пам'яток історії та культури.

Як зразок, можемо розглянути регіональну енциклопедію «Дрогопедія (Дро-Е)» [2] – перша електронна і єдина online-енциклопедія Дрогобича (Дрогобиччини), яку запущено в липні 2012 р.

Дрогопедія має велику кількість довідкових матеріалів із майже щоденним оновленням інформації: включаючи історичні факти, сучасні неологізми Дрогобича та Дрогобицького краю, короткі біографії її мешканців, визначення подій, довідку про міську періодику, видані книги.

Енциклопедія поставила собі за правило здійснювати посилання на джерела (друковані, електронні), які є показником, що факти створенні не на "порожньому місці". Винятком становлять ті факти, яким автори стали очевидцями, чи безпосередньо стали їх творцями. Тому людина (автор) є також джерелом інформації.

Тут зібрані слововживання та фрази (вирази), які часті у розмові дрогобичан. Деякі з них є не тільки явищем «мовної культури» міста Дрогобича, а явищем ширшим – регіональним. Такий словничок представлено у структурі енциклопедії: акурат – якраз; батяр – шибеник, розбишака, кримінальник; кремпувати(ся) – ніяковіти, соромитися та інші.

Електронна енциклопедія подає алфавітний показчик імен, термінів, понять та їх тлумачення після переходу на гіперпосилання, в тому числі до Вікіпедії (Вільної енциклопедії). За структурою електронної енциклопедії є онлайн-бібліотека, яка включає: бібліотеку книг, фото-бібліотеку, бібліотеку періодики та бібліотеку ретро-новин Дрогобича.

Власне «Дрогобицька онлайн-бібліотека» – найбільше цифрове зібрання книг та іншої літератури про Дрогобич, рубрика Інтернет-газети Drohobyczer Zeitung. В ній зібрана художня та науково-популярна (історична) література про місто та його мешканців. Кожна книга/журнал має свій опис, а також (не завжди кожна) посилання (лінк) на свою електронну версію.

Про Львів ще створено популярну енциклопедію [21], де присутні близько 700 слів (імен громадсько-культурних діячів, братств, вулиць Львова) з поясненнями. Основна інформація відображає історію міста та його центральних вулиць, пам'ятки природи й архітектури, а також життєписи відомих осіб різних національностей, які народилися, вчилися, чи якийсь час проживали та працювали у Львові. Наприклад, у книзі можна прочитати, що у XVI ст. живописець Августин працював у Львові. Саме він розписав циферблат годинника (1557) на вежі Ратуші, ікони (1567) для Кафедрального собору. В енциклопедії також міститься інформація про сучасників – Юрія Андруховича, Ігоря Білозора, Романа Віктюка, Святослава Вакарчука, Бориса Возницького, та інших, але гасла частини відомих людей Львова до енциклопедії не потрапили.

Отже, це науково-популярне видання краєзнавчої тематики в одному томі. В основному тут було використано відомі словникові джерела, у меншій мірі – вибрані наукові праці та історичні документи та львовознавчі матеріали.

В планах Інтернет-порталу громадських організацій Львова нова Мультимедійна онлайн-енциклопедія Львова. Проект передбачає створення та функціонування інформаційного веб-порталу на якому будуть міститися відомості про Львів.

Таким чином, регіональні енциклопедії відіграють важливу роль в розвитку культури регіону і виконують основні функції: інформативну (передача наукового досвіду), пізнавальну (концентрують в собі кращий науковий досвід безлічі поколінь людей), комунікативну (охоплюють більшість членів суспільства через систему масової комунікації), культурну (фіксують інформацію та зберігають її), меморіальну (енциклопедія як носій і свідок історії народу), управлінську (ідеологія енциклопедії) і ін. Також можемо говорити про намічені напрямки розвитку регіональної енциклопедистики: створення тематичних, персональних енциклопедій, енциклопедій міст і районів України; сприяння розвитку регіональної науки, оскільки енциклопедії виявляють мало вивчені проблеми в різних галузях знання.

В галузі наукового знання сучасна регіональна енциклопедія може і повинна виконувати функції забезпечення краєзнавчою інформацією, надаючи можливість дослідникам отримати всі необхідні для них базові знання. У галузі освіти сучасна наукова енциклопедія повинна забезпечити можливість будь-кому, хто має бажання розширити свої знання, отримати точну, достовірну та актуальну інформацію про місто, край, регіон. В галузі збереження прийняттого для людства рівня культурних запитів особистості і суспільства сучасна регіональна енциклопедія повинна бути хранителем реального знання, гарантовано достовірного, об'єктивного і актуального.

Список використаних джерел

1. Добко Т.В. Українська енциклопедія в електронному середовищі / Т. В. Добко // Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 року). – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – С.45–50.
2. Дрогопедія/Drogopedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dro-e.blogspot.com/>
3. ДСТУ 3017 – 95. Видання. Основні види. Терміни та визначення. – К.: Держстандарт України, 1995. – 45 с.
4. Енциклопедичний словник Лемківщини / І. Красовський, І. Челак. – Львів: Астролябія, 2013.
5. Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття / Гол. ред. В. В. Бедь. – Ужгород: Гражда, 2007. – 385 с.
6. Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / Укл. П.Р. Магочій, І. Поп; пер. з англ. Н. Кушко. – Ужгород, 2010.
7. Енциклопедія Ічнянщини: 10 тисяч статей, довідок, документів, ілюстрацій: довідник / Укл. В. Шевченко. – К., 2014.
8. Енциклопедія Коломийщини / за ред. М. Савчука. – Коломия: Вік, 1996–2007.
9. Енциклопедія Криворіжжя: У 2 т. / Упоряд. В. П. Бухтіяров. – Кривий Ріг: ЯВВА, 2005.
10. Енциклопедія Львова: В 7 т. / За ред. А. Козицького. – Л.: Літопис, 2007 (Т 1–4).
11. Енциклопедія мистецтва Полтавщини: У 2 т. / Укл. В. М. Ханко. – Полтава, 2014–2015.
12. Железняк М.Г. Енциклопедія сучасної України – здобутки, проблеми та перспективи / М. Г. Железняк // Українська енциклопедистика: матеріали Другої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 17 червня 2011 року). – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – С. 14–24.
13. Івано-Франківськ: енциклопедичний словник / Авторі-упорядники: Карась Г., Діда Р., Головатий М., Гаврилів Б. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2010. – 496 с.
14. Історія Львова: У 3 т. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Л.: Центр Європи, 2006–2007. – (Т.1–3).
15. Київ: історико-біографічний енциклопедичний довідник / Г. Ю. Івакін, М. Б. Кальницький, Ю. В. Павленко та ін.; Ю. О. Храмов (відп. ред.); Інститут гуманітарних досліджень української академії наук. – К.: Фенікс, 2007.
16. Лісіна С.О. Інтеграція інформаційних ресурсів через регіональні енциклопедії / С.О.Лісіна // Матеріали 5-ої Міжнародної наукової конференції «Інформація, комунікація, суспільство»: 19–21 травня 2016. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. – С.270.
17. Лісіна С.О. Українські довідкові видання в системі соціальних комунікацій: стан та перспективи дослідження / С. О. Лісіна // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації 2012 р., №3 (11). – Запоріжжя, 2012. – С.122–129.
18. Митці Буковини: енциклопедичний довідник / Укл. Т. Дугаєва, І. Міщенко. – Чернівці, 1998.
19. Морская энциклопедия Одессы / Глав. ред. К. Ильницький. – Одесса, 2012.
20. Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – 1023 с.
21. Популярна енциклопедія Львова: історія, культура, людина, місто / Упоряд. О. Ольсич. – Львів: Ставропігон, 2009. – 244 с.
22. Про інформацію: закон України, станом на 1 груд. 2002 р. / Верх. Рада України. – К.: Парлам. вид-во, 2002. – 24 с.
23. Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник. – Суми, 2003.
24. Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль: Збруч, 2004–2010.
25. Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 року). – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – 282 с.
26. Українська енциклопедистика: матеріали Другої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 17 червня 2011 року). – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – 113 с.
27. Черниш Н. І. До питання про сучасну типологію енциклопедій / Н.І.Черниш // Вісник книжкової палати. – 2015. – №4. – С.3–8.
28. Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань / Н.І.Черниш. – Л.: Фенікс, 1998. – 91 с.
29. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1990. – 1007 с.
30. Швецова-Водка Г.М. Типологія книги: навч. посібн. / Г.М.Швецова-Водка; Рівн. Держ. Ін-т культури. – К.: Кн. палата України, 1999. – С. 56.
31. Энциклопедия Бердянска: Историко-краеведческий, общественно-политический справочник: В 2 т / Авт. идеи, рук. творч. группы В. И. Михайличенко. – Мелитополь, 2013–2014.

Светлана Лисина

**ЛЬВОВСКИЕ РЕГИОНАЛЬНЫЕ ЭНЦИКЛОПЕДИИ:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ**

В статье представлены региональные энциклопедии Львова и области как пример интеграции накопленного материала о городе и основной ресурс региона. Автор также попыталась дать характеристику структуры и основных требований формирования региональных энциклопедий для совершенствования подготовки публикаций такого типа.

Ключевые слова: регион, малая территория, краеведение, энциклопедистика, региональная энциклопедия.

Svetlana Lisina**LVIV REGIONAL ENCYCLOPEDIA: PROBLEMS AND DEVELOPMENT PROSPECTS**

The article presents the regional encyclopedia of Lviv and the region as the integration of accumulated material about the city and the main resource of area. The author also tried to characterize the structure and basic requirements for the formation of regional encyclopedias improving the preparation of publications of this type.

Key words: region, a small area studies, local history, entsyklopedystyka, regional encyclopedia.

УДК 94(478)**Наталія Вовк****ДОКУМЕНТНИЙ СУПРОВІД ФОРМАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

Стаття присвячена аналізу інформаційного середовища з точки зору формальних комунікацій. Автор розглянула основні компоненти інформаційного середовища. Подано характеристику етапів розвитку формальних комунікацій в інформаційному середовищі та розглянуто його комунікаційну структуру. Проаналізовано значення документів у формальних комунікаціях.

Ключові слова: комунікація, формальна комунікація, інформаційне середовище, інформаційне суспільство, документ.

Глобальна інформатизація суспільства спричиняє появу і розвиток нових інформаційних технологій та процесів. Поява нових інформаційних ресурсів провокують створення таких інформаційних потреб, задоволення яких відбувається шляхом нової комунікації та створенням нових комунікаційних каналів, як формальних, так і неформальних. Усі інформаційні явища, які спричиняють розвиток інформаційних комунікацій, виникають в інформаційному середовищі.

Інформаційне забезпечення суспільства є важливим чинником, оскільки інформація є сполучною ланкою між учасниками будь-якої спільноти. Важливим завданням залишається дослідження саме інформаційного середовища їх взаємодії під час формальних комунікацій. Актуальним питанням є і визначення основних компонентів інформаційного середовища та шляхи взаємодії в ньому різноманітних комунікацій: документних, інформаційних, формальних, міжособистісних, віртуальних тощо.

Аналізу комунікацій в інформаційному середовищі присвячені наукові роботи О. Тишевської-Шапошник [8], В. Горового [2], О. Онищенко [7], М. Комової [3], Н. Парафійник [6] та інших. Незважаючи на достатню кількість публікацій в даному напрямі, варто зазначити, що загальний огляд інформаційного середовища та аналіз його основних компонентів потребує деталізації. На сьогодні досліджено основні види комунікацій у різних сферах суспільного життя: підприємницькій, бібліотечній, освітній, культурній, економічній, соціальній, політичній та ін.

Метою статті є поглиблений аналіз сучасного інформаційного середовища та особливостей особливостей документного забезпечення формальних комунікацій.

Методи і засоби комунікаційних зв'язків в середині інформаційного середовища сьогодні мають неабиякий вплив на розвиток інформаційного суспільства загалом. Для кращого розуміння варто розглянути поняття «інформаційного середовища» з точки зору комунікації. Г. Москалюк інформаційне середовище розглядає як сукупність чинників, які забезпечують роботу користувачів з різноманітними інформаційними ресурсами за допомогою інтерактивних методів інформаційно-комунікативних технологій, які взаємодіють з ним як із суб'єктом інформаційного спілкування та особистістю [5]. Тобто, інформаційне середовище – це комплекс взаємопов'язаних умов, які впливають на діяльність учасників комунікації, що взаємодіють між собою за допомогою сучасних засобів комунікації із залученням мультимедійних технологій, з метою подальшого розвитку міжособистісних взаємин. З іншого боку, інформаційне середовище – це сукупність зв'язків, які виникають між учасниками комунікації та формуються під впливом зовнішніх чинників. Отже, поняття учасників комунікації та умов комунікації взаємопов'язані і власне формують наповнення інформаційного середовища комунікації.

На рисунку 1 зображено схему взаємодії між учасниками комунікації.

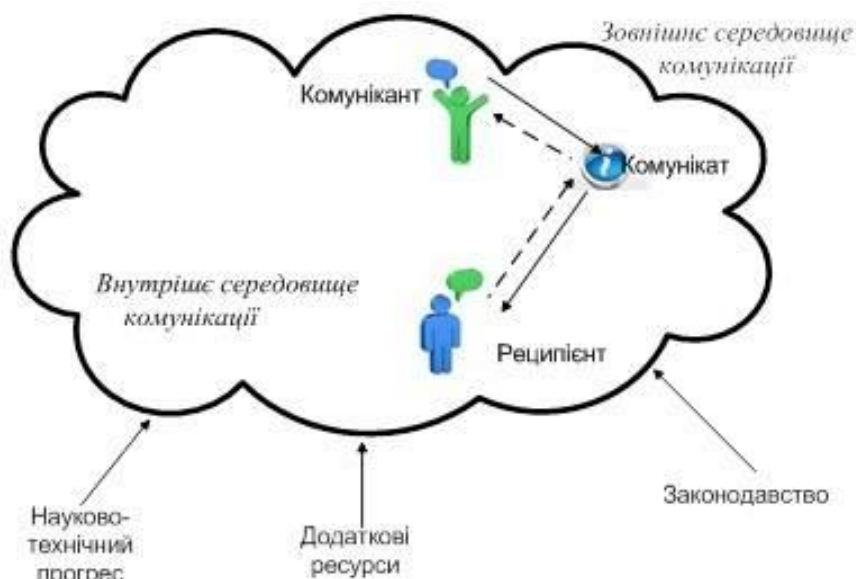


Рис. 1. Комунікаційна схема взаємодії між комунікантом та реципієнтом

Відповідно до схеми формальна комунікація відбувається у внутрішньому та зовнішньому середовищах. Основні компоненти інформаційного середовища доцільно розділити на дві групи: до першої віднесено комуніката, комуніканта, реципієнта та внутрішні фактори впливу, а до зовнішнього – зовнішні чинники впливу. Внутрішніми факторами, які впливають на процес комунікації, є особливості взаємодії між самими учасниками комунікації: причини, які спровокували комунікацію; психологічні мотиви учасників комунікації; соціальні зв'язки між ними, комунікаційні бар'єри. У зовнішньому середовищі комунікації діє вплив таких чинників: науково-технічний прогрес; законодавство та нормативні акти, що регулюють та регламентують процес комунікації; необхідність додаткових інформаційних, матеріальних, технічних та інших ресурсів.

Доцільно визначити такі етапи розвитку формальних комунікацій в інформаційному середовищі: визначення причин комунікації; пошук ресурсів, в разі необхідності; визначення і залучення учасників комунікації; проведення власне комунікації; підведення підсумків комунікації та визначення чинників подальшого розвитку комунікаційних зв'язків.

Перший етап розвитку формальної соціальної комунікації передбачає визначення причин комунікації. Як правило, даний етап досить короткий і не вимагає додаткових ресурсів. Щодо причин виникнення комунікації, то варто назвати такі: необхідність вирішення конкретних проблем; необхідність проведення світського спілкування (формальне, ритуальне); потреба у рольовому спілкуванні; досягнення певної мети (комерційної, особистої тощо).

Пошук та залучення додаткових ресурсів необхідний в разі недостатнього розуміння ситуації між учасниками комунікації. Часто такі ресурси залучають власне ще до виникнення комунікаційних зв'язків між реципієнтом та комунікантом. Наступний етап – визначення і залучення учасників комунікації – може відбуватися двома шляхами: спонтанно і планово. Для першого методу організації комунікації характерні невимушені зв'язки та спонтанність дій комуніканта чи реципієнта. При плановому залученні учасників до комунікації відбувається усне або/та письмове запрошення їх до комунікаційного середовища. Другий вид такої комунікації характерний для ділового, формально-рольового спілкування.

Процес задоволення комунікаційних потреб – власне комунікації – відбувається безпосередньо у внутрішньому середовищі комунікації. Саме на цьому етапі можуть і виникати комунікаційні бар'єри при спілкуванні: семантичний, стилістичний, логічний, соціально-культурний та ін. [6]. Завершальним етапом комунікаційних зв'язків є підведення підсумків. Цей етап передбачає формальне закінчення проведення комунікації та визначення подальших шляхів можливої взаємодії між її учасниками.

Кожен із визначених етапів формальної комунікації супроводжується створенням документного масиву (за необхідності). У таблиці 1 подано перелік документів у визначеному комунікаційному етапі. Зазначені у таблиці документи розглянуті з точки зору формальної комунікації.

Таблиця 1

Документне забезпечення формальних комунікаційних процесів

№ з/п	Назва етапу	Документи
1.	Визначення причин комунікації	Довідка, доповідна/службова записка, звіт, огляд.
2.	Пошук ресурсів, в разі необхідності	Запити, подання, лист-прохання
3.	Визначення і залучення учасників комунікації	Офіційне запрошення, пропозиція
4.	Проведення власне комунікації	Порядок денний, протокол зустрічі (наради, засідання)
5.	Підведення підсумків комунікації	Договір про співпрацю, висновок про підведення підсумків тощо.

Під час першого комунікаційного етапу можливе створення кількох документів, зазначених у таблиці. При цьому кожен з цих документів має свої особливості. Так, огляд і звіт відрізняються обсягом (звіт – від 20 до 30 сторінок) та загальною структурою (огляд представляє стислу характеристику певної проблеми, а звіт – детальнішу інформацію з визначеної предметної області із використанням додаткових таблиць, діаграм та схем) [1]. Службова записка відмінна від пояснювальної у тому, що перша може містити пропозицію, звернену до керівника, в той час, як пояснювальна трактує лише конкретну ситуацію та наявні факти.

Для пошуку додаткових ресурсів, а особливо вже для їх залучення, під час формальної комунікації створюють такі документи: запити, подання, лист-прохання. Якщо запит в більшості випадків задовольняє пошук інформаційних ресурсів, то у поданні чи листі-проханні автори мають змогу здійснити пошук і матеріальних, фінансових та інших додаткових ресурсів.

Офіційне запрошення надсилають безпосередньо бажаним учасникам формальної комунікації (діловим партнерам, конкурентам, потенційним клієнтам тощо). Варто відзначити, що вже на цьому етапі відбувається прекомунікація – процес створення комунікаційних зв'язків, який передує основній комунікації. Він не є обов'язковий, але містить ті ж самі елементи, що і комунікація: комуніканта, реципієнта та комуніката (офіційне запрошення або пропозиція). Провівши декодування інформації, яка міститься в цих документах, реципієнт дає свою відповідь. У випадку, якщо така відповідь позитивна – відбувається сама комунікація, якщо ж реципієнт дає негативну оцінку такому запрошенню, то на цьому етапі комунікація завершується.

Проведення формальних комунікацій в інформаційному середовищі відбувається в більшості випадків за заздалегідь складеною схемою – порядком денним. Даний документ має на меті упорядкувати схему взаємодії між учасниками комунікації. Інколи таким документом нехтують, що може призвести до накопичення та розгляду непотрібних питань.

І останнім комунікаційним етапом, як вже зазначалося, є підведення підсумків. Результатом цього етапу у формальній комунікації можуть бути такі документи: договір про співпрацю, висновок про підведення підсумків тощо. Найпоширенішим видом документів даного рівня комунікації є договір – це документ, який засвідчує угоду двох або більше юридичних чи фізичних осіб про встановлення, зміну або припинення їх спільних дій згідно із зафіксованими в ньому цивільними правами та обов'язками [4].

Інколи після проведення нарад, співбесід та інших формальних комунікацій доцільно укласти висновок про підведення підсумків комунікації. Цей документ, на нашу думку, повинен складатися з таких частин: мета комунікації (наради, переговорів, співбесіди тощо); список учасників комунікації (комунікантів та реципієнтів); аналіз комунікатів (повідомлень) у вигляді розкодованої інформації; безпосередньо висновки після проведення комунікації (суть вирішеного питання, подальша співпраця та ін.).

Таким чином, Формальні комунікації займають чільне місце у системі комунікаційних зв'язків сучасного суспільства. Необхідність вирішення поставлених питань в організації, підприємстві, установі вимагають належного документного супроводу формальних комунікаційних процесів. Чітке визначення ролі документів у формальній комунікації дозволить провести як чітку градацію між самими етапами комунікації, так і визначити основні складові поточної комунікації та перспективи розвитку майбутніх комунікаційних зв'язків. Важливою формою забезпечення формальної комунікації є не лише документна, а й вербальна, яка є незмінною комунікативною частиною таких зв'язків.

Список використаних джерел:

1. Вовк Н. Інформаційно-аналітичні документи: сфера використання та класифікація / Н. Вовк // Вісник Книжкової палати. – 2016. – № 4 – С. 47–49.
2. Горюхов В. Соціальні інформаційні

комунікації, їх наповнення та ресурс / Горовий В. – К.: НВЦ Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 2010. – 230 с. 3. Комова М. Пріоритети трансформаційної моделі розвитку соціальних комунікацій / М. Комова // Світ соціальних комунікацій: наук. щокварт. журн. – Т.8. – К.: КиМУ, ДонНУ, 2012. – С. 46–49. 4. Комова М. Складання ділових документів / М. Комова. – Львів: Тріада Плюс 2006. – 176 с. 5. Москалик Г. Поняття, природа і джерела формування інформаційно-комунікаційного середовища / Г. Москалик // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 77. – С. 149–153. 6. Парафійник Н. Документно-інформаційні комунікації / Н. Парафійник // Х.: ХАІ, 2010. – Ч.1. – 57 с. 7. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства / О. Онищенко, В. Горовий, В. Попик та ін. – К.: НВЦ Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 2013. – 220 с. 8. Тишевська-Шапошник О. Інформаційне середовище як чинник формування комунікативних стратегій розвитку туристичної діяльності / О. Тишевська-Шапошник // Вісник Харківської державної академії культури. – 2012. – Вип. 37. – С. 216–224.

Наталья Вовк

ДОКУМЕНТНОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ФОРМАЛЬНЫХ КОММУНИКАЦИЙ И В ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЕ

Статья посвящена анализу информационной среды с точки зрения формальных коммуникаций. Автор рассмотрел основные компоненты информационной среды. Дана характеристика этапов развития формальных коммуникаций в информационной среде и рассмотрены его коммуникационную структуру. Проанализировано значение документов в формальных коммуникациях.

Ключевые слова: коммуникация, формальная коммуникация, информационная среда, информационное общество, документ.

Natalia Vovk

DOCUMENT SUPPORT OF THE FORMAL COMMUNICATION IN THE INFORMATION ENVIRONMENT

This article analyzes the information environment in terms of formal communications. The author examined the basic components of the information environment. The author submits formal description of the stages of development of communication in the information environment and considers its communications structure. The article analyzes the documents importance in formal communications.

Key words: communication, formal communication, information environment, information society, document.

УДК 004.77:004.65

Наталія Химиця

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ, ЗГЕНЕРОВАНИХ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ ТА ЇЇ КЛІОМЕТРИЧНА СКЛАДОВА

У статті розглянуто явище міждисциплінарності у вивченні сучасних історичних Інтернет-джерел. Обґрунтовано важливість використання моніторингових інформаційних систем в кліометричних дослідженнях.

Ключові слова: історичні дослідження, джерела, міждисциплінарність, Інтернет, кліометрія.

Сучасний розвиток історичних досліджень характеризується глибокими змінами і новими тенденціями методологічного характеру. Статус історичних досліджень актуалізується у зв'язку з світовою демократизацією та глобалізацією, оскільки історичне знання стає більш затребуваним у справах наукового прогнозування майбутнього, методик транзитології та інтеграції.

Одним з найважливіших наслідків докорінної зміни соціальних функцій історії у вирішенні цивілізаційних проблем стала тенденція до міждисциплінарності історичних досліджень. Складовими ланками міждисциплінарності є гуманітарні, соціальні, природно-наукові та інші дисципліни. Її характеризують як поєднання цих дисциплін, наявність між ними певних зв'язків.

У західній історіографії і теорії історії міждисциплінарний вектор історичних досліджень чітко окреслився ще з другої половини ХХ ст., коли поширилися нові методологічні течії, які прагнули посилити науковий характер історії, залучивши для цього методи і здобутки інших наук, передусім соціальних, психології та математики. На початку 60-х років в Європі поширився інтелектуальний

рух «нова наукова історія», який поставив під сумнів традиційні прийоми історичного пізнання, вироблені науковою думкою XIX ст., так само як і сформовану тоді ж систему організації наукового знання в галузі суспільних наук, що поділяли на сепаратні, зі суворо окресленим дослідним полем дисципліни. Нова історична наука стверджувала ідею цілісності ансамблю гуманітарних (соціальних) наук по суті як наук про людину і тим самим новий метод підходу до пізнання минулого в його культурно-соціальній цілісності («тотальності»), в якій історичній науці відводилася особливе місце як простору, який синтезує знання і вченість [1].

Явище міждисциплінарності досліджується у роботах таких вчених як В. Буданов, І. Добронравова, Є. Сух та ін. Але розглядається міждисциплінарність по різному, наявна багатозначність трактувань та визначень. Дослідниця І. Добронравова, вважає, що «тут звичне визначення «міждисциплінарність» стало занадто вузьким, використовують поняття «кросдисциплінарність» та «трансдисциплінарність» [2, с. 171].

Термін «інтердисциплінарність» (Interdisciplinary) вперше з'явився в документах ОЕСР у 1972 р. Проте, дослідник Дж. Томпсон, початки цього поняття вбачає в деяких ідеях уніфікованого знання, синтезу та інтеграції знань. Відомий методолог Єжи Сух у статті «Роль інтердисциплінарних досліджень в сучасній науці» стверджує: «Навіть значимість вченого, його, так би мовити, калібр, можна сьогодні оцінити, дивлячись на широту горизонтів його досліджень, тобто діапазон інтердисциплінарних досліджень, якими він займається» [3, с. 34].

Створення потужної обчислювальної техніки, разом з усвідомлення науковцями неможливості пізнати сутність об'єкту шляхом руйнування його структури, призвело до широкого розповсюдження системного підходу в науці другої половини XX ст. Системний підхід у якості наукової методології значно розширив практичні можливості дисциплінарних і міждисциплінарних досліджень та дозволив ввести у практику наукового пізнання полідисциплінарні дослідження. Виникла «Міждисциплінарність як конструктивний міждисциплінарний проект – організована форма взаємодії багатьох дисциплін для розуміння, обґрунтування й, можливо, управління феноменів надскладних систем» [2, с. 207].

Методологія міждисциплінарних досліджень, за В. Будановим, пов'язана з переносом моделей та ідей з однієї дисципліни до іншої, коли спочатку «імплантується» модель, а потім підводиться фундамент: «Міждисциплінарність як евристична гіпотеза-аналогія» [4, с. 207].

У сучасній історичній літературі термін «міждисциплінарність» вживається не тільки для позначення простого запозичення методів з інших дисциплін (соціології, статистики, демографії, антропології, лінгвістики), але і в інтеграції на рівні конструювання міждисциплінарних об'єктів, які можна визначити як щось онтологічно самостійне, як деяку існуючу реальність, незалежну від дослідження. Історичне знання визначається не одним науковим напрямком, а системою або сукупністю соціальних наук, об'єктом яких є минуле. В силу свого полідисциплінарного характеру історія природним чином використовує досягнення інших дисциплін і звертається до їх теоретичним схем, моделей, категорій, понять.

Міждисциплінарність призводить до зіткнення різних дисциплін: йдуть інтеграційні процеси, зростає взаємодія і взаємозбагачення методів. Особливо це актуально в кризових ситуаціях, коли міждисциплінарні зв'язки служать умовою успішного вирішення низки проблем. Історичні дослідження, проведені в плані міждисциплінарності, характеризуються чітко вираженим аналітичним (на протипагу описовому) підходом. В обробці джерел історики зробили справжній переворот, широко використовуючи, наприклад, кількісні методи, що дозволило освоїти величезні масиви статистики, недоступні їм до цього.

У науковій літературі визначено такі основні підходи до сутності інтердисциплінарності (у перекладі *inter* – між, в середині, поєднуючи; *disciplinarity* – дисципліна): 1) осмислення, яке здійснюється поза межами певної наукової дисципліни; 2) поєднання компонентів декількох дисциплін; взаємодію між двома чи декількома дисциплінами. Тобто інтердисциплінарність має справу з предметом, що виходить за межі однієї дисципліни, проте її мета залишається в рамках дисциплінарного дослідження і полягає в перенесенні методів з однієї дисципліни в іншу. За В. Будановим «Міждисциплінарність як мережева комунікація, чи комунікація, яка самоорганізується» [4, с. 208], де контакти спільно працюючих вчених відбуваються не в часі, як раніше, а у віртуальному просторі, де все більша кількість проблем вирішується групою співробітників, які рідко зустрічаються, або не зустрічаються взагалі та співпрацюють завдяки Internet. Тобто, «Сьогодні наука постає як суто колективне підприємство. Дослідники не мають іншого шляху легітимації власної діяльності, окрім включення до комунікативного поля науки та адаптації в ньому», причому наявне «прагнення вчених надати науковому простору ознак самоорганізації та саморегуляції» [5, с. 129] – розробляються та підтримуються наукові Internet-портали, провадяться Internet-форуми та конференції.

На початку ХХІ ст. новим засобом створення історичних джерел стали соціальні мережі. Сучасні мережеві спільноти, поєднані вирішенням національних та соціальних питань, здійснюють комунікацію в нецензурований спосіб, тому генерують важливу історичну інформацію. Соціальні мережі надають доступ до свідчень очевидців подій: громадян-активістів, політичних лідерів, місцевих жителів, у текстовій формі. Оскільки такий контент соціальних мереж персоніфікований, дослідник може звертатися до свідків, уточнювати інформацію та отримувати нові дані. Таким чином, завдяки сучасним інтернет-технологіям дослідник стає активним учасником тих подій, які сам досліджує.

У соціальних мережах також публікується діловодна документація, що є важливим підтвердженням та додатковим описом досліджуваних подій. Серед загальної кількості таких документів, особливе значення для дослідника мають акти, в яких констатуються або підтверджуються факти, події, пов'язані з діяльністю установ чи їх структурних підрозділів, вчинками посадових осіб [6].

Значну частину контенту соціальних мереж формує періодична преса та новини ЗМІ. Он-лайн медіа пропонують дослідникам і читачам оперативне оновлення новин. Такий контент також супроводжується численними коментарями, репліками, а також великими інформаційними додатками, що підтверджують актуальність і об'єктивність інформації або, навпаки, спростовують недостовірність фактів.

Важливе значення для історичних досліджень мають фото і відео документи, що публікуються в соціальних мережах. Фотодокументи фіксують на електронному носії окремі події чи факти реальної дійсності, що дуже важливо, враховуючи плінний характер явищ. Не менш важливими є відеодокументи, які відображають подію чи факти в русі, даючи уяву про відзнятий об'єкт як у просторі, так і в часі. Особливістю таких відеодокументів є їх комплексність у джерелознавчому, а не в технічному розумінні цього слова. Комплексність передбачає текстовий супровід документа, який розшифровує місце, час події, дає миттєву або динамічну фіксацію зображених фактів, відображаючи їх найхарактерніші особливості. Оскільки контент всіх соціальних мереж персоніфіковано, дослідник може звертатися до свідків і уточнювати інформацію [7–9].

Досить складним видом історичних джерел, представленим у соціальних мережах є статистичні документи. Їх цінність багато в чому залежить від об'єкта вивчення глибини, ширини та різноманітності статистичного обліку, однотипності й співставності даних тощо. Добротні, надійні статистичні джерела є найбільш переконливим аргументом в історичному пізнанні.

Статистичні джерела сучасних історичних досліджень науковці опрацьовують кліометричними методами. Кліометрія (історична економіка, економічна історія, економетрична історія, «нова» економічна історія) застосовує теорію та статистику для вивчення історичних проблем; створює нову інформацію шляхом застосування нових методів, статистичних висновків і техніки обробки даних [10].

Економічна та демографічна статистика, що використовується у сучасних кліометричних дослідженнях остаточно позбавляє історію романтики, забезпечує конкретність та науковість історичних висновків. Також кліометристи застосовують контрфактичні гіпотези: тобто роблять спроби виміряти значимість події шляхом передбачення, і ставлять питання, наскільки б відрізнявся світ (система, що вивчається) в такому випадку.

В якості науково-методичного апарату в кліометричних дослідженнях можуть використовуватися моніторингової інформаційні системи. В поєднанні з методами економічної теорії використання кількісних методів моделювання дозволяє описувати та пояснювати історичні процеси та явища в галузі економічного розвитку суспільства в цілому та його громад, що мешкають на окремих адміністративних територіях [11, 12].

Актуальними задачами моделювання в галузі історії є: «ідентифікація функціональних залежностей» для виявлення впливаючих факторів та існуючих «тенденцій»; «прогнозування»; «розпізнавання образів» для виявлення випадків, де історія повторюється; «класифікація» даних для оцінки поточних подій і їх віднесення до вже існуючих груп подій, які відомо чим закінчуються (наприклад розпізнавання подій, які відносяться до класу «корупція»; «кластеризація» для виявлення схожих подій. Такі задачі можуть бути по новому розв'язанні для минулих подій, сформульовані та розв'язанні для подій сьогоденних і майбутніх на основі міждисциплінарного, інтердисциплінарного, кросдисциплінарного та трансдисциплінарного підходів.

Список використаних джерел:

1. Нова_історична_наука [Електронний ресурс] Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0
2. Добронравова И. С. Динамический хаос в социуме как среда социальной самоорганизации /

Добронравова И. С., Финкель Л. С. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №1. – С.168-180. 3. Such J. Rola badań interdyscyplinarnych we współczesnej nauce / J. Such // *Humaniora* // . Biuletyn. – Poznań. – 1998. – № 8. – S. 34. 4. Буданов В. Синергетическая методология в образовании / В. Буданов // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. Зб. наукових праць. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – С. 174–210. 5. Ягодзінський С. М. Самоорганізація сучасного наукового простору / С. М. Ягодзінський // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Людина. Світ. Суспільство» (до 175-річчя філософ. фак. КНУ), 21–22 квіт. 2009 р. – К.: «Київський університет», 2009. – Ч. IV. – С.129–131. 6. Химиця Н. Використання національного Internet-контенту у дослідженнях новітньої історії / Н. Химиця // Матеріали 2-ої Міжнародної наукової конференції «Інформація, комунікація, суспільство 2013»: 16–19 травня 2013. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. – С. 90–92. 7. Пелешин А. Історіографічний аспект подання інформації про ситуацію в зоні АТО у віртуальних спільнотах / А.Пелешин, Н. Химиця // Матеріали 4-ої Міжнародної наукової конференції «Інформація, комунікація, суспільство»: 21–24 травня 2015. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. – С. 246–248. 8. Химиця Н. О. Соціально-орієнтовані інтернет-джерела дослідження евриволюції 2013–2014 рр. в Україні / Н. О. Химиця // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2014. – № 784: Держава та армія. – С. 214–223. 9. Химиця Н. Соціальні мережі як інноваційний засіб формування історичної інформації / Н. Химиця // Матеріали 3-ої Міжнародної наукової конференції «Інформація, комунікація, суспільство»: 21–24 травня 2014. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2014. – С.36–38. 10. Уильямсон С. История клиометрики в США (перевод А.Н.Полевой) / С. Уильямсон // Экономическая история. Обзорение / Под ред. В.И.Бовыкина и Л.И.Бородкина. – Вып. 1. – М., 1996. – С. 75–107. 11. Golyb S. The use of multi-level modeling in the cliometric studies process / S. Golyb, N.Khymytsya // Proceedings XIII-th International Conference «Modern Problems of Radio Engineering, Telecommunications and Computer Science» (TCSET'2016): Lviv, February 23–26, 2016. – Lviv-Slavske, Ukraine. – С. 733–735. 12. Голуб С. Оцінка корисності моделей в процесі кліометричних досліджень / С. Голуб, Н. Химиця // Матеріали 5-ої Міжнародної наукової конференції «Інформація, комунікація, суспільство»: 19–21 травня 2016. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. – С.238–240.

Наталья Химиця

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ, СОЗДАНЫХ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ И ЕЕ КЛИОМЕТРИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ

В статье рассмотрены явление междисциплинарности в изучении современных исторических интернет-источников. Обоснованно важность использования мониторинговых информационных систем в клиометрических исследованиях.

Ключевые слова: исторические исследования, источники, междисциплинарность, Интернет, клиометрия.

Natalia Hymytsya

INTERDISCIPLINARY RESEARCH OF HISTORICAL SOURCES CREATING IN SOCIAL NETWORKS END ITS CLIOMETRIC COMPONENT

The article examines the phenomenon of interdisciplinarity in the study of modern history online sources. The author examines the significance of the monitoring information systems kliometrychnyh studies.

Key words: historical research, sources, interdisciplinarity, Internet, cliometrics.

ЮВІЛЕЇ

УДК 633.854.78 (009)

Росана Косенко

АКАДЕМІК НААН ВІКТОР ВАСИЛЬОВИЧ КИРИЧЕНКО



У 2016 р. директору Інституту рослинництва ім. В. Юр'єва НААН, доктору сільськогосподарських наук, професору, академіку НААН, заслуженому діячу науки і техніки, Лауреату Державної премії України Віктору Васильовичу Кириченку виповнюється 70 років. Все його життя, трудова й наукова діяльність нерозривно пов'язані з аграрною наукою, Інститутом рослинництва ім. В. Юр'єва НААН. Понад 40 років учений займається розробкою теоретичних основ селекції та генетики соняшнику і впровадженням їх у селекційну практику.*

Ключові слова: академік НААН В. Кириченко, біографістика, історія аграрної науки, соняшник, гетерозисна селекція.

Стаття є не зовсім традиційною, бо деяким чином «зламає» стереотипи, які, зазвичай, склалися. Автор вважає, що, на відміну від, скажімо, політиків, значимість, формат постатей і результат роботи яких об'єктивно оцінити може не теперішній час, а тільки майбутнє, – видатних же науковців сьогодення необхідно шанувати і визнавати завжди, особливо за їх життя. Тим паче, це постать, яка вже увійшла в історію, і наразі

продовжує плідно творити історію і збагачувати здобутки аграрної науки.

Науковий стиль не вельми придатний до слів про нашого ювіляра, та все ж в межах даної статті автор спробує «без емоцій» узагальнити наукові здобутки академіка НААН В. Кириченка, навести факти з його біографії, з'ясувати внесок у розвиток вітчизняної аграрної науки взагалі і гетерозисної селекції соняшнику зокрема, а також – користуючись нагодою – привітати Віктора Васильовича зі славним ювілеєм.

Майбутній академік НААН В. Кириченко народився 20 листопада 1946 р. у с. Милаївка Беловського району Курської області.

З дитинства любив природу і працю на землі, тому і поступив навчатись у Кучеровський сільськогосподарський технікум, який закінчив у 1965 р. з відзнакою. Був направлений у колгосп ім. Кірова Щигровського району Курської області на посаду агронома. З молодим ентузіазмом енергійний, сповнений сил юнак приступив до роботи.

З 1965 р. по 1968 р. Віктор Васильович перебував у лавах радянської армії; впродовж цього періоду готувався до вступу у вищий навчальний заклад. І ось з 1968 р. по 1973 р. В. В. Кириченко – студент Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва (нині – Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва) за спеціальністю «агрономія». Враховуючи військову виправку і серйозне ставлення до навчання, деканат призначає його старостою групи, комсомольська організація обирає комсоргом факультету, а згодом – секретарем комітету комсомолу інституту.

* Автор висловлює щире подяку дружині Віктора Васильовича Кириченка Валентині Трохимівні за люб'язно надані фотоматеріали з сімейного архіву.

Студентські роки і викладачів своєї alma mater Віктор Васильович згадує з душевною теплотою. Він навіть присвятив їм такі поетичні рядки:

*Є місце на різних землі особаве,
Куди молодими прийшли восени,
Це наш Універ – автоматер серійства,
Де всі ми навчались готури зими*

*Птахів шебетання, красива природа,
Ідеї, відзначення, Книжечка на столі...
Любов до навчання – це та нагорода,
Яку дарували нам всім вчителі*

Віктор Васильович зазначає, що саме час навчання в інституті був для нього «тим першим, основоположним періодом, який визначив подальший творчий шлях у науці». Вирішальну ж роль у виборі наукової професії зіграла дипломна практика 1972 р. в Інституті біології розвитку ім. М. К. Кольцова (м. Москва) під керівництвом академіка Б. Л. Астаурова.

У 1973 р., після закінчення з відзнакою Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва, разом із дипломом він отримує рекомендацію для вступу до аспірантури й у тому ж р. стає аспірантом Українського науково-дослідного інституту рослинництва, селекції і генетики ім. В. Я. Юр'єва ВАСГНІЛ за спеціальністю «генетика», яку закінчив у 1976 р. Свій трудовий шлях у цьому інституті розпочав у 1976 р. на посаді старшого лаборанта лабораторії селекції ярого ячменю. Відтоді 30-річного Віктора Кириченка з Інститутом рослинництва ім. В. Я. Юр'єва життя пов'язало назавжди.

З 1976 р. по 1980 р. Віктор Васильович працює на посаді молодшого наукового співробітника, є головою Ради молодих вчених інституту. У 1979 р. він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата біологічних наук за темою: «Деякі генетичні аспекти підбору батьківських пар при створенні високопродуктивних сортів ярого ячменю». Науковим керівником був доктор с.-г. наук, професор, заслужений діяч науки і техніки Віталій Тимофійович Манзюк.

У 1980 р. В. Кириченко під керівництвом професора Дітера Лау проходив стажування у кращих інститутах НДР міст Бернбург, Кведлінбург, Гатерслебен, Гюстров та ін.

У 1980 р. В. Кириченко був переведений на посаду старшого наукового співробітника в лабораторію селекції соняшнику. Саме з цього періоду починається новий етап наукової діяльності вченого – дослідження з гетерозисної селекції соняшнику. З 1991 р. Віктор Васильович очолює відділ селекції соняшнику. Під його керівництвом було створено новий генофонд соняшнику, стійкий до збудників основних хвороб, з високими господарськими показниками. Вперше в Україні створено лінії та гібриди соняшнику з високим вмістом гліцеридів насичених жирних кислот (пальмітинової та стеаринової) [2]. З 2000 р. В. Кириченко призначений на посаду директора Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН. У 2002 р. його обрано членом-кореспондентом УААН за спеціальністю «селекція рослин».

У 2002 р. В. Кириченко захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора сільськогосподарських наук за темою: «Теоретичні основи селекції соняшнику і практичне використання ефекту гетерозису». У 2004 р. йому присвоєно вчене звання професора і почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України. Упродовж 2004–2008 рр. В. Кириченко був експертом Вищої атестаційної комісії України.

Знання Віктора Васильовича, його досвід та життєва енергія затребувані сьогодні в найрізноманітніших сферах: в аграрній науці, актуальних питаннях селекції, підготовці наукових кадрів, адміністративно-управлінській стратегії [3]. З 2010 р. В. Кириченко очолює кафедру генетики, селекції та насінництва Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва, де продовжує традиції юр'ївської школи, активно готує наукові кадри. Він сформував свою наукову школу з генетики, селекції та насінництва соняшнику. Під його керівництвом підготовлено десятки магістрів, пошукувачів, отримали науковий ступінь 4 доктори с.-г. наук та 13 кандидатів наук.

В. Кириченко є головним редактором міжвідомчого тематичного наукового збірника «Селекція і насінництво», наукового журналу «Генетичні ресурси рослин», науково-виробничого збірника «Вісник Центру наукового забезпечення агропромислового виробництва Харківської області» та почесним редактором науково-практичного щорічника «Посібник українського хлібороба»; є членом редколегій зарубіжних видань, зокрема журналу «Масличные культуры. Научно-технический бюллетень ВНИИМК» (РФ) та наукового журналу «Геліо» (Сербія). В. Кириченко є Президентом асоціації «Селекція і насінництво соняшнику».

Тож наукова і творча діяльність В. Кириченка невтомна й багатогранна. Результати його наукових досліджень відображені в численних наукових працях, монографіях, патентах, авторських свідоцтвах. Він – автор-розробник наукових програм «Соняшник», «Рослинний білок», «Яра пшениця України», «Тритикале України». Віктором Васильовичем опубліковано 420 наукових праць, серед яких: методичні рекомендації «Семеноводство подсолнечника», «Каталог рабочей коллекции подсолнечника», монографія «Селекция и семеноводство подсолнечника», навчальні посібники для вищих навчальних закладів та багато інших. Ним отримано 49 авторських свідоцтв на гібриди соняшнику і десятки патентів. Віктора Васильовича знають і поважають у багатьох наукових колективах нашої країни, а також за кордоном.

Має державні нагороди (Орден «За заслуги» III ступеня [4]; Орден «За заслуги» II ступеня [5]; Заслужений діяч науки і техніки України [6]; Лауреат премії НААН України «За визначні досягнення в аграрній науці»; Лауреат премії НАН України імені В. Я. Юр'єва, Лауреат Державної премії в галузі науки і техніки [7]), відзнаки («Слобожанська слава», «Слов'янська честь», «Золота Софія», «Кращий селекціонер р.» «Харків'янин р.», «Лідер р.» [8], «Золота фортуна «Незалежність України»»), грамоти (Міністерства аграрної політики та продовольства України, Золота та срібна медалі національних виставок: «Агро-2011», «Агро-2012», «Агро-2013»), а також нагороди Української православної церкви («Срібний орден «За патріотизм» II ступеня»; «Золотий орден «За патріотизм» I ступеня»).

Перегортаючи сторінки життєвого шляху цього видатного ученого, розумієш, що за цими визнаннями стоять щоденна наполеглива праця в науці й титанічні зусилля з впровадження результатів інноваційних розробок. А спілкуючись з ним особисто, усвідомлюєш, що перед тобою – жива легенда, людина-епоха.

Віктор Васильович Кириченко не тільки визнаний в Україні фахівець у галузі селекції і генетики соняшнику [9], а й постійний раціоналізатор у напрямі нарощування біологічного потенціалу і «здоров'я» цієї рослини.

Фактично він «стояв біля витоків» становлення і розвитку гетерозисної селекції соняшнику в Україні та від самого початку першим усвідомив перспективність гібридів; був прихильником (аргументовано відстоював позиції необхідності) переходу від популяційної до гетерозисної селекції. Питаннями гетерозисної селекції соняшнику Віктор Васильович займається понад 40 років (з початку 80-х рр.). Він створив більше 80 гібридів, які являють весь спектр різноманіття сучасних гібридів соняшнику: орієнтовані на підвищення харчової якості олії гібриди олеїнового типу (містять 88–92 % олеїнової кислоти) Еней, Квін, Богун, Зорепад, Гектор, Ореол; лінолевого типу Оскіл, Ясон, Златсон, Форвард з високою потенційною врожайністю (5,5 т / га) і високим вмістом олії в насінні (50,1 %); пальмітинового типу (містять 22 % пальмітинової кислоти) Капрал, Курсор, Трувор, Рубікон; ранньостиглі, високоврожайні гібриди кондитерського типу Шумер, Форсаж, Гудвін та ін.

Можна з упевненістю сказати, що В. Кириченко створив вітчизняний бренд, і завдяки йому українська селекція соняшнику вийшла на міжнародний рівень. Ще одним здобутком є створення інноваційної інфраструктури: саме Віктор Васильович організував роботу фірм-сателітів, які займаються практичним впровадженням у виробництво інноваційних розробок гетерозисної селекції соняшнику.

«Соняшник зайняв частинку мого серця і оселився там, видно, назавжди», – говорить Віктор Васильович.

Віктор Васильович Кириченко – людина творча, талановита і віддана своїй справі. Непересічна особистість, селекціонер за фахом, науковець за покликанням, поет-романтик у душі... З багатим життєвим досвідом, любов'ю до землі і праці на землі; з однаково шанобливим, рідкісним ставленням до аграріїв – людей сільської праці: науковців, агрономів чи простих робочих.

Нещодавно стало відомо про ще один талант Віктора Васильовича – поетичний. Наразі готується до друку і незабаром вийде в світ збірка його поетичних творів під назвою «Це рідний край, любов моя...». Любов до аграрної справи та людей сільської праці наглядно демонструють численні вірші, що увійшли до збірки. Маємо за честь скористатися дозволом автора і вперше опублікувати один з них:

ЗАВЖДИ ТАК БУДЕ

Я вийшов рано у поля,
Дивлюсь в простори неозорі,
Стою, мов у зеленім морі...
Яка ж красива ця земля!

Радію кожному листку,
Як їх теплом цілує сонце,
Як заглядає у віконце
Та й оселяється в садку.

Я чую пісню солов'я,
І гомін пастухів сільських,
І шепіт трав, таких м'яких...
Це рідний край, любов моя!..

Настане час на цій землі
Полям у золото вдягатись,
Зерном колоссю наливатись,
Щоб бути хлібу на столі.

Із р. в рік, завжди, щоднини
Кипить робота на полях,
Зерно проходить довгий шлях
Від паростка і до хлібини.
Селянський піт, солоний піт
Лишається на тому полі,
І працюючих рук мозолі
Благословенні на весь світ.

Я вийшов рано на зорі
У новий день, в нові турботи,
І знов беруться до роботи
Прості селяни-трудоарі.

Хай родить хліб, співають люди,
Цвіте мій Слобожанський край,
Духмяний пахне коровай!
І вірю я: завжди так буде!

(В. Кириченко, 2015 р.)

Впродовж багатьох років Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН очолює доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН, заслужений діяч науки і техніки, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки Віктор Васильович Кириченко. Безмежно відданий своїй справі, зберігає і примножує традиції інституту. Він є яскравим представником Харківської наукової школи і послідовником таких видатних вчених як В. Юр'єв, В. Вольф, Б. Єнкен, Б. Гур'єв, В. Манзюк, А. Гуменюк, П. Літун.

Колектив Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН пишається своїм керівником і довіряє йому. У цій непересічній Людині дивним чином поєднуються доброта і принциповість, тепла батьківська турбота і вимогливість, почуття гумору і відстоювання власної думки, рішучість на шляху до наміченої мети і повага до людей, чуттєвість поета і прагматизм господаря.

В. Кириченко пройшов складний, але надзвичайно цікавий творчий шлях від простого агронома до академіка НААН і міжнародного визнання. Наразі цей видатний учений продовжує плідну працю на благо вітчизняної аграрної науки. Вже на теперішній час у діяльності Віктора Васильовича його учні, колеги, послідовники вбачають справжній приклад служіння науці. Висловлюємо впевненість, що ще не одному поколінню молодих учених пощастить пройти наукову школу Віктора Васильовича й отримати від нього неоціненний досвід і знання.

Свій ювілей Віктор Васильович зустрічає у розквіті творчих сил. Тож побажаємо йому міцного здоров'я і подальших успіхів з соняшником у серці!

Vivat, crescat, floreat, наш дорогий ювіляре!

Список використаних джерел

1. Вергунов В. А. Кириченко Віктор Васильович / В. А. Вергунов, В. М. Ожерельєва, О. П. Анікіна // Бібліографічна серія «Академіки НААН України». – НААН, ДНСГБ. – Київ: Аграрна наука, 2010. – 118 с.
2. Кириченко В.В. Віхи становлення та сьогодення Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН / В. В. Кириченко, В. П. Петренко, Л. Н. Кобизєва // Селекція і насінництво. – 2008. – Вип. 96. – С. 3–14.
3. Вергунов В. А. Харківський науковий центр з селекції сільськогосподарських культур: історія та сьогодення: наукове видання / В. А. Вергунов, В. П. Петренко, В. М. Ожерельєва; наук. ред. В. В. Кириченко. – Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». – Кн. 17. – Х.: Магда ltd, 2007. – С. 76.
4. Указ Президента України від 13 листопада 2001 р. № 1078/2001 «Про відзначення державними нагородами України працівників агропромислового комплексу».
5. Указ Президента України від 2 липня 2008 р. № 605/2008 «Про відзначення державними нагородами України працівників Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва Української академії аграрних наук, м. Харків».
6. Указ Президента України від 14 травня 2004 р. № 543/2004 «Про відзначення державними нагородами України наукових працівників».
7. Указ Президента України від 23 серпня 2014 р. № 675/2014 «Про присудження Державних премій України в галузі науки і техніки 2013 р.».
8. Юр'ївська школа рослинників (1908–2008). Наук. вид. – Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН. – Х.: Магда ltd. – 2008. – 256 с.
9. Кириченко Віктор Васильович – директор Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва Української академії аграрних наук. В кн.: 500 влиятельных личностей: Харьков 350. – Х., 2004. – С. 210.

Росана Косенко**АКАДЕМИК НААН ВИКТОР ВАСИЛЬЕВИЧ КИРИЧЕНКО**

В статье обобщены научные достижения академика НААН В. Кириченко, факты из его биографии, вклад в развитие отечественной аграрной науки вообще и гетерозисной селекции подсолнечника в частности. В 2016 г. директору Института растениеводства им. В. Я. Юрьева НААН, доктору с.-х. наук, профессору, академику НААН, заслуженному деятелю науки и техники, Лауреату Государственной премии Украины Виктору Васильевичу Кириченко исполняется 70 лет. Более 40 лет этот ученый занимается разработкой теоретических основ селекции и генетики подсолнечника и внедрением их в селекционную практику.

Ключевые слова: академик НААН В. Кириченко, биографистика, история аграрной науки, подсолнечник, гетерозисная селекция.

Rosana Kosenko**ACADEMICIAN OF NAAS VICTOR KYRYCHENKO**

The paper summarizes Academician of NAAS Victor Kyrychenko's scientific achievements, biographical data, contribution to development of the national agricultural science in general and of heterosis sunflower breeding in particular. The Director of the Plant Production Institute named after V.Ya. Yuriev of NAAS, Doctor of Science in Agriculture, Professor, Academician of NAAS, Honoured Worker of Science and Technology, Laureate of the State Prize of Ukraine, Victor Kyrychenko will celebrate the 70th anniversary on November 28, 2016. For over 40 years, the scientist has been engaged in the development of theoretical bases of sunflower breeding and genetics and implementation of them in breeding practice.

Key words: Academician of NAAS V. Kyrychenko, biographical data, history of agricultural science, sunflower, heterosis breeding.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94(477)

Микола Бармак

ШОЛОГОН Л. І. ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ (1848–1914 РР.). МОНОГРАФІЯ / ЛІЛІЯ ІВАНІВНА ШОЛОГОН. – ІВАНО-ФРАНКІВСЬК: СИМФОНІЯ-ФОРТЕ, 2015. – 460 С.

У статті рецензується монографія, присвячена історії національно-культурного руху українців Галичини упродовж 1848–1914 рр.

Ключові слова: Галичина, національно-культурний рух, українці, монографія, джерела.

Друга половина XIX – початок XX ст. в історії українського народу на західних землях була не лише часом відносної соціально-політичної стабільності, інтеграції краю в загальноєвропейські модернізації та культурні процеси, але й періодом впродовж якого сформувався величезний пласт цікавих та змістовних джерел різного походження, що розкривають суспільні-політичні та національно-культурні процеси в Галичині. Їх ретельне виявлення, критичне опрацювання, застосування новітніх методів аналізу є передумовою ґрунтовних та неординарних наукових досліджень нашої історії.

Монографія івано-франківської дослідниці Лілії Шологон присвячена джерелознавчим аспектам національно-культурного руху українців Галичини у другій половині XIX – початку XX ст. Її вважаємо, актуальною і в науковому і в суспільному відношеннях, адже незважаючи на те, що вказаний рух у сьгоднішніх умовах має досить серйозну історіографічну та джерельну базу, залишається чимало проблем, котрі вимагають поглибленого дослідження. Щодо джерельної бази таких студій, то вона перебуває в розпорошеному стані і потребує наукового узагальнення з метою переосмислення окремих дискусійних аспектів цієї теми та продовження як історіографічних, так і джерелознавчих пошуків.

У монографічному дослідженні зібрано і репрезентовано розлогий фактографічний матеріал з історії, історіографії та джерелознавства Галичини зазначеного періоду. Авторка поповнює донедавна відчутну прогалину в цій царині, зокрема виокремлює як суттєві аспекти науково-теоретичного характеру джерелознавства історії національно-культурного руху (історіографію проблеми; формування джерельної бази; класифікацію джерел з історії національно-культурного руху українців Галичини впродовж 1848–1914 рр.; методику дослідження джерел українського національно-культурного руху), так і здійснює ґрунтовну характеристику неопублікованих матеріалів (документів офіційного характеру; джерел особового походження), законодавчих документів (загальнодержавних та крайових законів; програм політичних партій і статутів громадських організацій), статистичних джерел (загальнодержавної та крайової статистики; звітів про діяльність громадських організацій та навчальних закладів), матеріалів особового походження (автобіографій, мемуарів, епістолярної спадщини), творів провідних діячів національно-культурного руху українців Галичини (публіцистичних та наукових праць), періодичних видань (наукової періодики, видань українських громадських об'єднань, громадсько-політичних часописів). У центрі уваги авторки монографії практично вичерпна джерельна база до вивчення національно-культурного руху українців Галичини у складі Габсбурзької монархії впродовж 1848–1914 рр., яка охоплює питання суспільно-політичного характеру, освіти, науки, літератури, мистецтва тощо. Безперечно, такий всебічний підхід до джерел викликає повагу.

Як правило, джерелознавче дослідження має подвійну мету: узагальнення відомих і запровадження до наукового обігу незнаних історичних джерел, визначення їх інформативного потенціалу і призначення. Власне саме в такому ракурсі Л. Шологон зроблено аналіз джерел на сторінках рецензованої монографічної праці.

Монографія складається зі вступу, семи розділів, що поділені на вісімнадцять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Вважаємо, що структура роботи, яка зумовлена її метою, завданнями та особливостями наукового пошуку, дозволила у повній мірі розкрити предмет дослідження.

Важливе значення для такого роду наукових розвідок має вступний теоретико-методологічний розділ, де, як уже зазначалося, проаналізовано історіографію проблеми, формування джерельної бази дослідження та теоретико-джерелознавчі аспекти теми. Вважаю, що авторський погляд на теоретико-методологічні засади дослідження національно-культурного руху українців Галичини

другої половини XIX – початку XX ст. є неординарним та своєчасним. Проте окремі аспекти історіографічного аналізу зазначеної проблематики вимагають більш глибокого розгляду. Поряд з цим не можемо не погодитися з висновком авторки, що об'єктивні обставини склалися таким чином, що до сьогодення часу не проведено спеціальних наукових досліджень, присвячених аналізу джерел з історії національно-культурного руху українців Галичини у 1848–1914 рр. Серед наукових розвідок, присвячених цій темі, домінують статті, де зроблено джерелознавчий аналіз неопублікованих документів, що зберігаються в архівних установах та періодичних видань краю впродовж досліджуваного періоду. Саме тому, вже давно назріла потреба окремого цілісного монографічного дослідження джерел з історії національно-культурного українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

У шести інших розділах монографії проаналізовано неопубліковані джерела та їх інформативний потенціал (2-й розділ), законодавчі документи (3-й розділ), статистичні джерела (4-й розділ), документи особового походження (5-й розділ), публіцистику та наукові праці (6-й розділ), періодику (7-й розділ). Автор логічно і послідовно розкриває як загальну характеристику джерельної бази, так і її інформативне значення та важливість для вивчення й осмислення національно-культурного руху українців Галичини у 1848–1914 рр.

Вважаю, що Л. Шологон у повній мірі обізнана з проблематикою дослідження, добре володіє методикою джерелознавчого аналізу та нарації. Чимало її висновків, зроблених на основі аналізу джерельного матеріалу, особливо це стосується джерел особового характеру, мають інноваційний характер, хоча інколи є констатацією вже відомих фактів.

Загалом джерелознавче дослідження зроблено на належному науковому рівні, а серед здобутків авторки монографії також варто відзначити ґрунтовний аналіз загальнодержавних та галицьких крайових законів, статистичних матеріалів, передусім, переписів населення Габсбурзької монархії 50–60-х рр. XIX ст., які необґрунтовано рідко використовуються дослідниками національного руху українців Галичини означеного часового проміжку. Теж саме стосується і застосування нових методів у джерелознавчих дослідженнях, зокрема, мікроісторичного підходу, просопографії, контент-аналізу (останній успішно використаний у 5 і 6-му розділах монографії).

Вважаю, що монографія Лілії Шологон є суттєвим внеском в сучасне українське джерелознавство національно-культурних рухів, передусім у його «галицькому» вимірі. Зібраний і узагальнений у науковій праці матеріал має неабияку цінність, оскільки дозволяє отримати достатньо повну інформацію джерелознавчого характеру на основі якої формуються сучасні знання про українців Галичини у 1848–1914 рр., з одного боку, а з іншого – має довідковий характер та створює передумови для проведення наукових досліджень у цій царині на більш високому рівні. Зазначене вище, свідчить, що монографія Л. Шологон стане у нагоді дослідникам національного руху українців краю, викладачам, студентам та всім хто цікавиться вітчизняною історією другої половини XIX – початку XX ст.

Николай Бармак

ШОЛОГОН Л. И. ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ДВИЖЕНИЯ УКРАИНЦЕВ ГАЛИЧИНЫ (1848-1914 ГГ.). МОНОГРАФИЯ / ЛИЛИЯ ИВАНОВНА ШОЛОГОН. – ИВАНО-ФРАНКОВСК: СИМФОНΙΑ-ФОРТЕ, 2015 – 460 С.

В статтє рецензуємо монографію, посвячену історії національно-культурного движєня українців Галичини на протязєнні 1848–1914 гг.

Ключевые слова: Галичина, національно-культурное движение, украинцы, монография, источники.

Mykola Barmak

SHOLOHON LI SOURCES HISTORY OF NATIONAL UKRAINIAN CULTURAL MOVEMENT GALICHINA (1848-1914 GG.). MONOGRAPH / LILIYA IVANOVNA SHOLOHON. – IVANO-FRANKIVSK: SYMPHONY FORT, 2015. – 460 S.

The article reviewed monograph on the history of national-cultural movement Ukrainian Galichina during the 1848–1914 biennium.

Key words: Galichina, national-cultural movement, Ukrainian, monograph, sources.

УДК 94(477)

Володимир Старка

КУРИЛИШИН К. ЧАСОПИС «ДІЛО» (ЛЬВІВ, 1880–1939 РР.): МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІСТИКИ. – Т. 1: 1880–1889 РР. / КОСТЯНТИН КУРИЛИШИН; НАН УКРАЇНИ, ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМ. В. СТЕФАНИКА. – ДРОГОБИЧ: КОЛО, 2015. – 640 С.

У рецензії проаналізовано збірник бібліографічних матеріалів про відомих українських суспільно-політичних, громадських, духовних та ін. діячів, на основі інформації, зафіксованої на шпальтах україномовного часопису «Діло» упродовж 1880–1898 рр. Автором особливу увагу приділено некрологам, подієвій інформації, різноматичним оглядам та рекламним оголошенням, які слугують цінним джерелом з історії Східної Галичини кінця ХІХ ст.

Ключові слова: Австро-Угорська імперія, Східна Галичина, «Діло», українська біографістика, бібліографічні публікації.

Кінець ХІХ ст. в історії Східної Галичини позначився значним похваленням українського національного суспільно-політичного, економічного та культурного життя. Події цього періоду, справили значний вплив на подальший перебіг життя населення регіону. Власне, згадані процеси стали об'єктом наукових зацікавлень багатьох істориків. Разом з тим, бракувало узагальнюючої джерелознавчої праці. Цю прогалину заповнює дослідження К. Курилишина, присвячене україномовному часопису «Діло», який впродовж 60 років (1880–1939 рр.) виходив у Львові.

Актуальність обраної автором проблематики не викликає сумніву, адже, україномовна періодика слугує унікальним джерелом вивчення витоків українського національного руху Східної Галичини. Матеріали видання, дозволяють дослідникам, відновити чимало імен осіб відомих чи менш знаних, відомості про яких загубилися у плінні літ. Дослідники історії повсякдення, знайдуть чимало корисних відомостей про ціни на основну групу товарів, опис культурно-мистецького життя міст і сіл, тощо.

Перший том видання «Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.): матеріали до бібліографістики» став результатом опрацювання понад 6000 позицій опублікованих на сторінках часопису «Діло».

Рецензоване видання складається із розлогого вступу, двох основних розділів, іменного і географічного покажчика та словника маловживаних слів.

Варто наголосити, що історико-бібліографічне дослідження К. Курилишина, запроваджує до наукового обігу значну кількість нового матеріалу, в сфері історичної біографістики.

У вступі, автор на основі об'єктивного й неупередженого аналізу аналізує різноманітні аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного та повсякденного життя українських громад Східної Галичини. Зокрема, К. Курилишин розкриває історичні передумови започаткування часопису. Окремо подає історичну довідку про головних редакторів видання. Далі в хронологічній послідовності описує найважливіші події в житті краю, як от, виборчі кампанії, діяльність українських товариств «Просвіта», «Академічне братство», «Народна торгівля», відомості про які є на сторінках «Діла».

Матеріали першого розділу, що складає половину його обсягу, присвячені некрологам. Автор, для зручності читачів, розташував повідомлення в алфавітній послідовності, які в даному виданні становлять 1732 позиції. Вже традиційною, для публікацій дослідника, є схема опису повідомлень. По-перше прізвище, ім'я та по батькові померлих осіб наводяться у сучасному та оригінальному правописах. Подальша інформація подається із збереженням стилістики топонімів, звань, посад, тощо. Наприкінці повідомлення наведено бібліографічний опис.

Для прикладу: Алексевич Спиридiон / Алексевичь Спиридiонь [1811–1884]

Парох с. Глиниці Яворівського деканату Перемиської єпархії; помер 24 квітня, на 73-му році життя і 42-му році священства.

Джерело: 1884. – 24 цвѣтня (6 мая) (ч. 47). – С. 4. – Рубр.: Посмертнѣ вѣсти.

У другому розділі видання «Бібліографічні публікації», що налічує 1602 позиції, подано відомості про осіб згаданих часописом «Діло», у вигляді бібліографії. За визначенням автора: «матеріали біобібліографістики виходять за межі Галичини інформуючи про життя і діяльність як осіб всеукраїнського масштабу, негаличан за місцем народження, так і про вихідців із Галицької землі, які проявили себе і поза батьківщиною». К. Курилишин, як і в попередньому розділі, зберіг алфавітну послідовність подання прізвищ та імен. Варто зазначити, що цінністю рецензованого видання для дослідників, є розшифрована автором частина криптонімів, якими підписано значну

частину матеріалів часопису «Діло»: «Негребецький Іван / Негребецькій Іванъ (крипт.: И.Н)» (с. 434).

Тематично матеріали розділу розділено за чотирма блоками: біографічні відомості про особу, публікації про участь особи у виборчих кампаніях, виступи на засіданнях Галицького і Буковинського крайових сеймів, інші публікації (дописи, виступи, заяви, тощо).

Полегшує роботу з рецензованим виданням детальний іменний та географічний покажчик, а також словник маловживаних слів та слів іншомовного походження.

Можемо сміливо констатувати, що українська історіографія поповнилася ґрунтовим, цікавим, аналітичним, а головне корисним дослідженням, вартим уваги, як наукової спільноти, так і широкого загалу – всіх тих, хто цікавиться українською історією.

Важливо, що автор продовжує свою титанічну працю з опрацювання матеріалів часопису «Діло» та готує до друку наступні томи видавничої серії. Зазначимо, що К.Курилишин працює над проектом кожного дня від самого ранку і до закінчення робочого дня. Залишається побажати йому сил, терпіння та натхнення у втіленні такого амбітного задуму.

Владимир Старка

КУРИЛИШИН К. ИЗДАНИЕ «ДИЛО» (ЛЬВОВ, 1880–1939 ГГ.): МАТЕРИАЛЫ К БИБЛИОГРАФИСТИКЕ. – Т. 1.: 1880–1889 ГГ. / КОСТЯНТИН КУРИЛИШИН; НАН УКРАИНЫ, ЛЬВОВСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА ИМ. В. СТЕФАНИКА. – ДРОГОБЫЧ: КОЛО, 2015. – 640 С.

В рецензии анализируется собрание библиографических материалов об упомянутых в издании «Дило» на протяжении 1880–1889 гг. известных украинских общественно-политических, духовных и др. лицах. Автор особое внимание уделяет некрологам, информации о происшествиях, различным обзорам и рекламным объявлениям, которые выступают ценным источником информации об истории Восточной Галичины конца XIX века.

Ключевые слова: Австро-Венгерская империя, Восточная Галичина, «Діло», украинская биографистика, библиографические исследования.

Volodymyr Starka

KURYLYSHYN K. «THE CASE» (TRANSLITERATED: «DIELO») MAGAZINE (LVIV, 1880–1939): BIBLIOGRAPHIC MATERIALS. – V. 1: 1880–1889 / KONSTIANTYN KURYLYSHYN; NAS OF UKRAINE, LVIV V. STEFANYK NATIONAL SCIENTIFIC LIBRARY OF UKRAINE. – DROHOBYCH: KOLO, 2015. – 640 P.

The collection of bibliographic materials about prominent Ukrainian social-political, public, religious and other leaders has been reviewed in the review based on the information fixed on the pages of Ukrainian-language «The Dielo » magazine during the period of 1880–1889. The author pays special attention to the obituaries, information about the events, reviews on various topics and advertisements which are a valuable source of the history of Eastern Halychyna at the end of the XIX century.

Key words: Austrian-Hungarian Empire, Eastern Halychyna, «The Dielo», Ukrainian bibliography, bibliographic publications, obituaries.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бармак Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Бистрицька Елла – доктор історичних наук, професор кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Бєлік Анжеліка – здобувач історичного факультету Запорізького національного університету.

Вовк Наталія – кандидат історичних наук, асистент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка».

Гомотюк Оксана – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Григорук Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Грузін Володимир – викладач Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Гужва Олександр – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри історії Українського державного університету залізничного транспорту.

Долженко Юрій – аспірант Інституту археології Національної Академії Наук України.

Златогорський Олексій – директор ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (м. Луцьк).

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Іванов Станіслав – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ.

Кіцак Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Косенко Росана – науковий співробітник лабораторії науково-методологічного забезпечення та інтелектуальної власності Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН.

Кравчук Леонід – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Криськов Андрій – доктор історичних наук, доцент Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Левицький Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та фінансів Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Лісіна Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка».

Лісунець Людмила – аспірант історичного факультету Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.

Мельник Віра – кандидат історичних наук, викладач кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Мельник Роман – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та етнокомунікацій Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка».

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Паска Богдан – магістр історії, аспірант кафедри історії України Інституту історії, політології та міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника».

Полоз Катерина – аспірант Кіровоградського національного технічного університету.

Пуля Ірина – старший науковий співробітник Національного музею історії України.

Саррий Тетяна – аспірант Інституту історії, міжнародних відносин та соціально-політичних наук Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ).

Старка Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Степник Зоряна – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Стецик Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, докторант кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Химиця Наталя – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності національного університету «Львівська політехніка».

Шама Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Швець Володимир – аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Янюк Іван – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ярошинський Олег – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства.

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ	3
Оксана Гомотюк ДУХОВНІСТЬ ЕЛІТИ КНЯЖОЇ ДОБИ: ОРІЄНТИРИ, ПОШУКИ, ЗДОБУТКИ.....	3
Юрій Долженко, Олексій Златогорський АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ XIV–XV СТ. З РОЗКОПОК У С. РАТНІВ	11
Володимир Кіцак ВДОСКОНАЛЕННЯ ОБОРОННОГО ПЕРИМЕТРУ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО ЗАМКУ В XVII СТ.	23
Віталій Левицький ЗАСТОСУВАННЯ МАШИН У СУКОННІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В XIX СТ.....	27
Катерина Полоз ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ І НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНИ (XIX СТ.).....	32
Володимир Грузін, Андрій Криськов СЕЛЯНСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ З ГУБЕРНІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО СИБІРУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.....	37
Зоряна Степник ВНУТРІШНЯ ТОРГІВЛЯ СПИРТНИМИ НАПОЯМИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ І ТРАНСПОРТНЕ ЗАБЕЗБЕЧЕННЯ ЇЇ РОЗВИТКУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.).....	42
Наталія Григоруk РОЛЬ ТОВАРИСТВА ВІДЕНСЬКА «СІЧ» ПІД ЧАС СЕЦЕСІЇ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 1901–1902 РР.....	46
Іван Янюк ОСНОВНІ ФІНАНСОВІ ПОКАЗНИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРЦЕЛЯЦІЙНОГО ТОВАРИСТВА «ЗЕМЛЯ» У ЛЬВОВІ УПРОДОВЖ 1907–1914 РР.	50
Микола Москалюк ХІМІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТ.....	53
Іван Зуляк СТАНОВИЩЕ УКРАЇНОМОВНИХ ЧАСОПИСІВ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ	56
Леонід Кравчук ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ ТА РАДЯНІЗАЦІЯ КУЛЬТОСВІТНИХ УСТАНОВ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)	63
Володимир Старка СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1941–1944 РР.	67
Елла Бистрицька ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА СЛОВАЧЧИНИ: ОСОБЛИВОСТІ ЛІКВІДАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПОЧАТОК 50-Х РР. XX СТ.).....	77
Станіслав Іванов ДОЗВІЛЛЯ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ СІЛЬСЬКИХ МІГРАНТІВ У ХАРКОВІ (1950–1980 рр.).....	84
Олег Ярошинський СТРАТЕГІЯ І ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ ПРОВОДУ ОУН(Б) ЩОДО ПРОГОЛОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ У 1990–1991 РР.....	90
ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА.....	98
Юрій Стецик ВІЗИТАТОРИ ВАСИЛІАНСЬКИХ МОНАСТІРІВ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.: БІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД	98
Тетяна Саррий ПОЄДНАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУРНИХ КОМБІНАЦІЙ У СВИТОГЛЯДІ ТА ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ДАНИЛА МОРДОВЦЯ.....	103
Володимир Швець ГЕНЕРАЛ М. ДОМОНТОВИЧ І ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ НЕЗАЛЕЖНОГО БОЛГАРСЬКОГО КНЯЗІВСТВА У 1877–1879 РР.....	106

Людмила Лісунець УЧАСТЬ Є. ВОРОНЦОВОЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКОЇ СТУРДЗІВСЬКОЇ БОГАДІЛЬНИ СЕСТЕР МИЛОСЕРДЯ	110
Анжеліка Белік ПОЛІТИЧНА ЕТИКА В. ВИННИЧЕНКА	113
Віра Мельник, Роман Мельник З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСЬКОГО: ЛИСТИ ДО ІВАНА ФРАНКА (1880–1907 РР.)	117
Богдан Паска ФЕНОМЕН МІЖНАРОДНИХ КАМПАНІЙ НА ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА (1970–1979 РР.).....	120
Ірина Пуля ЛЕОНІД ІЮЗЬКОВ – ПЕРШИЙ ГОЛОВА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ТА ЙОГО РОЛЬ В ПІДГОТОВЦІ ПРОЄКТІВ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ (ДО 20-Ї РІЧНИЦІ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)	128
ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ І ТЕХНІКИ	133
Олександр Шама «ІДЕАЛЬНА» ДЕРЖАВА ПЛАТОНА ЯК «ВИХОВНИЙ ЗАКЛАД» ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО «НЕБЕСНОГО БЛАЖЕНСТВА»	133
Олександр Гужва ДРАМА ІСТОРІЇ – ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ.....	144
Світлана Лісіна ЛЬВІВСЬКІ РЕГІОНАЛЬНІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	149
Наталія Вовк ДОКУМЕНТНИЙ СУПРОВІД ФОРМАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ	154
Наталія Химиця МІЖДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ, ЗГЕНЕРОВАНИХ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ ТА ЇЇ КЛЮМЕТРИЧНА СКЛАДОВА	157
ЮВІЛЕЇ	161
Росана Косенко АКАДЕМІК НААН ВІКТОР ВАСИЛЬОВИЧ КИРИЧЕНКО	161
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	166
Микола Бармак ШОЛОГОН Л. І. ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ (1848–1914 РР.). МОНОГРАФІЯ / ЛІЛІЯ ІВАНІВНА ШОЛОГОН. – ІВАНО-ФРАНКІВСЬК: СИМФОНІЯ-ФОРТЕ, 2015. – 460 С.	166
Володимир Старка КУРИЛИШИН К. ЧАСОПИС «ДІЛО» (ЛЬВІВ, 1880–1939 РР.): МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІСТИКИ. – Т. 1: 1880–1889 РР. / КОСТЯНТИН КУРИЛИШИН; НАН УКРАЇНИ, ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМ. В. СТЕФАНИКА. – ДРОГОБИЧ: КОЛО, 2015. – 640 С.	168
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	170

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1. – Ч. 4. – 175 с., іл.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01



Здано до складання 1.06.2016 р. Підписано до друку 9.06.2016 р. Формат 60×84 / 8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 20,34.
Замовлення 293. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де «13» і «14» – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з «Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) «Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: ivanzuljak@gmail.com, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»